

Улац Самчук

ВОЛЦІНЬ

Том
III

БАТЬКО І СИН

роман

Father and Son

A Novel

by

ULAS SAMCHUK

УЛАС САМЧУК

ВОЛИНЬ

Роман у трьох частинах

Ч. III.

БАТЬКО І СИН

третє видання

— 1969 —

I.

Жолобецький ліс був ще чорний, хоча над ним уже зносилося сонце, яскраво, радісно, барвисто. З полів стікав в долини молодший туман, що відпливав у напрямку лісу й там зникав. По стернях, по свіжозораних нивках розсипались соняшні проміні і все навкруги починало сміятися.

На хуторі Матвія зчинився рух. Володько прокинувся також, але з приємністю пригадав, що сьогодні неділя і він може трохи повалятися. Спав у клуні високо на стіжку свіжої вівсяниці під самими кроквами. Сонце продиралось у кожну щілинку, будило, вабило на двір, жартувало. Володько вдоволено потягнувся. Вчора пізно вернувся з Дерманя, йшов кілька десятків кілометрів пішки, і ноги ще не встигли відпочити.

Матвій з Хведотом спали також у клуні, але з другого кінця, біля машини. Старий не мав звички засипляти, чи валятися у постелі. Вставало сонце — вставав і він. Йому боліла спина, але він підпірав її правою рукою і, заціпивши зуби, зводився. Тепер він лишив Хведота поспати, заложив коням зеленої конюшини і почав вбиратись на утренью.

Настя подоїла корови та допомгла Василині вигнати їх на стерінь. Володько це чув і йому шкода було Васиliner. Найменша, а мусить найранше вставати. Навіть у неділю. Йому не раз хотілося змінити її, але кожного ранку почував себе таким ледачим, що не міг виконати свого наміру.

Зрештою Васиlinerка нікого й не просить її змінити. Своє діло робить щиро, віддано й завзято, так що Володько дивується: звідки та її сила й енергія? Йому робилось заздрісно. Чому й він не може бути завжди такий бадьорий і пружний? Ще сонце не зійшло, а вона вже встає, вмивається, на ходу мо-

литься, бере своє вишивання та сніданок і біжить за худобою. Все робить швидко, добре, просто. Ніколи не почуввається втомленою, ніколи не скаржиться, ніколи не треба її будити, хоч завжди просить з вечора матір: Мамо. Прошу, прошу. Розбудіть мене завтра... Але раненько! Чуєте?

— Ну, ну, — каже Настя — чого так намагаєшся...

Бо Василина не перенесла б сорому, коли б останньою вигнала свою худобу.

А в полі сяде під півкопою, вишиває та голосно на ціле поле виспіває. Вишивання свого не показує нікому. Одна мати знає про це. Хочє зробити Володькові несподіванку. Сама хоче вишити йому сорочку. От він здивується.

Між Володьком та Василиною завжди непомітна, таємна приязнь. Вони про це не говорили, намагалися ховати свої почуття, але обоє це розуміли. Василина горда своїм братом. Він, на її думку, вчений, розумний, гарний. Володько знову намагався допомогти сестрі в науці, давав їй книжки, поради. Йому подобалось також, що вона хоче скорше бути дорослою. Щоб виглядати такою, вона робить все, що роблять дорослі, хоч їй це часом тяжко дається. Допомоги ніякої не бажає і вважає це для себе за образу.

— Господоньку святий! — говорить часом Настя. Що я, людоньки мої, намучилася з тими хлопчиськами. Прийде ото ранок, сонце геть на небі, а його хоч колом підважуй... А ця... Ще навіть я лежу, а вона вже біжить, рве... І в кого воно вдалося? Коли б Пречиста Мати її хоронила.

Поки Володько надумується встати, Василина давно вже в полі. Він чує її спів і рішає піти звільнити її, щоб могла піти до церкви. Вона любить це...

Він поволі встає. Здоровий ранок гарно впливає на його настрої. Сонце вже високо піднялося. В повітрі літає бабине літо. З полів чути спів пастухів. З села долітає бамкання великого дзвону. На городі видно великі гарбузи, дині... Непорушно стоять високі, пожовклі соняшники. Зернята їх повидзьобували

птахи... Лишилися порожні, широкі, мов решета, голови.

Володько вмивається на дворі. Вода холодна, вчора звечора привезена. Не шкодує її. Міцно натирає милом обличчя, шию і руки. Після обливається водою і витирається шорстким рушником.

Потім входить до хати. Мати розчервоніла, підтикана варить обід.

— Ти вже прийшов? — питає заклопотано. — А ми й не чули. Напевно голодний ліг. Треба було збудити. Підеш до церкви?

Володько не знає, на що скорше відповісти. — А ви не підете? — каже він розчісуючись перед шматком дзеркала.

— Сьогодні служба в Башівцях, — відповідає мати.

— Ах, правда... То йдіть до Жолобок, — каже Володько. Йому досадно, що не зможе вслужитись Василиці. — А де батько?

— Хіба я знаю. Десь вже поволікся. Певно найшов когось і просторікує. Хоче йти з Хведотом до церкви.

— До Башковець?

— Ні, до Жолобок.

— А коні в хліві?

— А деж. Тільки вас є, а не витягнете їх, щоб попаслися. Все готове даєте. Навкруги паша вилягає, а вони кошеним годують... Хтось мусить хоч до води повести.

— Я думав, піду зміну Василиці, — не видержав і похвалився добрим наміром Володько.

— Думав, думав... Ти б не думав, а хоч би раз встав раненько та погнав за неї. Воно, бідачисько, досить за цілий тиждень набігається. Ах, Боже! Коли б я мала хоч двоє таких дівчат. А хлопці... Тільки й знаєте: поспати, поїсти... А до роботи... — не договорила. Саме дувся в печі горщик, і вона кинулась його рятувати.

Володько дивиться на матір, в душі погоджується з нею, але все таки перечить: — Ну, ну... Коли б но вам самі дівчата... Побачили б...

— Побачила б, побачила б... Що побачила б? Он у Грирорка дівки, а подивись: не тягнуть косу, не йдуть за плугом, не водять на нічліг коні? І тягнуть, і оруть... все роблять. А я ось від світанку тупаю, тупаю, а допомогти нема кому... А що там у Дермані? Як наші? Певно не був «у дідуня». Ніколи туди не зайдеш. Скажуть — загордів, цураєшся.

«У дідуня» це у матірньої рідні. Сам дідуньо помер ще в революцію, але говорилося й далі «у дідуня». Володько знає, що мати не любить, коли він оминає її рідню, але там нема нікого, з ким мавби якісь спільні інтереси. Не любить вона також коли син ранком заспить. Та це ж непростимий гріх! Сонце світить, а він собі спить. Нащо добрий Бог дав день і ніч? Прийшов день, звелось сонце — зводься і ти, людино. Вставай, випростуйся, закачуй рукави й до праці. А прийде — свято Боже — не зловживай. Полеж, та не залежуйся, бож дзвін бамкає, а там церква, а в церкві Бог... Піди й подякуй йому за всі блага, що дістаєш, людино, від життя земної. Так треба. Такі наші закони. Не встановляли їх, ані ми, ані батьки наші... Встановив їх сам Сотворитель і не нам їх касувати.

Так розважає Настя. Вона й сама любить, щоб її пестун трохи довше повалаявся в постелі, але це не сміє бути ледарство. Полежи хвилину і вставай. Все навкруги рухається, жие... Треба й собі жити... Як не шкодувати того чудового ранку, того повного, гарного шматка життя?

Володько дуже добре розуміє свою матір. Дивиться на її висохле, пооране зморшками обличчя, бачить добрі, заклопотані очі і йому хочеться сказати щось приємне.

— Ну, мамо... Не сердьтесь. — Зненацька підходить до старої і ніжно її обнімає. Тон і пестоці сина зворушили її, але вона того не зраджує. — Йди, йди, йди! Геть від мене! А то, як візьму костура...

Інших слів вона не знайшла у своєму словнику, але очі її дивляться на сина так, як тільки вміють це робити очі матері.

Володько посміхнувся і вийшов на двір.

Навинувся Матвій. Він ішов повільним, широким кроком з поля і ніс в руці кілька підібраних на стерні зчорнілих колосків. Його постать все ще дебела і кремезна, хоч останні роки досить лишили на ній слідів. Очі його поглибшали, волосся майже посивіло, рухи стали ще повільніші, обличчя має вираз камяної твердості. Воно нагадує морську скелю, що бачила на своєму віку багато буревіїв, і ніякі нові хвилі, ніякі вітри не здивують більше її.

— В ночі вернувся? — запитав він байдужим голосом сина.

— В ночі.

— Йшов пішки?

— До Озерян пішки. З Озерян до Кремянця машиною, а тут знову пішки.

— Сім миль волом, а милю сідлом... З Мизоча не йде машина? Зірвали... Коли то направлять? Зірвати легко, але направити... А щож там... у Дермані? Як семінарія?

— Закрили.

— Таки закрили, — сказав понуро Матвій. — Два роки дурили...

— Якраз бачив, як вивозили... Все вивезли... Книги, лавки, препарати. Там того було. Підвід сто...

— А куди повезли? — знову запитав старий.

— Кажуть, до кремянецького ліцею...

— Та... Воно то й... Ет! Що тут казати! — не знаходив потрібного слова. — Сто літ була школа... Ну, щож. Чия сила, того й право. Тепер куди підеш? Виріс, вигнався... А як же вчителі?

— Хто його знає...

Саме вставав Хведот. Йому трохи соромно, що заспав і через те неохоче показується на очі батька і брата.

Матвій не хотів довго розмовляти. Намірівся йти до хати, але прийшов його зять, Катеринин чоловік, Микола. Приніс від старости Володькові часописи. Це високий, тонкий, побитий віспою чоловік.

Володько взяв часописи й одразу почав читати.

— Ну, що там? по «казетах»? — питає Микола. Він любить політикувати, хоч до «казет» ставиться трохи зневажливо. За це Володько його не любить.

— Скоро буде війна? — питає знову Микола, бо Володько мовчав. — То знаєте, — продовжує свою мову, не діставши відповіді. — Так воно не може довго бути... То було госуларство, цар, порядок... А це... — і він, як звичайно, сплюнув.

Микола повторює це завжди при кожній нагоді. Володько знає його звичку, тому не хоче встрявати з ним у зайву розмову. Одначе Микола не вмовкає. Нарешті Володько не витримує і сердито вибухає: — Ніякої війни не буде! Чуєш? Ніякої! Програли ви війну й досить! Сиди й мовчи!

Микола не ображається. Він тільки підносить голос і провадить своє: — Не буде? Ти думаєш? А знаєш, що сказав Габель? Все в руках Англії. Так. А та захоче війну — війна. Захоче революцію — революція! А хто зробив світову війну? Вона... Англія. Ооо, ти ще не знаєш. Англія, велика справа!..

Володько зневажливо посміхнувся. По хвильці не видержав: — Твій Габель дурень, а ти, як папуга, повторяєш, що той скаже. Знаємо й без нього, що таке Англія. Але ніякої війни не буде. Нема війни! Війну вже скінчили.

— А чи на довго, — вже спокійніше, зрезигновано і трохи ображено говорить Микола. — Ось тільки зійдуться знову міністри...

Володько перебив: — Не говори, Миколо, дурниць. На Бога, не говори дурниць... Які міністри? Де? Коли? Міністри сходяться завжди... Війна скінчена й досить. Нас з тобою збили на нюх табаки, німця збили, турка збили... Світ пересунули на другу колію. Одні гинуть, другі пробують панувати... Ет, що про це! Треба щось робити! Тут! У нас! Серед нас! Ми тільки говоримо, а прийде до праці...

В розмову вмшався Матвій: — Досить, — сказав він. — Ми робили, що могли. А тепер попробуйте ви! Але робіть! Ми жили на широкій землі. Ви на вузькій. Хто знає, хто скорше до правди дійде...

Настя покликала всіх до сніданку. Їли й говорили. Про нові кордони. Про порядки. Про зміну, що настала тепер. Згадали Василя, що пішов і не вернувся...

Потім Матвій зібрався й пішов до Жолобок. З ним пішов також Хведот. Микола зібрався до дому, пообіцявши прийти на тижні з Катериною до картопель. Володько покищо зістається дома. Вийшов на город. Сонце яскраво освічує кожну дрібницю на землі. Синяве, густе повітря затягнуло обрії... І там під жолобецьким лісом, і на Угорщині, і під сільськими пастівнями. Тонке мереживо повітря повільно хвилюється... На полях з місця на місце перелітають веселі зграї шпаків. Рухливі, гамірні вони швидко бігають по ріллі, видзьобують зернята, червяки, час від часу, ніби налякані, з шумом зриваються і, облетівши коло, осідають на другому місці. Між ними люблять бувати галки. Незграбні, тяжкі вони ледви встигають за своїми легкими приятелями, одначе міцно тримаються їх товариства.

Володько вийшов у садок. Молоді, обсіпані овочами яблуньки. Деякі з них пошкоджені революцією, але більшість видужали, підросли й ось вродили. Ренети, тирольки, цегелки, райки. Білі, жовті, зелені, червоні. Батькова праця, думав Володько. Нагинався й піднімав якесь яблуко та відкидав його на купу опадків. Осінь. Чудова, соковита, барвиста осінь. Її видно скрізь. На кожному кроці помітні її сліди... І на городі, і в садку, і на полях. Вона була на кожному місці, зробила все, що треба було й пішла далі...

Любить її Володько, тільки ця осінь, так само, як і минула, наводить скорше сум, ніж радість. Він звик бути в цей час у школі, а тепер ходить ось тут і не знає до чого взятися. Має один плян, думає над ним і хоче перевести його в життя. Треба ж щось робити. Тепер все ясно, школа закрита треба шукати щось інше...

З цього приводу порішив відвідати Левинських. Сьогодні, здається, буде дома його приятель Олег Левинський. Поговорить з ним про гімназію. Після навідає Сергія...

Перед тим, ніж відійти, повів до води коні. Вернувшись, одягнув нове вбрання — білу з виложеним коміром сорочку, чорні штани й такі ж черевики, причесавсь і відійшов.

Він жив і виріс на хуторі, тому не дуже любив село. Воно тягнуло його, цікавило, але до цього часу він боявся торкатись його. Залюбки виминав його й обходив. Воно дратувало його, особливо це село, своїм спокоем, байдужістю, солом'яною красою, глиняним добробутом. Дикуваті дерева, лопух, безладдя... Сірі, обмиті дощами стіни, валькуваті призьби, маленькі віконця. Повільні, а що, а як, люди... Позіхання, чухання, сплювок на бік і при тому чорт... Як можна жити так з дня на день — роки, століття, родитись, вмирати й завжди пити, пити й пити. Сорок п'ять, сорок, спирт, ханджа, самогон — хай царська, хай панська, аби тільки гірка та п'янюча.

Це є село. Як підступити до нього, взяти в руку й звести? Вставай, село! Відчини очі й дивись! Скільки їх сіл таких навкруги... Таких як це, провалених у власне нутро, заспаних, зачуханих... Можливо це й є причина, що так ось сталося, як є тепер...

Володько виминає село. Йде здовж валом, що відділяє, колись панський, ліс від селянських городів. Городи городами зістались, але ліс щез. Тільки зрідка розкидані насінники та високі, в пояс людини, оброслі губками й пасинками пні. Це свідки часу, коли отам далі гули гармати, а ледачі сапери стинали ці дерева на дорогу й окопи. Тільки над угорською границею ще гурток дерев, що нагадують вимираюче плем'я. Все далі й далі відступає воно під натиском дядьківських плугів. Решта поля, межі, просяні стерні, оброслі опеньками пні...

На городах ще не вибрана картопля. Не межах плоти з поживклим бур'яном, кущі ліщини та широкі черешні. Отам кілька диких, розлогих груш, за ними сливки. Там також соняшники, кукуруза, коноплиська, а за ними зчорнілі стріхи...

Ось стежка, що веде до попівського саду. Ось і сад. Зпочатку старі вишні, купка диких слив. Далі в неладі горбаті яблуні, покручений частокіл, що від-

діляє «другий сад» від «першого», збоку густий бузинник з другого боку горожений пліт, а скрізь кропива, лопух, кінський щавель, дикий хміль... Колись тут були доріжки, але тепер вони обернулись у звичайні, химерно виведені стежки. Одна з них тягнеться здовж саду під високі, розлогі горіхи. Тут перехрестя зі стежкою, що веде до хати й тут почорнілий, похилений стіл та кілька лавиць. Звідсіль через віття слив видно стару, білу, дерев'яну церкву. Перед церквою окремо дерев'яна дзвіниця і два хрести — «фігури». На них вішають фартушки, квіти, віночки з паперу.

На лавицях під горіхами сиділа панна Ольга у білому. Біля хати пасіка й там гудуть бджоли. За садом на подвір'ю гавкає собака, Казан. Деякі дерева обтяжені овочами. Сонце м'якко, по осінньому освічує все навкруги, вникає через віти до землі, падає на зім'яті куші лілей, гвоздиків, орхідей... Високі, білі стіни хати поплямовані сонцем і тінями. Великі вікна видаються зовсім чорними, хоч деякі з них відчинені й завішені мережовими занавісками.

Володько не охоче заходить до хати. Всілякі ті вітання, запити. Краще їх оминати. Але сад порожній. Хлопці не відомо де, і треба їх шукати. Володько підходить до Ольги. Вона хворіє на сухоти, але виглядає добре. Обличчя кругле, повне, загоріле. Очі чорні з хворобливим відблиском та приємною усмішкою. Волосся заплетене у дві чорні косі, по середині виразний проділ.

Вона побачила Володька коли той підійшов зовсім близько. Відірвала погляд від книжки й весело проговорила:

— Ааа! Володя! Здрасте! — Не встаючи, подала мягку, теплу руку. Володько трохи збентежений.

— Приїхав Олег? — запитав одразу.

— Так. Приїхав. Алег! Алег! Валодя приїшов! — загукала вона в напрямку хати. — Садітьсь. Как поживаєте?

— Дякую. Що ви читаете? — присів і запитав Володько.

— Кака я то чепуха. Це ще старі приложенія до «Вокруг Света»... А знаєте. Я б хотіла дістати одну книгу... Може ви знаєте? (назвала автора й книгу). Гліб сказав, що це необхідно перечитати. Недавно мені Андрій Андрійович передав кілька річей Бальзака. Він дуже любить Бальзака. Бальзака й Ібсена. Я перечитала. Ну знаєте: я це читала другий раз, але вражіння... Велетенське! Колосальне!.. Перший раз я читала Бальзака ще в Остріжському Брацтві. Ну, що я могла тоді розуміти? Мені тоді імпонували...

Її мову перебив Олег. Він біг від хати довгими кроками й захоплено гукав.

— Володя! Здоров! — Скільки зим, скільки літ? Де тебе, друзяко, чорти носили? Коли в гімназію?

Щире, радісне вітання. Ольга встала, вибачилась і відійшла...

— Не міг зайти до тебе, — казав Володько. — Праця, а це їздив до Дерманя. Все надіявся, що буде семінарія.

— Кинь ту семінарію! Вали до нас... В гімназію...

— Добре тобі сказати. Мови, друзяко!.. Французьке, латинь...

— А я тебе давно чекав. Бачив Сергія. Де, питаю, Володя. Не знаю! Дивак той Сергій. Хоче йти в бандити. Каже: куди піду? Ні, ні! Ти його рішуче збаламутив.

— Я? Чому я?

— Рома! Рома! Стой! Прішов Валодя! — гукнув він на свого брата вже по-московському. Той саме вставав. Спить він у куріні. Немитий, розхрістаний біг до хати.

— Аа, Валодя! Здрастуй! Ти прішов? Вот ета харашо! Паді ка мне.

Володько підійшов. — Ми вчера с Сашей і Мішей Лінкертом здорово клюкнулі, — похвалився одразу Роман.

— Видно по тобі. Зовсім рознесло, — зауважив Володько.

— Валодя! — заметушився Роман. — Ти ещо не уходіш? Падажді меня. Алег! Ти всегда куріш маї папіроси! І теперь маю куріш! — сердиться він.

— Врьош, Рома. Я сваї курю, — відгризнувся Олег.

— Сваї. Чорта старова — сваї. Пастой, Валодя, Абажді. Абажді. Я раскажу тебе про вчерашнее. Ех, і весело било. Па бутилке на каждаво. Ілі... Паслуйшай. Пайдом в комнату. Нікаво нет. Пайдьом.

— Ні, Воодю. Зістанься краще тут, — просить Олег.

— Алег! Ти падлец. Нет, Валодя! Не слухай дурака. Пайдьом в комнату. Я покажу тебе свою новую...

— Сам ти дурак са сваей новой курткой. Зробив якусь нову куртку і всім хвалиться, — перебиває його Олег.

— Це Рому зриває. — Мерзавець! Всю тваю рожу разтварожу! — кричить він хриплим голосом і кидається на Олега.

— Ее, ні! Стій! Якого чорта! Розійдись, бо стріляти буду! — крикнув жартівливо Володько. Олег швидко замахав руками, а Роман застрибав, мов півень. Він розмахнув кулаком і намагався вдарити Олега. Володько рішуче встряває між них, і по часі обидва втихомирюються. Всі йдуть до хати. Входять до кухні. Там порається з обідом матушка й німа з червоним, як жар, обличчям служниця.

Побачивши Рому, матушка накидається на нього.

— Подумайте! Вже скоро дванадцять часов, а він тільки встає — говорить вона мішаною мовою, зчіпивши обидві руки.

— Мама! — сердито вибухає Рома. — Ти всегда тичеш нос не в свайо дело.

Володько вже звик до таких виступів свого товариша й не дивується. Підходить до матушки й цілує її в руку.

— Дивіться, людоньки! — тошніє вона. — Не майо дело! А чиеж то дяло?

— Ето майо дяло і я уже многа раз гаваріл: не пазволю вмешіваться в маї інтереси!

— Боже, Боже! — сумно говорить матушка. — Вже ти йому не маеш права щось сказати. Вже він, бач, пуриц великий. Треба їхати до школи, треба ро-

бити екзамени, а він волочиться по ночах, п'є й ані на зубок нічого не робить. Боже, Боже!

Але Роман вже не слухає її. Пішов до передпокою й почав готуватися до миття. — Дура! — сердито завершує він свою думку. — Єй завжди нада сунуть нос, куда нет надобності.

Володькові це не зовсім подобається. Тим більше неприємно, бо Роман говорить таким тоном, ніби вірить, що Володько йому співчуває.

Володько переходить до їдальні. — Закурі, Володя! — кричить з передпокою Роман. — У мене прекрасніє папіроси. Сам набівал.

невиразний пейзаж. Тяжкий, дубовий старовинний

Володько відмовляється курити. Сідає на широкій, твердій канапі й чекає. Перед ним довгий, застелений настільником стіл. Навколо нього шість досить незграбних стільців. Над столом велика, висяча лампа. На стіні портрети батюшки й матушки, якийсь креденс зайняв цілий задній кут, а коло нього висить такий самий стінний годинник з широким, мідним вагалком.

Вганяється Олег. До нього знову вернулось його захоплення. Він радий, що може хвильку побути дома, що гарна погода, і що несподівано прийшов Володько. Кидається до свого приятеля, обнімає його.

— А, це чудово, що ти прийшов! Мусимо укласти собі плян на сьогоднішній день. Завтра від'їжджаю знову, роботи покищо нема. Зараз отже обід. Ти обідаєш з нами. Ах, колиб куди віднесло Романа. Вічні з ним скандали. Ну, але... Допустимо, що він з нами. Чорт з ним... Має прибути Лінкерт і він буде з ним. Галя, Оля, Саша. Підемо на прохідку, накладемо на зрубі багаття, будем... Ах, коли б прийшла Галя Іжакевич. Ти знаєш її. Чудова! Чудова! Мушу до неї зайти. Вона тепер якраз гостить у Ронів. Хочу й тебе познайомити. Вона напевне й тобі сподобається.

— Не знаю, Олегу! Я, мабуть, не піду, — сказав Володько.

— А чому ні? Чому ні? — кричить Олег.

— Що за шум! — Відчиняються з дівочої кімнати двері, і звідти виходить старша сестра Олега Галя, а за нею Саша.

— Здравствуйте, Валодя! Нічево, нічево; Сідите на місце. А наш Алег, как жеребчик... Крічіт! Ужас! — швидко проговорила Галя. Володько потиснув її руку.

— Майо пачтеніе, — поважно, дивлячись з-під лоба, проговорив Саша і подав Володькові широку, тверду руку.

Галя пройшла через їдальню і зникла в кухні. За нею вийшов Саша. В той саме час з протилежних дверей, що ведуть до ганку й до вітальні, входить пан Гліб. Це симпатичний, досить високий, поважний, але веселий пан. Він у цьому селі учителює, часто зустрічається з Володьком і часто веде з ним на різні теми дискусії.

При його вході Володько зводиться на ноги.

— Мое поважання, Володю! — ввічливо з усмішкою вітається пан Гліб. Володько з пошаною стискає його руку й сідає знову. У руках Гліба розтягач для вправ рук. Одягнений у сорочку без краватки, наопашки накинута стара, барви хакі, куртка. Гудзики на ній масивні, позолочені з московськими двоглавими орлами. Він щойно вправляв перед ганком на сонці, трохи вгрівся і, накинувши від протягів куртку, увійшов, щоб поставити в кухні самовара.

— Що робите, Володя? Читайте? Маєте що? Читали ви?.. — і він назвав книжку, що недавно згадувала Ольга.

Володькові трохи ніяково. Не читав.

— Раджу прочитати, — казав Гліб. — Найдете частинно відповідь на нашу останню розмову. Питання проводу в минулій революції... Ні, ні. Цим не легковажте. Ми ж розбиті. У нас члени одної родини належать до двох націй... Всі: соціалізм, соціалізм... Дайте спокій. Нам вже нудить від нього, а говорити ми ще не навчилися... Зюся руская, Маня німецька, Леся австрійська... Ми не народ, а вінігрет. І подають нас, як вінігрет на закуску.

— Це тільки у нас... На Волині, — пробував перечити Володько. — Але ви не заперечите, що національна свідомість...

— Ну, ясно. Безперечно, — перебиває Гліб. — Національна свідомість росте. Ясно. На жаль поволі. Поволі, Дуже поволі. І не тільки в нас. І там, і там... На всіх землях. Прошу вас. Та ж була революція, йшло наше військо, лишились могили, кров, пісні... Що ви хочете. Мене цікавить проблема проводу й характер... І власне в тій книзі... Ви прочитайте. Обов'язково! Після останньої нашої розмови я довго розважав і прийшов до висновку, що тут у нас на Волині дуже й дуже розложений характер. Не кажу в селян. В інтелігенції. Жахливо! Просто жахливо. Ми якісь... Ну, я б сказав...

З передпокою висуває гоову матушка. — Ти тут, Глібчику? А йди, дитятко, поможи Галочці.

— Зараз, мамо! говорить Гліб, перериває мову, зривається, на бігу вибачається і зникає у кухні.

Роман миється довго й уважно. Докладно вимиває руки, груди та спину губкою, а потім витирається шорстким, домашнього виробу, рушником. Вмившись, робить кілька ледачих рухів руками, що має значити гімнастичні вправи. Після по черзі корчить і напружує то ліву, то праву руку й мацає їх м'язи. Намацавшись, іде без сорочки до ідальні, щоб похвалитись своїми м'язами Володькові.

— Володя! Пашупай! — Крекче, напружує м'язи й підходить до Володька. Той мацає, мовчить. Роман весь червоний і напружений чекає, що той скаже.

— Да! — резюмує Володько. — Мускули імєеш железніє.

— А знаєш, что я кушаю? — з задоволенням питається Роман. — Картошку. Знаєш, астилюю с салам. Ета очень вкусна. Сам делаю.

З кухні знов обережно виглядає матушка. Шукає когось очима й говорить: — Рома! Ти б пішов прив'язав Казана.

— Разве ти не відіш, що я без рубахі! — сердито відгризається Роман. Пусть пайдьот Алєг. Он нічево не дєлаєт.

— А ти ужаасно занят. Да, да... Олег гість, а ти... — і не договоривши, вона ховається за дверима.

— Я, мамо, зараз! — зривається за нею Олег і вибігає.

— Ех, і мазнули ми вчора! — хвалиться Роман. Говорить, розуміється, по московському. По плящі на рило вийшло. Шкода, що не було тебе.

— А хто був? — перебиває Володько.

— Саша, Лінкрет і я. Після пристав дядя Кіндрат.

— Хто платив? — запитав знову Володько.

— Я. У мене завелась «деньга»... На пляшок десять. Ти сьогодні не відходь з Олегом, — каже Роман. Говорить з посміхом, ніби хвалиться. Володько байдуже вислухує і каже: — Ні. Я мушу побути з Олегом. Він завтра їде.

— Ну, то ми й його загорнем. Як хвостика. Знаєш? Саша назвав його хвостиком. Чудово, ні? «А как-же он сюда папал?», знаєш? Хе-хе-хе! — засміявся Роман.

— Ні не знаю.

— Олег за це страшенно сердиться. От скажи йому хвостик.

— Нащо?

— Ну, але скажи. Так собі...

— Вийде по дурному. Для чого сердити. Мені це не зробить ніякої приємности.

— Бо він ще зовсім хлопчина, а уявляє себе дорослим, курить, залицяється.

— Але ж і ти не багато старший.

— Як не багато. По твоєму два роки не багато?

— По моему, не багато.

— Але ж я голю вуса. Ти тільки помацай. Справжня під носом щетина. — При цьому Роман надув губи, щоб Володькові вигідніше помацати.

Володько засміявся. — Так. Якийсь мошок маєш, — підтвердив він.

— Але у тебе... У тебе вже й борода росте, — заздрісно зауважив Роман. Володько не відповів нічого й одвернувся.

Після Роман почав таксамо уважно й довго вдягатися. Довго шукав краватку — метелика, лаяв усіх, що йому кудись її закинули. Володько сидить і чекає. Йому досить неприємно. Чи не краще б встати й піти до Сергія. Він давно не бачився з ним. В останнє дав йому читати «Саша Жегульов» Андреева й від того часу не бачив його.

Увійшла Галя і почала накривати стіл. Прийшов також Олег. Роман хотів кудись вийти і кликав Володька, але він не пішов.

— Ну, що? — питає Галя. Ви ще не закохались?

Володько почервонів. — Чого червонієте? — продовжує своїм дзвінким, жартівливим контральто Галя. — Нема чого червоніти. І не такі зубри закохуються. Чула, що ваш тато збирається вас одружити. Якась там багата жолобянка, три десятини землі, пів тисяча доларів. Ну що ж... Женіться. Почекайте з пару років, відпустіть вуса й вйо! Чого там... Наші он по всіх хуторах за дівчатами гасають.

— Не можу закохатись, — рішився щось сказати Володько, розуміючи жарт.

— Ой-йой-йой! Дивіться мені. Весь, мов з кришталю, аж ніздрі тремтять і той бреше. От дійсно кам'яне серце — Апроксін Кападокійський. Ага! — перервала раптом мову Галя. — Папа приїхав.

У кухні заметушились. Приїхав з Башковець о. Клявдій. Високий, рівний з широкою лисиною, завжди поважний, він вступив до їдальні. Був засапаний, втомлений. Він хворіє на сухоти, здебільша лежить у ліжку й ледви відправляє свою службу.

Володько шанував цього священика від давна. Встав і потиснув його руку. — Тато дома? — спитав він Володька.

— Дома, отче Клявдію, — відповів він.

— Вже зібрали з поля? — запитав він ще раз.

— Вже. Зісталась тільки насінна конюшина й картопля, — ввічливо й ділово відповів Володько.

Ага... Ну, й добре! До свідання! — байдуже, сапаючи проговорив о. Клявдій і пішов до своєї кімнати. Займав велику, соняшну кімнату, що колись була для гостей. Там жив, там проводив увесь час, там обідав й вечеряв. Там спав, зрідка виходив на сонце пройтися. Вів тихе, відокремлене життя, що догоряло, мов свічка, але обов'язки свої виконував точно, пильно й сумлінно. Ніхто в селі не може на нього поскаржитись. Всі люблять його й шанують, хоч з людьми він не дуже любить стикатись.

Нарешті стіл накритий. За вікном чути скликають на обід. Входить Оля, пан Гліб, Саша. Приходить і Роман зо своєю краваткою, одягнений у свою улюблену коротеньку курточку. Матушка вибачається і відходить до кімнати о. Клявдія, щоб робити йому товариство. За господиню сьогодні панна Галя, через те увійшла вона за німою, що несла велетенську мису борщу.

Всі розсілися коло столу, забрызкали ложки, ножі, видельця. Володько сидів між Олегом і Олею. Оля пробує жартувати, але не влучно. Її добре, найвніше обличчя одно тільки реагує на власні жарти. Володько не звиклий до товариства, намагається бути поважний, одначе робленість його виразу й рухів всім кидається у вічі. Він і сам це розуміє, хвилюється й через те почуває себе недобре.

Розмова ведеться московсько-українською мовою. По московському вперто, демонстративно говорять Саша, Роман і частинно Галя. По українському пан Гліб, мішано Олег і Оля. Володько, як гість, говорить так, як вимагає ситуація. Між Сашою й Глібом на цьому тлі напруження. Зустрічаються і говорять тільки з чемности. Завзятий, хоч не завжди вигідний помічник Саші є Роман. Він завжди хриплим голосом співає «Боже Царя», кпить з Гліба, його мови. Гліб ігнорує його й намагається бути від нього подалі. Саша й Роман певно хоронять чистоту своєї культури й виховання. Босяцькі та вояцькі пісні, пляшка й коркотяг це їх оздоба.

А пан Гліб навіть у їдальні помістив портрет Шевченка. Навмисне. Сам щодня читає, вправляє, бере соняшні ванни й щодня ходить вчити дітей.

І портрет на стіні в їдальні, і людина, яка щодня бере соняшні ванни, що робить «той ідіот», як його в душі називає Саша, впливають на нього, мов погана сльота. Але нема ради. Саша тут гість, емігрант, приїхав зі своєю сестрою, що вийшла за одного з старших братів Левинських. Сестра з чоловіком погостили й відїхали до Данцігу, а Саша лишився. Село, нудьга, безробіття. Поволі, поволі й хоч не хоч візьмешся за чарчину.

По обіді ціле, за виїмком Гліба, товариство вибирається на прогульку в ліс. По дорозі зустріли Лінкерта. Високий у гнідому френчі, у кепці блідий юнак. У сусідньому селі живе дві його бабуні. Обидві мають порядні маетки. Одна жінка, недавно померлого генерала, Маклакова, друга її сестра, фрейліна двора його імператорської величності, Вероніна. Лінкрет єдиний їх спадкоємець.

Не дивлячись на це він встиг побувати в бригаді Котовського, після дезертував, сидів у польській в'язниці, у таборі інтернованих, поки не витягнули його звідти бабці.

Роман побачив Лінкерта й побіг йому назустріч. Хотів сказати, що має в буді дві пляшки... В товаристві Лінкерт дещо Рому легковажить. Підпускає йому шпильочки, кпини. Роман приймає це за жарт, легко відгризається й терпить. Таке високе товариство! Дворянин, кадет. Це для Романа має велике значення. До всього, коли вони самі, завжди добре розуміються, попивають і співають соромницькі пісні.

З рештою товариства Лінкерт поводить себе досить офіційно.

— Ви, пане Лінкерт, мов президент Сполучених Штатів, — заговорила звичайним своїм жаргоном Галя.

— Урочисто вдячний за шану, — відповів з легким кивком голови Лінкерт.

— Ні. Пан Лінкерт справжній Льот Кнобль з романів Сталь, — засміялась цілим обличчям Оля.

— Віддаю шану вашій вишуканій фантазії, хоч би такого Кнобля й не було у Сталь, — відповів Лінкерт.

— Сьогодні чудова погода, — чітко, протяжно з натяком, щоб переіменити тему розмови, проговорив Саша.

— Дякую за спасіння потопаючого. Ваші родички мають досить гострий язик, — зрозумів Лінкерт наміри Саші, але хотів показати, що він і сам впроваджується з тими родичками.

— Кинь, брат, брудне діло... — вставив своє Роман.

— Так, Ромушка. Іноді й бруд золото. А ви ж, Олег, як? Чого відстали, мов хвостик?

— Ха-ха-ха! — засміявся Роман.

— Панове! Хто це показав Ромі два пальці? — презирливо сказав Олег. — Пане Лінкерт? А чи показував він вам свою курточку?

Засміялась панна Оля.

— Ну, розуміється... І курточку, і цигарки, і м'язи, і перейняті від Саші дотепи про двох гусарів. Все знаю, через те й про хвостика згадав, — проговорив з посміхом Лінкерт.

— Ах, лишіть це панове! Така чудова осінь! Ліс, небо! — захоплено вигукнула Оля.

«Гей, хто в лісі озовися!

Хто за лісом обізвися!» — затягнула вона своїм милим, слабеньким голосом. Олег, цей вічний ентузіяст, одразу підхопив, викрикнув неозначеним тоном, на що закричав Роман: — Панове! Панове! Затикайте вуха! Олег співає!

Олег перервав свій спів на пів слові й почав, наслідуючи студента з «Дні нашей жізні», жалібно скаржитись: — Але ж я хочу співати! Яке кому діло до мого голосу? Я хочу співати!

Перейшли город і вийшли до валу. Тут починаються зруби, ще неорані просяниська, засохлі колопнів будяки. Вискочив звідкись перестрашений зайчик. Він розігнався було просто на товариство, але всі підняли крик, зайчик зупинився, хвилинку постояв, повернувся і стрімголов помчав під угорську долину.

Олег зірвався й собі побіг за ним, хоч розумів, що нічого з його бігу не вийде. Але він біг довго й вперто, а вернувся засапаний з краплинками поту на чолі. Оля одразу йому зауважила: — Олег! Ти не смієш так бігати! Це тобі шкодить.

Після увійшли у смужку рідкого лісу над угорською межею. Це старі, добре знані місця. Особливо знає їх Володько. Тут пройшло його хлоп'яцтво... Худоба, вогні, бої з угорцями. Пригадав Ганку й той весняний день, коли зустрівся з нею. Пригадав праліски, її червоненькі ще дитячі щічки, її сині, теплі оченята. Захотів знову зустрітися з нею, відновити з нею своє знайомство. Багато разів бачив її в церкві, на вулиці, але не підходив, не заговорював... Сказав привітання й далі. І вона так само. Гляне тільки на нього, скаже, що треба, і далі. А вже дівка. Висока, струнка, весела. Гуляє з дівчатами, виспіває дужим голосом, гарно й дотепно жартує.

Увійшли в густі кущі ліщини. Товариство само собою почало ділитись на гуртки. Галя весь час з Сашою. Ользі з чемности підтримував товариство Лінкерт. Біля них також крутився Роман. Володько хотів зістатись з Олегом.

По часі вони були самі. Кущі, долина, озеро. Направо запуст. Сонце скісно освічує ледви помітно зжовкле листя.

— Люблю ці місця, — казав Володько. Він дійсно почував себе тут значно краще, ніж у їдальні. Від того піднявся його настрій. — Отам бачиш, — казав він, — високі дерева? Під ними галявина. Трава висока, м'яка. Ляжу нероз і думаю... Ах, скільки я там передумав. Коли б міг все це висказати. Ну, як гімназія? Сядьмо.

Сіли.

— Цього року перевели на третє місце, — сказав Олег. — Спочатку були в ліцею — вигнали. Присусідились до вище-початкової школи. Ходили на другу зміну. Тіснота... Мусіли й звідти вийти. Тепер у жидівському будинку. Гнилі помости, стріха тече, через вікна дме. Ходимо одні другим через кляси...

Оце й є наша гімназія. Але вчимося. Не маємо ні кабінетів, ні бібліотеки, ні порядних лавок...

— А я вчора з Дерманя, — сказав Володько. — Там вивезли семінарію. Скільки там було майна. Знаєш... Книги виносили оберемками, як дрова... Насипали в драбиняки й так везли... Лавиці, залізні... Знаєш? З рухливими столиками й стільцями... Бачив свою лавицю. Я там вишкрябав В. і Д. Кабінети які були. Всі апарати фізичні, геологічна збірка — самі учні зложили, зоологічний кабінет... Все вивезли.

Олег слухав Володька з широковідчиненими очима. У нього добрий, отвертий, юначий вираз.

— І куди вивезли? — здивовано спитав він.

— До ліцею...

— До крем'янецького?

— Розуміється.

Обидва замовкли. Володько вирвав травину, відкусував від неї кусники й випльовував.

— Нічого, — перший проговорив Олег. — А ми навчимося, і без кабінетів, і без лавиць...

— Навчишся... Де? Олеже, де? От я... Куди дінуся? Таж я ту науку... Сам знаєш... Я виривав її з землі! Я так хочу вчитись!.. — останні слова вирвались Володькові через заціплені зуби. Поглянув навкруги сердитим поглядом, ніби когось шукав.

— Не можеш до нас? — швидко проговорив Олег.

— Певно що ні. Коли б міг — пішов би. Не вдержу іспитів. Я не знаю мов. Два роки чекав на ту семінарію, два роки думав, мучився... Ти думаєш це легко... Ні. Я вже передумав. Вчора йшов з Дерманя до Озерян на станцію й думав: піду я звідсіль...

Знову коротка перерва.

— Ну, а куди? — глянув Олег на Володька допитливо.

— Я вже говорив з тим... З Лазюком... Знаєш його? Він має зв'язки з Прагою. Таж там наш університет, учительський інститут, матуральні курси... Чорт бери! Ми скорше дістанемо університет у Токію, ніж тут... Вчора я їхав і два рази питали мене про

документи... Раз тут під нашим селом, біля Івана Бога...

— Добре, що ти хоч маєш ті документи... Наша ціла родина взагалі нічого не має... «Картки перебування». Тут родився батько, дід і прадід, а нам сьогодні дали «картки перебування» з обмеженням цілого терену держави, за винятком нашого повіту... Ет... Все, друже, речі, за які не варто говорити. Так можна дійти до гістерики, до божевілля. Я тепер вже собі постановив: мовчи, дихай, думай і вперто працюй. Я, Володьку, вірю, що ніякий Люципер нічого нам не зробить. Два рази два буде чотири. Як ти його не крути — всеодно чотири. Ні?

Володько не відповів нічого. — Чотири... Чотири... — сказав він по часі й зараз добавив: — Олеже! Слухай мене. Знаєш, що думаю?.. Вгадай!

— Ну, то кажи... Якого біса...

— Думаю дати виставу...

— Де? Тут? З ким? Можливо з дядьком Архипом, чи тіткою Домкою...

— А Роман, а Ольга, а я!.. Ще знайдем. Піде. Я обдумав. Вчора їхав і думав, йшов і думав, ліг спати й ще думав... Все є... От тільки Романа піймати. Він надається... А уяви. Тилявка й театр! Уяви! Я вже й одноактівку маю.

— Чому якраз тепер?.. І я міг би...

Володько перебив: Мушу тепер. Що буду робити? Надходить осінь... Ну, що буду робити? Ти ж уяви... Я знаю минулу осінь. Таж я формально, дослівно божеволів... Я дивувався, як мої предки могли віки прожити на селі й ніколи не сумувати...

— Сумували... Але... Горілочка розраджувала. Ні?

— Я потребую п'ять дієвих осіб, — швидко, піднесено говорив Володько, не слухаючи Олега... — І я їх маю. Вони вже мої. Я — раз, Роман — два, — Ольга — три, у Габеля гостює тепер якась племінниця... «Я, знаєте, тоже іграла». І ту потягну. П'ята роля маленька. То вже й кінць може заграти... Ех, як вшкваримо!.. Приїдеш — побачиш.Сьогодні мушу підчепити Романа... Він же рускій...

— І за Габельом підеш?

— Все що є стягну. Після буде інакше. Початки...

Олег розумів свого приятеля. За останні два роки вони навчилися себе розуміти. Вони ж обидва читали Майн Рідів, Куперів, Лондонів. Обидва мріяли про далекі світи, нові країни, бігуни та рівники. Покищо нічого не сталося. Село, повіт і границя, але в їх головах ті самі думки, в їх жилах плине та сама кров. Вони знають обидва, що живуть на своїй землі, на тій самій, на якій жили їх предки.

Було тихо, лагідно. Небо вкрите сіруватими баранчиками хмарин. Час від часу з запусу чути сміх Галі. Лінкерт з Романом зтягнули якусь вояцьку пісню ген аж там десь у долині.

Володько й Олег змінили розмову. Говорили про Галю Іжакевич. Олег зустрів її у Ронів, закохався й тепер не може її забути. Але вона тепер також у школі... Говорили довго. Почало хилитись до вечора.

Сонце сповзало по небі, подував західній вітер, час від часу спадали листочки, вертілися в повітрі й припадали до сухої землі.

По часі Галя з Сашою вийшли з запусу. Галя несе якісь осінні віти, весела, з блискучими очима, з широкими на цілу щоку румянцями.

— Ал-л-льо-о-о! — Ал-льо-о! — крикнула вона таким голосом, так сильно й дзвінко, що луна покотилась долиною й відбилась від другого схилу.

З кущів запищав слабкий голосок Олі, і по часі з'явилися Лінкерт і Роман.

— А ви чого надуті, ніби міністри Бритійської імперії? — запитала Галя Володька та Олега і, не чекаючи відповіді, сіла на пеньочку. — Опеньки ось ростуть. Збирайте, панове! — показувала ногою на купу опеньків. — А я попеклася. Фу-у!

— Жорстокі це люди, — сказала Оля і вказала на своїх кавалірів. — Знаєш, Галю, що є їх ідеалом?

— Які там у Романа можуть бути ідеали. Випивка! — виразно й рішуче сказала Галя, роззуваючи черевик.

— Військо, бути старшиною й одружитися з товстою купчихою, — пояснила Оля.

— Ні, панове! — заперечив жартом Лінкерт. — Це Роман. Я хочу бути парагвайським або болівійським міністром. Інакше не бажаю... Можу ще погодитися на етіопського канцлера, чи сіямського короля.

— Ніякого чорта ви обидва не бажаєте, — проговорила знову Галя. — Тепер вашим бажанням — зчигатися нас і випити.

— Ви, мадмуазель Галя, вгадали, — підтвердив жартівливо Лінкерт.

Верталися додому. Дівчата квапилися щось там помагати матері. Саша похмуро мовчав. Роман і Лінкерт змагалися дотепами та сипали калямбури. Лінкерт деклямував пародію на «Бурю» Пушкіна. Володько та Олег йшли окремо й радились про виставу.

Коли сонце збентежено торкалося пригірка на Чешчині, товариство ввійшло до саду. Овочеві дерева стоять, ніби діви-мироносиці перед своїм царем. Прозорі папірівки, рожеві панянки, налиті, повні, закохані самі в себе висять на гілках спокійно, величньо, урочисто. Скисні проміні ще прориваються крізь віти, пронизують кілька дерев і зникають. Обтяжені овочами гілляки гнуться мало не до землі. А тиша велика й чудова.

Володько почував себе дуже добре. В уяві бачив сцену, лаштунки, живі постаті. Крізь обтяжені синіми сливами віти сміялись до нього великі, яскраві, радісні очі. Безліч захоплених облич, безліч ясних очей. І регочуть, і рвуться, і червоніюють, і хвилюються, як море, як буревій.

По вечері Роман і Лінкерт переморгуються. Галя й Оля одразу щезають.

— Володя! Підеш з нами? — питає Роман.

— Куди?

— Побачиш.

Хоч у пекло, хоч у прірву. Володько скрізь, Володько не боїться ніякого диявола. — Добре. Тільки ти мусиш мені щось пообіцяти. Підем на двір.

— Що за таємниці? — проговорив Лінкерт.

Але Володько й Роман вийшли. По деякому часі вернулись. Роман весь сяє. — Чудесно, Володя! — говорив він захоплено. — Це, чудово! Я можу. Так!

Я чудово можу грати на сцені. Я колись у гімназії хотів виступати. А все решту ми обговоримо.

— Що там? — питає Лінкерт.

— Ура! Ми з Володьком умовились зробити у нас театр! Лінкерт! Приступайте до нас! — захоплено гукав Роман.

— А що будете грати? — байдуже й іронічно проговорив Лінкерт. — Як Гапка закохалася до кума. Е-е! Гапко! Люблю тебе! Не можу без тебе! Нап'юся горілки. Гапка плаче. Не плач, дурна. Не реви. Вдаримо краще гопака. Чудово, ні? Хто буде кум? Ви, Роман?

Володько подивився на нього й не сказав нічого. Але Лінкерт зрозумів його погляд. Роман почувся трошки засоромлений. Увійшов Саша, і всі подалися в сад.

Вечір широкий, рожевий, наливаний. Небо випялось, вгрузло й зорі ядерні, мов кулаки, всипали його ширінь. З села долітала широка з безконечним підголосником парубоцька пісня.

Увійшли до буди. Роман десь вискіпав церковну свічку, але Саша ревноу: — Геть з світлом! Хай живе темнота!

— Хай живе сорок п'ять! — підхопив Лінкерт.

— Хай живе життя! — додав Олег.

— Хай живуть дурні, ідіоти й політики — крикнув Лінкерт.

Почалося. Через п'ять хвилин буда почала поволі, несміло обертатися. Робилося тепло, затишно й голосно. Ще раз! Ще! Наливай, брате! Пара краплин огріє людину! Комусь на голову впала згори порожня пляшка.

— Лінкерт! — вигукнув Роман. — Я вас, мов павука! Мов павука! Пуф!

— Мочи, Роман! Всеодно розумним не будеш!

«Слаб, і сміріться гатов!

І предкі маї пакаленьє рабов!» — продеклямував несподівано Лінкерт. — Жарь Блока!

«І нежності ядам убіта душа!» — кричав Лінкерт і гримав кулаком по розхитаному сто-

лику. — Саша! Співайте! Брудний буде фінал! Карнілова жарте!

«І ета рука не паднімет...»

Кров моя чиста, мов скло! Ви думаете, що я п'яний? Дурень так думає. Ех, Володя! Чорт з вами! Можете бути українцем, турком, макогоном. Мені все одно! Плюю я на всі держави, тільки Росію обплывую навкруги, бо люблю її, чортову дочку. Великанська, чудова Росія.

«Русь, і ти була прекрасна,
А тепер гнійот твой дух!
Беза-образний труп ужасний,

Пасінеп і весь разпух», — зотягнув він низьким, хрипливим, бичачим голосом. Саша кинувся йому перечити. — Не лізь, Саша! — хрипів Лінкерт. — Не знаєш, що кожне слово мое — рубль царськими або сто міліонів марок жечпостолітих. Я до Володі хотів сказати. Ви, молодий чоловіче, гадаєте, що я п'яний. Помиляєтесь. Глибоко й гупо помиляєтесь і не знаєте людської психології. Все, що я кажу, так собі — нісенітниця. Розумію, але взагалі зміст у цьому є. Так, так. Я людина широка, російська... От і живи. Ніде й кулаком махнуть. Махнув і одразу в чиюсь піку затопив. Зачинай, Саша!

«Бо-оже царя храни!» — Почав знову Лінкерт. Підхопили Роман і Саша.

Сі-ільний, державний, царствуй на славу нам!
Ца-арствуй на страх врагам».

Володько й Олег мовчали. Дикий рев виривався з буди, й розлягався по саду. Володько встає й виходить з буди. Перед ним куш бузини. Він підноситься, хитається, ніби бажає вихитатись з коріння. Обтяжені яблуками яблуні також хитаються. З села ревуть парубки. Дужі, крикливі голоси витягають під саме небо:

«По Дону гуля-я-яет казак маладой...»

З буди виривається: «Ца-ар православний!
Боже царя храни!»

Слова, звуки й ціле докільля кричать, репетують. «Цар православний!» Вірні, завзятуші його слуги

скрізь, де тільки поглянеш, під кожним кущем, під кожною купою, у кожній калюжі. Тікати кудись! — Ні! Куди тікати! Стій тут! Мов камінь стій! Почекай, перетерпи! Ось там бачиш щось миготить, ніби світло. Так. То світло. Галя й Оля сидять у своїй кімнаті, читають якогось Арцибашева й марять.

Вийшов також Олег. — Ти тут, Володя? — запитав він. — Тут! — відповів Володько. — П'яний? — запитав знову Олег. — П'яний! — відповів Володько. З'їж огірка! Хоч? А я почувуюся добре. От тільки земля трошки крутиться, але ж Галілея зате спалили. Ні?

— Так, Олеже!

— Завжди були дурні, і була темнота, і було світло. Бог сказав: хай буде день, і став день. А після ще проговорив: хай буде світло, і стало світло. І це тривало днів шість, хоча Бог зовсім спокійно міг це все в один день зарядити.

— Ти розважаєш, мов мудрець, — сказав Володько й хотів щось відповісти, але з буди почали гукати: — Во-ло-дя! Олег! Хахли! Хай живе Вікраїна! Сюди. Нова пляшка в поході!

— Ідть ви до чортової матері — буркнув Володько.

П'яний з пляшкою у руці Лінкерт виплутався з темноти. — Прошу, — зовсім серйозно й рішуче сказав Володько, — до мене не підходити! Три кроки!

— Панове! Панове! — закричав Лінкерт, — Володя п'яний!

— П'яний Володя! П'яний! — біжить і кричить Роман, — Молодець Володя! Наш! Панове! «Ще не вмерла». Для Володі!

Роман і Лінкерт ревнули «Ще не вмерла», але Володько й Олег покинули їх і відійшли. Ті перестали співати, побігли за ними, Лінкерт взяв Володька за руку і, дихаючи під ніс горілкою, почав швидко говорити: — Ви ображаєтесь? Ви? Ви, розумний, солідний? Не розумієте жартів? Ви, дивіться! Який-небудь дурачок Ромка...

— Я ніколи не ображаюся! — перебив Лінкерта Роман, — коли це говорить Лінкерт.

— От бачите! Ми розуміємось. Ми свої люди! Нам все ніпачом! Нам плювають на всі закони, на всі правила, на всі моралі! Вузькі міщанські рямочки, забобончики, пампончики, Собакевичі, Малінови — все нам плюнув і стер. Ні, Рома?

— Так, Лінкерт. Ви князь!

— Я етіопський імператор! Це відомо всім! Місяць робив дурний кравець з Гамбурга. А дурень. Не мав й поняття про місяць! Так говорив Гоголь, так говорив Заратустра, так говорю я, Лінкерт. Розумієте, Володя? А через те наплюйте на все, робіть свій театр, запрягайте оцю корову, збирайте всіх страждущих і пленених... А покищо випийте з нами. Роман, як мул. Тягніть його куди хочете. Позволю!

Перейшли знову до буди. Лінкерт присів до Володька. — Даремне ви думаете, — говорив він, — що я проти України. Я є півнімець. У мені німецька кров! У моїх грудях тільки бється руске серце, бо люблю широку, велику Русь, люблю Достоевського, читав, жер його, спав з ним. У грудях моїх справжнє, руске серце. А на Романа не звертайте уваги. Хахол, мазниця з діда-прадіда! Який він там рускій. І теля може себе таким рускім поважати. У мене бабці, діди все то звідси, з півночі, від тайги й океану. Цар якійсь моїй бабці наказав взяти собі опричника Лінкерта й та взяла. І я прийшов на світ і став рускій... І люблю свою Росію кровно. За одну распутінську лапу сорок Вашингтонів віддам. Бо я рускій! Так само як Ленін, чи остяк, чи тунгуз. Троцький жид, як сонце, а все-таки руска людина.

І чим далі говорив Лінкерт, чим більше вливав у себе чарок, тим мова його все більше плуталась, моталась у клубок. Змішалися всі планети, всі мови, всі люди землі. Їли огірки, житній хліб, пили солону воду з оселедця, розбили стола й аж над ранок прилягли, хто де знайшов місце, й заснули.

Один Володько не заснув. Пив, ввійшов в азарт, лаявся, кляв все навкруги, але все-таки тримався на ногах і, коли скінчилось, залишив усіх і пішов у морок осінньої, холодної ночі.

Було вже тихо. Село спало, тільки перекрикувались голосно й сотужно ранішні півні. Схід зблід, починав рожевіти, гасли менші зірки, тільки ті більші, ядерніші цупко трималися своїх місць. Хати понуро задумані й задивлені самі в себе стояли в тіні дерев, ні одно вікно не світилося, ні одна людина не показалася на дорозі, тільки на перехрестю коло Гершка стояли одягнені в кожухи два вартівники.

— Хто йде? — озвався від них голос.

— Свій! — байдуже буркнув Володько й не зупиняючись пішов далі.

За дерманськими хуторами було вільніше. Починалось поле. Темнота поволі розвивалася й далеко долеко ледви помітно на обрію чорну смугу жолобецького лісу. Володько почував себе погано. Сором, невдоволення мучило його, і йому не хотілося так вертатися додому. Чи не краще завернути в поля, чи в ліс і сховатися. Ніч то ніч, але й ніч має свої чорні очі. І в ночі є щось гострозоре, насмішкувате, що сверлить тебе до самого сумління.

Але й так добре! Нічого, що перед тобою, не обійдеш. Мусиш торкнутися того й другого. Мусиш вкусити кожного овочу, а раз почав — іди, вези, тягни... Пий до дна свою чару, що б там не було...

II.

Сергій Макарів мав дивну звичку посміхатися в ус. Сидить, курить цигарку, пускає густо дим і міркує. Лається зрідка, зате з чуттям. З часу, як завів люльку та почав залицятися до Мокрини, життя дещо змінилося. Став веселіший.— Ех, люлька моя. Закурим, що? Тягни, Сергію, бакун!

І закурював, дим ішов, колотився над Сергієвою розкошляною головою. Не було іншої жури, але хто без жури живе. Почав Сергій журитися, що так ось жити не годиться. Батько батьком, Мокрина Мокриною... Але й поза тим є світ. Не міг його бачити. Село вузьке. Тоді брав книги й просиджував цілі ночі. Раз до Кремянця пішов і приніс великого Шевченка в кожусі. Вправив його в саморобну рамку й примостив біля святих. На дворі також зробив відзнаку. На липових дверях клуні вирізав тризуба, а навколо нього три літери У. Н. Р. «Це від чортів», — казав він і посміхався в усі.

Мав він клопіт з батьком. Занадився старий до Теклі... А Текля Мокрина сестра. Макар вже давно вдівець і може женитися. Це сердило і Сергія і Мокрину.

Володько знав Сергія давно, ще зі школи, але сприятелювався з ним перед роком. Заходив, приносив ту, чи іншу книжку. Часом ішли за село, за хутори. Сідали десь збоку й говорили.

Після цього Сергій попав спочатку в Просвіту, далі почав арифметику вчити. Потім перейшов до альгебри. Все це йому подобалось.

І цього вечора Володько зайшов до Сергія. У хаті ще не світилося.

— Добрий вечір! Сергій дома? — дивиться Володько у темряву й нічого не бачить...

— Зачодь, заходь, — відповідає з темряви голос. — Мотре! Засвіти! — гукнув на сестру.

— Ні! Краще вийди на двір, — сказав Володько.

Сергій вийшов. У зубах у нього сторчить люлька. Міцно потиснув і тріпнув Володькову руку.

— Де був? — проговорив грубо й уривно.

— У Дермані. Ховав семінарію, — так само коротко відповів Володько.

— А я вчора гуляв. Була на другій горі музика. Ти б коли зайшов... Не кався б... А що нового?

— От хочу виставу робити... — відповів Володько. Йшли поволі до вулиці.

Сергій здивувався. — Ти? — крикнув він.

— Я. Розуміється. А ти також... Притягни інших хлопців. Потребуємо хор.

— Це було б діло, — зазначив Сергій. — Тепер думаєш робити? — запитав він знову, ніби не вірив.

— Ну. Думаю тепер. Я вже все обдумав. Потребуємо хор. Хто тут добрі співаки? Антін? Ще хто?

— Є досить. Тільки, чи підуть? Десь скоро мають вернутися з війська Йон, Демид та Ілько. Сама артилерія. Баси. Ну, нічого. Я цього допну, — додав він по короткій надумі.

Поки дійшли до дерманських хуторів, справа була обговорена. Повернули назад. Володько мав багато що розповісти своєму приятелю. Дійшли аж до церкви. У Левинських світилося, і Володько відважився вступити до них, не зважаючи на час.

Його дуже радо зустрів Роман, однак він хотів говорити з панною Ольгою. Тимчасом увівся в їдальню, де світилась на столі мала нафтова лампа. По часі увійшла панна Ольга. Була у квітчастому шляфроці, коси незаплетені, тільки зв'язані на потилиці стрічкою.

Обережно почав говорити про своє підприємство.

— Я ще ніколи не грала на сцені, — казала панна Ольга. Вона віднеслася до цього поважно. Володькові нетяжко було вмовити її, що грати на сцені зовсім легко. Це ж цікаво, ні?

Прийшов зі школи пан Гліб. Довідався в чім справа й підтримав Володька. Панна Ольга погодилася,

Потім усі пили чай. При цьому ціла родня по-важно обговорювала справу вистави. Кожний щось пропонував своє, один тільки Саша мовчав і не втручався до цього.

Пізно вночі Володько вернувся додому. Мав добрий настрій. Йому здавалося, що починає жити. А можливо й піде! Чому б не пішло? — Говорив собі. Уявляв усе наперед. Сцену, декорації, артистів, публіку. Маленьке це діло, але всежтаки... Та ж це село стоїть на цьому місці багато століть... А чи бачило воно у себе театр? Ніколи. І от приходять Володько, починає думати про це, шукає людей... Це ж дуже цікаво. Зводити тих людей, вибирати з них кращих і казати: от ти роби так. А ти знову так. Всіх стягати, всіх... Ставити їх на їх справжньому місці, вчити говорити правдиві слова, ще нечувані тут і небувалі...

Така справа захоплювала Володька. На другий день говорив з панною Розою. Її не треба було вмовляти. Накинулася сама, бо їй так смутно у дядька. Вічно тільки сяде, виставить черево й сопе. А яку дістане ролю?

Володько сказав: — Матір.

— Матір? Стару? — перелякалася Розочка. Я ж молода. — Образилася. Володькові щось треба казати.

— Матір найпочесніша роля в життю, — сказав Володько. Хотів ніби жартома, але вірив у свої слова. — Це досить тяжка й відповідальна роля. Це одна з головних. Там є ще дочка, але що дочка. Мізерна ролька... — і Володько забожився.

Всетаки Розочка погодилась.

За пару днів усе полагоджено. Пан Гліб відпустив у школі своє помешкання. Хотіли кляси, але кляси не можна. На такі речі кляси не можна дати. Обійшлися без кляси. Почалися проби. Одночасно стали говорити по селі про «кумедію». Чутки добігли до Андрія Андрійовича Рони. Як можна, що його не запросили? Це дуже дивувало пана Рону. Одного вечора сам прийшов і запропонував свої режисерські послуги.

І це було до речі. Сам Володько не зовсім добре справлявся з цим.

Пан Рона вже поважний пан. Він був у Києві, Петрограді, Москві. Він мав знайомства з відомими артистами. Він сам грав і навіть сам писав п'єси. Нарешті у нього на носі пенсне... Володько навіть здалека не міг рівнятися до пана Рони. Андрій Андрійович одразу все перевернув по своєму. Того поставив там, того там. Той мусить говорити так-то, робити такі-то рухи. Кожний голос має своє місце. Розуміється...

І справа пішла.

Кожного вечора в кімнаті пана Гліба повно молді. Світиться велика лампа. Вікна завішені. Зі стіни дивиться Шевченко...

На дворі дощ і темно... Зовсім темно, хоч око виколи... Західній вітер нагнав повно хмар з океану. Полився нудний дощ. Поля розмокли, дороги розмокли, стріхи розмокли. Дим не піднімається догори, а котиться по мокрих стріхах, по зболоченому подвір'ю, по костриці на городі. Ворони сумно чистять свої дзьоби, зрідка, невдоволено крикають і перелітають з города на город. Горобці зашиваються під стріхи й там мовчки сидять, мов покарані. Собаки по ночах виють з нудьги. Одні п'яниці розкошують у такі дні. Цілі довгі вечорі просиджують у Габеля, а вертаючись додому, виспівують «голоту», або «прощай ти, город, прощай, Кавказ...»

Цієї осени по селі йде чутка: будуть театри. Так. Будуть театри. Чутка перелазить з хати до хати. Сьогодні тут, завтра на другому кінці під Одерадівкою. На всіх вечерницях, у Габеля, у козака. П'яні й тверезі всі гуторять про театри. Кажуть, ніби переодягнуться й будуть говорити до ладу, і все смішне. Нікого тепер не впускають до школи. Кожного вечора там люди під вікнами, але до середини не пускають. Готуються...

До Матвія та чутка давно дійшла, але він довго мовчав. Володько до цього часу сидів дома, а тепер зникав кожного вечора. Дощ не дощ, болото не болото, а він іде. Коли вертається, ніхто не чує. Це не по господарському.

— З наеш що? — заговорив одного разу батько. — Ти вже виріс і маєш свій розум. Театри театрами, але господарство перва річ. Кажу: не забувай господарства... Он, кажуть, поліція вже розпитувала про тебе... Це казав козак...

— Ви боїтесь поліції? — запитав зненацька Володько. Матвій збентежився. — Ну... То ні... Але...

Володько перебив старого: — Тату. Я знаю, що роблю.

На цьому їх розмова скінчилась. Матвій відійшов. Пробувала ще говорити мати. — Завжди не сидів, завжди шукав на себе лиху годину... А придуть, а заберуть тебе...

— Не придуть і не заберуть. Не бійтесь, — коротко відповів матері. А сам ішов далі. Не мав часу на довгу розмову. Жив. Був між людьми. Чув і бачив їх. То в Левинських, то в Сергія. Говорив, говорив, говорив. Сперечався з паном Глібом, повчав Сергія, грав ролю Тимоша, співав «Ой, що ж то за шум», сміявся, танцював з панною Женею, що недавно приїхала гостювати до Левинських. Ольга вмовила її, і та приїхала.

Часом заходив до Андрія Рони. Пили чай і розмовляли про Ібсена. Потім переходили на політику. Рона переконує, що треба владі скоритися. Влада є влада. Дурна чи розумна, але влада. Але, розуміється, не можна зложити руки й сидіти. Треба робити.

Володько має на ці речі свій погляд.

А проби йдуть. Скоро вистава. Треба від староства дозвіл. Написали прохання, приложили марки, Володько випросив у батька коні й поїхав.

Староство. Червоний, поверховий будинок. Над дверима овальна вивіска, орел і напис. Вузкий коридор, направо двері, наліво двері... Просто сходи на поверх. Прохання приймають на поверсі. Там молодий пан у френчі. Довгі ноги, руки, пальці... Володько подав йому прохання. Той подивився й по часі сказав: — Мусите додати до прохання два примірники п'еси.

— І більше нічого? — запитав Володько.

— Нічого.

Володько побіг до міста, обпитав у всіх книгарнях, чи не можна купити два примірники п'єси. Не знайшов. Прийдеться ту річ два рази переписати. Відїхав додому, взяв собі на допомогу Романа й за два дні знову з'явився у старостві. На цей раз пішки.

Ага. Це він. Добре. Прошу почекати внизу до другої години, поки пан староста розгляне ваше прохання й наложить резолюцію.

Володько сходить вниз і чекає. Почекальня досить йому відома. Чекав тут аж три дні разом з батьком і матір'ю, коли перед роком мусіли брати легітимації. Велика, простора з поганим, недокінченим помостом кімната. Навкруги брудні, недбало зроблені й небарвлені лави. Двоє дверей, наліво й просто. Двоє великих, барвлених червоною барвою вікон. На стінах оголошення про недавно розстріляних бандитів, великий державний орел і портрет начальника держави в мацеювці та сивому вояцькому френчі.

На всіх лавицях сидять люди. Багато з них не мають де сісти, через те стоять, а невибагливіші сидять просто на затоптаній, брудній долівці й сумно дивляться перед собою. З тих, чи інших дверей час від часу виходять урядовці, проходять через почекальню й зникають у інших дверях. Часом когось покликають. Тоді з тих дверей, що напроти, виходить молодий у сірому одязі зо шрамом на чолі панок, дивиться насупленими очима по кімнаті й кличе. Хтось, десь встає, двері зачинаються і по часі виходить знову. Вигляд його сумніший від осінньої ночі. Він щойно був у карного референта пана Ліванського. Входять нові люди. Ось привели поліцаї юрбу закордонців. Піймали їх на кордоні, коли переходили купити сірників, мила чи соли. Всі обідрані, виснажені. Ноги, здебільша, босі, дивляться навкруги розгублено, дико.

Всі, хто тут не є, так само як і Володько, чекають до другої години, щоб дістати резолюцію від пана старости. Дехто тяжко зідхає, ось там тихо плаче старша жінка, тисне в собі кожний звук, тільки сльози не в стані затиснути. Витікають з глибоких,

запалих очей і течуть по щоках. Вона вже навіть не підтирає їх.

Час тягнеться поволі, ліниво. Ті, що стоять, (а між ними й Володько), переступають з ноги на ногу, або виходять, щоб трошки пройтися.

У дві години у дверях з'являється карний референт з цілою купою паперу в руках. Починає читати вироки. Піднімається плач, крики. До діла приходять поліцаї і відводять кого треба.

Володько довідується в своїй справі таке: — Пан референт, що дає дозволи на вистави, не встиг переглянути його прохання, і через те ви мусите прийти ще раз...

— А коли? — запитав Володько. Настрій його впав дуже низько, так що й голос відмовляється висловити якесь слово.

— Ну, прийдіть так за днів три.

За три дні Володько з'являється знову. Знизу його послали нагору, звідти знов униз. Унизу урядовець розсердився і заявив, що він з тим на має нічого спільного й хай знову йде нагору число дверей п'ять.

Володько ще раз піднявся на горішній поверх, несміливо вже застукав і несміливо увійшов. Кілька столів і кілька за ними урядовців. Володько підходить до першого, що сидить наліво... Лисий такий, з чорною, зарослою волоссям, латкою коло правої брови.

— Прошу ласкаво так і так.. Я..

Але Володько не скінчив свого речення. Урядовець видно зовсім його не слухає, насупив брови, очі його забігали. — Ви що? — визвірився він на Володька. — Куди ви зайшли? До коршми? Чи до уряду?

Володько відчуває, що блідне й здивовано знижує плечима. Дивиться на себе, помацав у руці кашкета.

— Руки! — ще сильніше крикнув урядовець. — Де ваші руки? Як ви їх тримаєте?

Володько аж тепер помітив, що підступив надто близько, щоб його краще почули, і що його руки туркнулися пальцями до урядового столу. Він швидко, ніби від горячого, відриває руки, відступає кілька кроків назад, починає сильно хвилюватися, забуває

всі чужі слова й не може як слід пояснити, чого властиво йому треба. А урядовець все кричить: — Вже час навчитися державної мови! Лепече чорт зна що, пся-крев!

І після цього урядовець відсилає Володька до сусіднього столу. Там сидів пан з золотими зубами й трошки привітнішими очима. Володько обережно пояснює, чого йому треба. Пан з золотими зубами заявляє, що пан староста принципово погоджується дати дозвіл, але необхідно, щоб хтось з села, і то людина старша, взяв на себе відповідальність за хід вистави й забави.

— А без того не може бути? Я... почав було Володько, але урядовець негайно його перебиває: — Прошу зайво не розмовляти. Раз сказане треба розуміти належно. До побачення!

Володько поволі спускається вниз, виходить зо староства, йде вузьким хідничком. Сором, ганьба, зневага. Отямився геть за містом, коли опинився сам серед широкого поля рідної землі. Сіре осіннє небо, західний вітер, грязька, нерівна дорога. Перед ним п'ятнадцять кілометрів дороги. На щастя допав Володька один дядько з села й трохи його підвіз.

Після цього Володькові вже не хотілося більше йти за дозволом, але ж як бути? Невже при першій неприємності, при пешій невдачі ганебно відступити, здатися? А може поскаржитися на урядовця? Подати його до суду? Андрій Андрійович, що сам служив у старостві й добре знає тамошні відносини, сказав: — Скаржитися на нього марна річ. Кому скаржитися? Він завжди найде проти вас аргумент, знайде свідків, а що ви? Одно, що зробите, що вам після того не видадуть ніодного урядового папірця.

Володько ликнув образу, затаїв гнів, заручився «відповідальністю», що взяв на себе Андрій Андрійович, випросив у батька коня й опинився знов у старостві. По короткій мандрівці зверху вниз і навпаки, та після очікування мало не до другої години, Володько довідується, що дозвіл буде готовий завтра. Може прийти за ним хтонебудь.

При виході в коридорі Володька зупинив молодий, русявий з гострим носиком у гранатовому одязі панок.

— Так ви з Тилявки? — запитався він посміхаючись.

— Так, відповів Володько.

— І значить робите там виставу? — питає той далі.

Володько відповів.

— Ви зветесь Володимир Довбенко? — тягне панок все далі.

Володько підтвердив.

— А хто там бере на себе відповідальність?

Довідався.

— Ага. Знаю, знаю. Ну, нічого. Дозвіл дістанете... Коли сказав пан референт?

— Завтра.

— Ну, значить завтра й дістанете. Дуже приємно. До побачення, пане Довбенко.

Панок пішов дерев'яними сходами наверх, а здивований Володько вийшов на вулицю, сів на коня й помчав додому.

Додому прибув досить пізно. Кінь зовсім задріпаний, сам втомлений, розбитий, голодний. Батько невдоволений. Нічого йому не згадував про свої пригоди в урядах, мовчки вислухав його нарікання, мовчки наївся й одразу відійшов у село.

— Еее, — казала Настя. — Поки росте, доти хоч маєш його дома. А тепер... Хто знає, де він ото ходить і що робить. Дома стільки скрізь роботи. Молотілка на носі, гній треба викидати, навіть січки нема кому нарізати. Дрова сама он цюкаю, що мені аж спина тріщить... Коли б хоч сокира людська, а то такий тягар, що ледви двигаш...

На другий день за дозволом післали Сергія. Володько мав досить роботи. Треба замовити оркестру, приготувати сцену, упорядкувати залю. Крім того Сергій має зайти до позичальні перук і взяти їх кілька.

Володько цілий день працював. З ним працювало кілька хлопців, яким пообіцяли на чарку. Носили дошки, тесали, збивали сцену, упорядковували лавки, бі-

гали, хвилювалися. Піт густим горохом стікав по чолі, змокріла спина. Працював, як віл, як добрий кінь. Не ходив, а бігав, давав накази, плянував, обдумував кожну дрібницю... І до вечора недокінчена клуня обернулася в театральну залю.

Пізно ввечером прийшов Сергій. Приніс перуки, барви, все, що потрібно для сцени, тільки не приніс дозволу. Чому? Бо дозвіл ще вчора пішов через «постерункового» угорської поліції.

Нарешті все готове. На «шкальні», на магазині, на Соловейовому паркані коло Гершка розліплені великі плякати. Лапаті червоні літери з велитенськими знаками оклику скликають народ на виставу. По всіх хатах, на дорозі, чи у Габеля тільки й мови, що про «театри». Оркестра найнята, хор вимуштрований, артисти знають свої ролі.

Приходить день вистави. Неділя. Небо з рання похмуре, і час від часу накрапає дощик. Не дивлячись на це, з самого рання юрби дівтори товчуться коло клуні Якова. Ще все зачинене, ще Якова жінка гонить їх з подвіря «під сто чортів», ще навіть Володько не прийшов у село, але скрізь, по всіх вуличках, на перелазгах збираються гурти дівчат, хлопчаків, часом і якийсь парубок цікавіший так, ніби між іншим, пройдеться коло Якова й кине кілька поглядів на подвіря. Навіть і старші, поважні дядьки, що все ще посміхалися «з театрів», все ближче підступають до Якового подвіря, розважаючи про погоду, врожай і різні селянські справи.

Найкращі дівчата, як Настя Михайликова, як Ганка, як Тетянка Овсійова, як Наталка «з тамтої гори», і багато інших повбиралися на сьогодні, як на Великдень. Найкращі спіднички, панчішки, черевички, блюзки тоненькі безрукавки, ніби у літі, черевички-човники. Ніби панянки з міста. Що ж. У церкві співають. Треба знати, як між люди виступити.

Вулицей проходять все нові й нові юрби людей, ніби на відпусті. Перед плякатами весь час стоїть натовп. Читають по літерах, що й де написано, розтовкмачують один одному...

На щастя перед полуднем і день повеселішав. Хмари поволі розповзлися, небо показало кілька блакитних лат, час від часу й сонце почало проглядати і, коли люди зіли полуденок, стало зовсім гарно та тепло, ніби спочатку осени.

Подвіря Якова вже повне людей. Дівки, парубки, старші хазяї, навіть старі діди, що курять люльки та спльовують. Вже й Яковиха нічого не порадить з ними. Володько випросив у неї стола, поставив перед новою клунею, накрив білим настільником і посадив Сергія продавати білети.

Після вийшов до людей і промовив: — Сьогодні в нашому селі вперше буде театр. Самі побачите, що то буде, а буде то дуже гарне... Тільки той, що хоче бачити, мусить купити собі квиток. Інакше його не пустять. Ось тут хто хоче може вже наперед купити, бо може так статися, що й не вистане їх всім.

Всі слухали Володька з увагою, але ніхто не йшов купувати квитка. Сергій сидів за столом, дивився на людей, люди на нього, проходив час, але нідин не вийшов з юрби за квитком.

Сонце хилилось до заходу. Нарешті десь там, починаючи від «шкальні», заграла духова музика. Веселі, радісні звуки маршу бадьоро вирвались і рознесли по селі. Затремтіло село, зашуміло, затріщали перелази, замиготіли по всіх городах, по стежках жіночі одяги, і не дійшла музика до Якової садиби, як вже за нею тягнулась сила народу. Здавалось, ціле село піднялося. Вуличку, що вела до Якова й весь двір залили по береги. Не можна було протиснутись... Але Сергій все сидів перед столом і чекав... Почали потрошечки, обережно підходити... Виймали з вуликів зімняті марки, питали чи не можна б купити дешевше. Ось якась дівчинка виймає три яйці й просить благально пропустити її. Друга непевно підходить, довго дивиться на Сергія, довго міркує... Нарешті просить пустити її на борг. Завтра вона принесе гроші. Божиться, що принесе. Тепер якраз не має, а додому далеко.

— То ще ж досить часу. Ще можна побігти додому і вернутися, — каже Сергій. Але дівчина боїть-

ся бігти додому. А що як вона піде, а тут почнуть без неї. Вона й завтра заплатить. Хіба ж Сергій не знає її.

Але Сергій сьогодні не знає нікого. Як тільки музика зайшла до клуні, як тільки прорвалася несмілість, як тільки всі переконалися, що нікого не пустять задурно, — навалились до столу всі нараз. Почалась метушня. Задні тиснулись, передавали гроші через передніх. Сергій впевняв, що всім стане квитків, Володько прибіг, побачив таке й побіг шукати ще одного продавача. Знайшов Олега, що приїхав на виставу, і просив його допомогти Сергієві.

У дверях клуні стали два здорові, плечисті парубки. В середині знову два впорядчики. Народ хильнувся, мов повинь. Володько не встигає давати розпорядки... Одні просяться пропустити їх без грошей, інші щось питають, ще інші скаржаться. У дверях счинився крик і гамір. Два п'яні парубки лізли без квитків, але їх зупинили. — Назад! Не бачиш, тут варта?

— Пшол! Що мені варта. Пускай!

І тиснеться далі... Але не встиг дійти до порога, як міцні руки схопили його за комір, і той, мов лантух, полетів на подвіря. Регіт, крик. П'яний зірвався, кинувся битись, та з'явилося ще кілька впорядчиків, і він відійшов...

Сонце зайшло, засвітилися лампи. Клуня набита людьми й зачинена. Більше не влазить. Грає музика. Сцена закрита завісою з ряден. Навколо клуні стоять люди, що не встигли дістати квитка. Малі хлопчики, мов кліщі, повпинались у стіни клуні й крізь щілини дивляться цікавими очима до середини. Інші їх відпихають, бо хочуть собі поглянути...

— Петре, Петре! Пусти ще мене! Ти вже надививсь.

— Гнате! Дай я ще побачу. Лиш трошки!

— Тож там ще нічого нема. Сам нічого не бачу.

— Ага, нема... А дивиться. Пусти, пусти! Я тільки трошки...

Інші знову дряпаються на стріху, або приносять підставку, щоб стати вище й дивитися.

— Не тягни! Ти, халеро! Не тягни! Куди лізеш. Впадемо всі!

Гуууррр! Підстава звалилась, і все полетіло. Починається бійка. Михалко кинувсь на Івана, Іван божитья, що винен Микола, Микола спихає вину на іншого. Вибігає впорядчик і відгонить всіх, бо такий крик, що музик нечути.

На залі гамір, ніби в набитому вулю. Музика тне безупину. Спереду сидять почесні гості. Он і комендант угорської поліції. Коло нього розложився з жінкою Габель. Приїхала й стара пані Неоніла Адріянівна, мати Андрія Андрійовича. Гольденберги цілою родиною — Мошко, Маня, Рая, Соня, Іцко... Там також місце для панни Галі, що сама не грає, але занята разом з іншими не сцені, там Саша й Лінкерт. Обидва вже встигли випити й мають веселий настрій.

На сцені тиха, швидка метушня. Артисти одягаються. Андрій Андрійович характеризує, намазує барвами. Володько запізнився, бо весь час бігав скрізь, де тільки треба, прибіг, швидко почав одягатись. За хвилину зробився рожевошоком, здоровим, в широких штанях з брилем на голові, парубок. Перед ним Роман, але це не Роман. Ніхто його не пізнає тепер. Вуса, чуприна під китицю, чемерка й люлька в зубах. Оля стала дівчинкою. Веселою, доброю у білій, трішки вишитій сорочці, боса. Вона стрібає, сипле очима сміх, танцює тихо. І Роза Габльова змінилась. Свити́на, очіпок, запаска. Очі підведені, зморшки... І багато інших... Всі тут, всі на місці чекають... Ось тільки завіса відхилиться.

— Дзвінок, дзвінок! — тихо наказує Володько. — Антоне, Ільку, Демиде! На місця! Хор! Займайте всі місця! Пам'ятайте, що перше співати! Я вам дам знак рукою! Махну отак — «Гиля-гиля». Отак — «Ой, що ж то за шум». Розумієте? Ну так. Другий дзвінок! Подивіться, чи вже всі всілися! Але тихо!

Андрій Андрійович розміщає першу яву. — Олю! Розо! На місця! Ви, Розо, трішки схилені, голова оперта на руку. Ви уважно слухаєте вашу дочку. Оля сидить, руки в пелені, уважно дивиться на свою матір;

оповідає свій сон, свої скорботи, хоче, щоб мати зрозуміла її. Ну! Добре! Готово! Можна третій дзвінок...

— Дзвінок! — тихо говорить Володько. — Всі за лаштунки! Суфлер! Увага!

Робиться велика тиша. Заля швидко вмовкає, тільки за стінами шкряботять і туляться хлопчики. Завіса поволі, майже непомітно розходиться двома половинами на боки. На залі гасне світло, на сцені збільшується. Перед глядачами картина: хатина з одним вікном і дверима. Від неї вправо, на кілках, за плотом соняшники й рожі, на плоті в'ються гарбузи, на кілках, не дивлячись на вечір, глечики. Вліво садок і ріг повітки. Вечір. Світить місяць. Тихо — ні одна гілка не ворушиться. Здалека долітає парубочька пісня.

На призьбі перед хатою сидять мати й дочка. Мати трохи похилена, а дочка їй оповідає: «І от сниться мені, мамо, ніби біжу я... коло такого то вітряка»... Серед глибокої тиші її м'який, ніжний голос брентить, мов срібна струна. Тріпотливі, повні остраху звуки вириваються з тієї живої картини, несуться над головами слухачів, долітають до найдальших закутків і десь там зникають. Куди залітають вони й де зникають? Там десь у тих палаючих цікавістю очах, у тих розкритих, висохлих від напруження уст, у тих вухах, що з напруженням ловлять кожне таке просте, але таке чарівне слово. Ось дівчина, що не може всидіти на місці. Вона бачить все, але їй здається, що це мало й вона поволі, непомітно спиняється на вшпильки... Її очі бігають по сцені, ловлять кожну дрібничку, слух напружений. Обличчя весь час міняється. Жаль, скорбота, радість, сміх — все, що бачить перед собою, все чистою, невинною душею приймає і страждає, чи радується. Ціла зала — всі уважно дивляться, всі слухають цю дивовижу, це життя, цю живу красу. Бачать і розуміють серцем, цілим еством. Бідна дівчина просить матір вплинути на батька, щоб пустив її вечором погуляти. Там так гарно. Там стільки молодих, веселих істот. Там так хороше бавляться. Там у гаях, у тих садах, під місяцем, серед чудового співу розцві-

тає барвистим, пахучим цвітом перше, жагуче кохання. Там ходять вони, ті, що тільки що вступили у справжнє життя, ті, що чують себе й хочуть жити повно, барвисто й широко.

Дівчата слухають ту казку й розуміють її. І коли б творилась вона перед очима не годину, а цілу ніч, вони прослухали б її з такою самою увагою від початку до кінця, бо ж як не слухати... Хто з них коли бачив щось кращого в життю? Хто показав їм щось, що діється на широкому світі? Хто кинув їх жагучій цікавості хоч один шматочок поживи? Ніхто, ніколи. Росли, жили, плодилися, вмирали.

А там бореться старість з молодістю, минулість з сучасністю. Там цвіте велика любов, що захоплює все молоде, все живе. Всемогутня, чудова любов!

Проходить велика година. Для цих людей пройшла вона по землі майже непомітно, мов тінь, але скільки яскравого, гострого, незабутнього лишила по собі... Сцена доходить до кінця. Серед великої тиші на залі хтось сильно, дико вивіснув. Це Оксана. Ось на сцену виходить похилий, старий з калаталом сторож. Оксана пізнала в ньому свого Карпа й не вдержалась... Голос сам вирвався, серед тиші промчав стрілою й завмер.

Завіса швидко закривала кінець.

Але щоб продовжити програму, Володько вивчив Женю кількох танців. Ось знову розійшлася завіса й на сцені дівчина в розкішному вбранню. Вишивки горять, мов живий мак. Намисто, стрічки, квіти. Коло дівчини моторний парубок. Вдарилася музика, і пішов буревійний, сміливий, широкий танець. Парубок не жалує своїх ніг. Пішов навприсядки, аж іскри сипляться, а дівчина, мов метелиця, мов гонивітер, тільки спідниця та стрічки розвіваються, тільки чобітки миготять.

Глядачі не можуть всидіти на місці. Очі у всіх загорілися, руки й ноги затремтіли, кожна жилка напружилася, мов струна. Так би хотілося й собі зірватись та закрутитись у тому шаленому танці. А музика все тне, все жене вперед... Танцюристи ось-ось зірвуться й відлетять від землі.

А коли скінчився танець, все, що було на залі, вибухло буревієм радості й захоплення. Заплескали, загукали, замахали руками. Вийшли на сцену всі грачі, а на них посипались квіти. За сцену тиснуться всі хто може, щоб привітати Володька й інших. Андрій Андрійович вдоволений своїми артистами. Всі веселі, піднесені, захоплені. Сотні очей сяють нестримною радістю. — Гарно! Чудово! Молодці! Показали себе! — тиснуть Володькові руку. Навіть комендант поліції і той стратив свою насупленість і прийшов на сцену. — Добже, добже! — сказав він. Габель приніс своїй племінниці цілий оберемок жоржин, повняків, астрів. Володько дістав китицю від Галі, Жені та Саші. Оля від Андрія Андрійовича, навіть Лінкерт потиснув руку Романові й буркнув: — Шкода, що й ви не вдарили гопака... ,

Володько відходить на бік і присідає. Він втомлений танцем. З чола сочиться рясно піт і тече по обличчю, але з огляду на грім обтертися не можна. Він до глибини душі зворушений і вдоволений. Намагався, напружувався, не шкодував своїх сил, але кажуть, що було добре.

Одначе нема часу відпочивати. На залі знову рейвах. Виносять лавки, очищають місце для танців. Люди виходять на двір, але ніхто не йде до дому. Вечір темний. Десь-недесь мигне на небі зірка, щоб за хвилину знову сховатися. Музика готується, дівчата чепуряться й оглядаються по своїх...

Володько встав і почав робити порядки. На сцені за лаштунками повно людей, хоч вони зовсім не мають що тут робити. Грачі змивають барви, переодягаються. Ось на залі вдарила музика й Володько пішов відкрити танок. Он стоїть Женя. Стрічки, корсет, вишивки... Веселі, сині очі... Взяв її й закрутився в буйному колі валься. Яка вона легка, тонка й звинна. Вона не ходить, а літає. Земля сама тікає з-під ніг, а цілий світ, мов каруселя, крутиться. За ними пішли й інші. Спочатку Олег, Оля, Роман, Галя, а далі численні Гольденберги, за ними відважніші парубки. По часі вже не було місця й Володько з Женею виступили та відійшли за сцену.

— Панно Женю! Вам так це личить! — шепнув Володько майже на вухо Жені, вказуючи на її вбрання.

— Та невже? — жартом відповіла Женя. Мовляв, сама знаю. Вона все жартує з Володька, не бере його поважно. Вона нікого не бере поважно. Для неї все, жарт, ціле життя, весь світ.

Відїжджала Неоніла Андріянівна. Сказала, що хоче попроситись і з Володьком. Підійшов до неї. — Да, да! Далжна атдать справедлівость. Андрей Андреїч всегда гаварїл, что ви талант. Дасвіданїя і благодарю!

Володько цілує старої руку, дякує, що відвідала такий скромний, селянський театр...

Сергій приніс касу. Цілий мішок паперових грошей. Ніхто не сподівався, що матимуть такий збір. Володько перебрав гроші й відтинки квитків, а Сергія послав за горілкою для музик. Габель заробить перший, а без цього не можна обійтись.

Володько почав розкладати гроші на купки й рахувати. Стане на залю, на всі видатки, і зістанеться для Просвіти. Ах, як буде чудово, коли на другий тиждень Володько з'явиться в Кремянці й передасть Просвіті стільки грошей.

— Володю! Ах, ви мошенник. Запросили мене на танець і забули! — Це Женя. Коло Володька нікого нема, всі пішли танцювати. На столі маленька нафтова лямпочка й купи лапатих змінних банкнотів.

— Ах, Женю! Дивіться! Тут сто тисяч! Купа марок. Це ж ми витанцювали. Рахуйте!

Женя також захоплюється купою грошей. Бере пачку й швидко маленькими прозорими пальцями рахує. Володько рахує також. Вона часто його перебиває, обоє збиваються й починають спочатку. Женя весело сміється, б'є його по руках.

На сцені виграє музика танець, на залі танцюють, але Володько не чує того. Женя також швидко забула про танець. За лаштунки прибігає Олег.

— Олег! Ви не танцюєте? — кидає Женя між рахунками, дивиться на нього, а пальці її швидко перебирають папірці.

— З ким? — питає Олег.

— ...двадцять один, двадцять два, двадцять три... Боже мій! З Розою, з Неонілою Адріянівною, з Галею, з Олею, зо мною, з дівчатами... Тьху! Чотири, п'ять... Проклята лампа. Так мало світла...

— Йду! Танцюю! — крикнув Олег і вибіг.

— Ах! — вирвалось у Жені, і вона відірвала очі від грошей.

— Що, Женю? — спохватися Володько.

— Злякалась. Ні, то парик. Фу, яка я дурна! — вона дивилась просто на Володька. Він не міг видержати її погляду, червонів, дивився на другий маленький столик. Там перуки, барви, маски... І раптом Женя збирає всі полічені гроші в одну купу й гукає: — Володю! Дивіться! Володьку!

Володько здригнувся і поглянув на неї. Вона тримала на руці купу грошей, але дивилась на нього. — Натє! — сказала. — Ви сьогодні принц, багач, красунь! Ви... — увірвала, але одразу додала: — чудовий! Я вас люблю, Володю!

Вона це хотіла сказати жартом. Вона говорила таке всім. Але це вирвалось у неї по українському, через те вийшло трішки інакше. Це вона також відчула й густо почервоніла. Одна її рука лежала на столі з грішми, і Женя помітила, що вона тремтить, і що Володько бачить це також.

— Ах, це дурне! Натє гроші! Ходім. Тут нікого нема! — викрикнула вона врівно й схвильовано.

Володько встиг сказати: — Панно Женю! Дякую за ваші очі! Я їх буду носити з собою.

Він взяв від неї гроші й запхав до всіх кишень. — Підем в танець! — сказав швидко.

— Підем!

Взяв її руку й потиснув. Вона швидко, нервово відповіла. Зніжковілі обое й просто через сцену коло музик вийшли. Музики саме урвали танець. Володько й Женя лишились у всіх на очах. Хтось гукнув: Женю! Другий (це був Олег) крикнув: — Володьку! і всі голосно, рясно заплескали. — Козачка! Козачка! — загукали. Але Женя червона, мов жарив-

на, вирвала від Володька свою руку й плигнула між публику. Володько вернувся назад за лаштунки.

Це сталось несподівано, і через те схвилювало Володька. Підійшов до столу й присів на стілець. Ліва рука лягла на столі. Чув неспокій, тремтіння... Боявся, що ось зараз сюди ввірвуться люди й побачать його таким. Одночасно було йому приємно й весело. Ріс, горів і, здавалось, виповняв собою цілий простір.

І дійсно. За хвилину було тут повно людей. Лінкерт, Саша, Роман. З'явилися вже пляшки. — Пий! — підносять Володькові чарку. — Ні! Сьогодні не п'ю! — відмовив твердо й рішуче. — Дурень! — проговорив Роман і вихилив.

— Браво, браво! Володя не п'є! Принаймні один знайшовся — загомоніли дівчата, а особливо Галя й Женя.

— Кричить! — говорив Лінкерт, — Горілка ша-на й радість. Хто не курить, не п'є — не мужчина. А жінки, що таких люблять — кури й мізерія.

— А ті, що п'ють — тваринки, що хрюкають! — докинула котрась. Шум, гамір, рух. Галя знайшла собі обрізок дошки й присіла. У неї на руках примостилась Женя. Оля принесла торти. Самі пекли, самі принесли й самі себе гостять. Оля вся сяє, до всіх сміється, меле приємну нісенітницю й сама з себе регоче. Володько хвилинку сидів тихо.

— А, панове! Забули! Скільки грошей? — викрикнула Галя.

Володько зрозумів про які гроші гутірка. Він став і вдаряючи себе по кишнях, казав: — Ось! Тут! Повно! Ще не встиг полічити!

Женя швидко затупцяла ногами й закричала: — Галю! Ти ідіотка! Як тобі хочеться говорити про гроші! Рома! Дай мені чарочку. Скорше!

— От, це так! — сказав Лінкерт. — Лий! Женя герой! Повно лий!

— Ха-ха-ха! — заходила реготом Оля, а Галя зіпхнула з колін Женю. — П'янице! Геть! — сказала вона й струсила на колінах сукню.

Роман підскочив з чаркою. Женя взяла її, дзвінко засміялась і випила половину. Решту вилила через голову. — Так п'ють в селі! — весело сказала вона й взяла кусник хліба.

Увійшов Сергій з двома порожніми пляшками. — Ну, що? — зірвався до нього Володько. — Витягли! — сказав Сергій... — І ще хочуть. — Досить! Хай грають. Почастуй краще хористів.

На залі також рух. Скрізь набито молоді, всі гарячі й веселі. По часі Володько лишає товариство за лаштунками й виходить на залю. Музика заграла. Володько оглянувся навкруги, побачив Ганку й підійшов до неї. — Дозвольте вас попросити на танець — сказав їй. Вона зашарілась і віддалась мовчки в його руки.

Володькові дуже приємно, що так сталося. Вже давно не зустрічався з цією дівчиною, вже давно не бачив її зблизька. А тепер ось танцює з нею, чує її зовсім близько коло себе, чує дотики її грудей, чує навіть її хвилювання, що передається також на нього. Хотів би з нею заговорити, але не знаходить відповідних слів. Вона заговорила сама: — А ви ще не забули мене? — запитала непевно з посміхом... Блиснула на нього очима й одразу сховала їх.

Володько посміхнувся також. — Певно, що ні — сказав він. — Як можна. Вона: — Ой, йой! Напевне забули. Я кілька разів зустрічала вас. Навіть у мій бік не глянули. Він: — Бо мабуть вас не бачив. Вона: — Бо не хотіли бачити. Він: — Або може вас не пізнав. Будете багаті. Вона: — Хто не хоче когось пізнати — не пізнає. Запаніли. Він: — А, де там запанів.

Хвилина тиші. Після знову починає вона: — Цього Великодня на цвинтарі коло церкви з Даркою коло вас пройшла й кинула на вас паперову квітку. А ви?.. Він: — Це ви були? Ах, Ганусю! — вирвалось у нього зненацька. Я вас пізнав, але ви дуже швидко тікали. Перед людьми не відважився вас доганяти. Ви були в голубому. Ні? І з вінком на голові... Вона: — Ее, хто! Хтось...

«Така сама як і тоді» — подумав Володько. — А пригадуєте, Ганко, там у школі? — запитав по короткій переві. Вона: — Ще б ні. Ой-йой, як пригадую... І не раз. Як то на Ронівському... Знаєте? Ті праліски для учительки Маші. Як то ви мені оповідали... Це було давно.

Мовчанка. Музики грають. Вони спокійно, плавко обертаються під їх звуки. Він чує її коло себе й хоче ще ближче пригорнути, але не відважується. Навколо стільки людей. Одягнена вона у білу, тоненьку блюзочку. На грудях червона в'язанка. Спідниця гладенька, чорна, майже до колін, коротка. Володько хоче їй ще щось сказати. Від неї віє свіжістю, здоров'ям і ще чимсь, що хвилює його.

Ага. Он танцює Олег з Женею. Бачить його й моргає очима. Володько нагнувся до вуха Ганки й шепнув: — Ну, а коли б я тепер до вас заходив?

Вона запаленіла, мов жарина й мовчала. — Ну, чого ж мовчите? — спитав її знову.

— Хіба я знаю...

— А хто ж може знати?

Вона нахиляється до нього й шепче: — Прийдіть... Прийдіть, Володьку! — і затремтіла, мов пташина. Володько виразно відчув те радісне, лячне, жадібне третміння. А по часі несміло, уникаючи його погляду, ще тихше сказала: — А знаєте що? Прийдіть до Євдошки. Ми маємо там вечерниці. Сергієві скажіть. Він вас заведе. До нас заходять хлопці з Башковець, з Людвищ. Заходять і свої — Антін, Ілько, що прийшов оце «з поляків». Багато заходять. Зайдіть і ви... Але де там... Ви не зайдете. Дурите... Он на вас дивиться ота... Боже, яке гарне у неї вбрання. Вкраїнське, ні? Гарне, і карсет оксамітовий... А скільки стрічок... Як ви танцювали з нею мені здавалось що то... Не скажу, а вже хотіла сказати... — і замовкла.

— Що ви хотіли сказати?

— Не скажу. Сміялися б.

— Шкода. Хіба я такий насмішник.

Вона не відповіла. Натомість промовила своє: — Думаєте, коли б я надягнула таке... Дарка сказала

мені... ха-ха-ха! Не скажу. Знову не скажу! Йй-Богу не скажу!

— Що там таке? Чому не скажете?

Вона таємничо підтягнулася, притиснулася до нього й майже на вухо шептала: Казала мені: ти дурна. Купи собі таке вбрання, такий карсет, такі стрічки, і він тебе полюбить. Будеш, каже, бачити. Вона мені весь час, цілі роки вами у вічі цвіркає. Каже: це твій. І завжди так каже.

Замовкла. Треба було крутитися. Володько запитав її, окручуючи: — А ви?

— Сміюся тільки. Бо куди ж... Я, знаєте, зовсім не сподівалася ще з вами говорити. І тоді на Великдень... Взяла на себе голубеньке, віночка... Воно мені так подобається. Дарка каже: а ходім, Ганко, на цвинтар. Там дівчата кривого танця виводять. Мені якось не хотілося, бо думала йти на міщани до тітки. (У мене на міщанах тітка, Ольга, є)... Але вона все: ходім. Ну, я й пішла. Ілько саме тоді був на відпустці — пристав до нас з Наталкою. Ви знаєте Наталку? Вона не ходила до школи... Ількова сестра. О!.. Пере-стають грати...

Музики урвали гру. Танцюристи почали поволі розходитись. Володько взяв Ганку за руку й сказав: — Ходімо на хвильку на двір... Вона згодилася.

Двері тепер відчинені на встежинь. Світло з клуні б'є в темноту ночі. Багато хлопців і дівчат виходять парами й зникають по різних кутах. Протискаючись поміж людьми. Ганку хтось майнув хустинкою по носі, і якийсь дівочий голос гукнув: — Ганко! — і більш не сказав нічого. В тому голосі чулась усмішка, задрість і щастя. На обличчю Ганки помітне те саме. Вона оглянулася і кинула: — Ти!

На дворі холоднувато, але молодь на це не зважає. Наліво веде доріжка в садок. Там повно людей. Чути сміх, дзенькіт шкла. Коло плоту ряд слив.

Під одною сливою Володько й Ганка зупинились. Вона стала коло плоту й оперлася. Він взяв її обидві руки, і так стояли. Руки її теплі, тверді. Деякий час стояли мовчки, ніби набирались сили. Зненацька вона засміялася.

— Чого ви смієтесь? З мене?

— З вас? Ай! Якби я з вас могла сміятись?

— А чого ж?..

— Ах, так... Не знаю... — знизала плечима та спустила вниз очі. Вона хвилювалася, не знала які вибрати кращі слова.

— Як то? — питав її Володько, хоч добре розумів її.

— Я кажу: ми сільські дівчата всі дурні.

— А то ж чому?

— А так. Не знаю як вам сказати... Ми дуже віримо.

Володько перебив її і нагадав нескінчену розмову. — Еє, — сказала вона. — Не можу вам усього розказати. Це було б на цілу ніч. А тоді на Великдень підходимо до цвинтаря. Сміємося, жартуємо... Знаєте, як то наші сільські дурні дівчата... Невчені, прості... Всі отак, знаєте... Підходимо. Дарка ще на дорозі кричить: Ганко, Ганко! Глянь! Куди, кажу. Он туди... Я глянула, дивлюся: а ви стоїте коло попівського паркану з Олегом... Мені щось так зробилося... Не можу й слова сказати. І радісно, і соромно... Та, ніби мене хтось накрутив і раптом поставив на землю. Дивлюся, знаєте, чую, що вся горю з сорому, але кажу: та що? Чи ти, кажу, здуріла? Ай, кажу: Гетьте! Вирвала від Ілька свою руку, він мене за руку вів. Ви всі, кажу, дурні. А вони в сміх. І так увійшли ми на цвинтар. Ви якраз хотіли відходити, а я не знала що робити, вирвала з вінка одну квітку і кинула на вас. Ви оглянулись, засміялись, але пішли далі й не вернулись. Я тоді пізнала, що ви вже мене забули. Мені було так сумно, так сумно. Не знала де подітися. А Ілько ще договорює: ааа! Втріскалася! Він на тебе й не дивиться! Йди, кажу, ти нещаснику рогатий! (він тоді саме рогату шапку носив). Не хотілося співати, була зла, здається, когось роздерла б. Куди там, думаю, йому до мене. Там за парканом на дорожках та лавицях Галя, Оля, ще якісь панни. За нас своїх він вже забув. Ще й тепер на вас зла. Так, так! Зла й кінець!

— Невже! Чому? Ганусю! — проговорив лагідно Володько, особливо останнє слово.

— Тому! Бо зла! Серджусь на вас! Мала б казати вам ти, як колись. Хіба ми що? Інші? Те саме грішне тіло, і ті самі руки... Тільки тепер з мозолями. Ваші, мабуть, ні? А я думала про вас: думаю, чому він ніколи до нас не загляне? Запанів, забув. А я все думаю, все думаю. Колись очей з мене не спускав, а тепер... Все чисто забув... І село, і нас... От чому на вас зла!

— Я хотів прийти, — сказав Володько.

— А не прийшли. Чому?

— Боявся.

— Дурите. Чого боялись? Мене? Хлопців?

— І вас, і хлопців, та й дівчат.

— Дівчат? Ха-ха-ха! Ну, чого? — Ганка дивувалася щиро. Не розуміла його. — У нас, знаєте, просто: прийшов, обняв, вщипнув. Захотів, поцілував... Що хотів, сказав. Ми ж не панянки... Пужалуста, пужалуста... Ми вам не пужалуста. Прості дівчата. Що на думці, те й на язиці, і так добре. Менше брехні...

У клуні знову почали грати, але ні Володько, ні Ганка не квапились туди йти. За плечима лоскотав холод. Ніч темна, мов вугіль, але та темнота сьогодні приємна й чарівна. Такі ночі не трапляються часто. Такі свої, довірливі... Тримаєш руки тієї істоти з двома довгими руськими косами, синіми очима, з тонким гнучким станом і, хоч її не бачиш, але чуєш кожним нервом, віддихом. Чарівна темнота пливе навколо тебе, а ти тримаєш чийсь руки й думаєш якраз так, як часом марив в ті найкращі, найяскравіші дні молодости. Так. Це «вона». Вона і є. Близька, доступна, пружня, мов тятива й п'янюча, мов добре вино. Таку тільки бачиш у снах, у мріях, а тут вона на яві... Тут вона в твоїх руках — та величезна дорогоцінність, що тільки молодості дається зовсім даром.

А Ганка оповідає далі. Оповідає про себе, про своїх приятельок, про досвітки, що там роблять, що говорять. Вона бажає розповісти йому всі дні й годи-

ни свого цілого дівочтва, щоб він знав її і більше не боявся. Час все йде поволі, ніч відходить все далі й далі. У клуні грала музика, то знову вмовкала. Люди входили, виходили, танцювали, бавилися...

І от Ганка, здається, сказала все. Володько знає, хто до кого залицяється, хто за ким плаче, хто сміється... — Ах, як гарно було там! — завершує свою думку Ганка. Під «там» вона розуміє сцену, декорації, співи. — Так би й я хотіла жити. Я плакала разом з Оленою.

Володько посміхається. Він розуміє її та її плач. Це не плач, а радість. Але треба все таки розходитись. — Ну, — каже нарешті Володько, потягнувши Ганку за руки, — підемо. Там нас чекають.

Вона погоджується, але ставить умову: прийдете до нас? Направду? Дурите! Не вірю! Ну, побачимо.

Розійшлися. Володько спішить на сцену. Тут уже розходяться, прощаються з Володьком. Женя жартівливо йому погрожує. Габель забирає свою Розочку, хоч це недовподоби Романові.

Володько почав розплачуватись. Заплатив Яковові. Той не спав цілу ніч, все навкруги обістя бігав та відганяв напасників. Дістав за своє. Після підійшли музики й просять «на дві пляшки» для кожного. Подивився на них сердито, але розплатився. — Йдіть! Пийте!

— Підем, — сказав «бідний чоловік» Симон. — Може й ви з нами?

— Йдіть самі. Я не п'ю. Потребуємо ось на Просвіту...

То знаєте... Просвіта Просвітою, але наш брат мусить зайти до Габеля. Такий, бачте, закон.

— Дурний закон. Розстріляти його варто.

— Но... Не ми його встановляли, не ми й будем розстрілювати... — завершив Симон.

Після підійшов до Володька Антін і говорить потику: — Там он чекають хлопці. Знаєш... Вони стільки для тебе попрацювали. Дай їм. На другий раз ще підуть. Хоч «по пляшці» дай.

Володько не стримався: — Для мене? Працювали? Хіба то для мене. На, дай їм! Хай п'ють... Чорт з ними. Але працювали вони не для мене.

— Ну... — затупцяв Антін. — Хто там буде розбирати для кого... Що виробили, то виробили. На чарку стане...

Говори з кобилою отченаш, — думав Володько. А це ж найповажніший парубок...

Володько нарешті розплатився зо всіма, а решту сховав на Просвіту. П'ятьдесять тисяч зісталось, і то добре. Розпрощався з Олегом і Сергієм і пішов сам до дому. На вечірці були Василина й Хведот, але ті вже мабуть давно сплять дома. Ніч уже минає. Ось на сході починає ясніти... Володько ледве ступає. Втома, вражіння, пляни на будуче навантажили його тюгарами, а він несе все, мов добрий бендюжник. Ноги ступають по землі, а вона, здається, гнеться від його тягару. Але він йде, все йде, все ступає туди на схід, на зустріч сонцю... Перебирав у думці всі вражіння, посміхався нераз, зупинявся і, здавалось, з кимсь говорив. Може з'явилася перед ним синьоока Гануся, може весела Женя, можливо згадав ті слова, що чув сьогодні...

Але все те разом — добре. Тепер, здається, зрушилось, тільки треба впертости й бажання. Коли дійшов до свого хутора, зупинився й ще раз глянув на село. Добраніч. Підем відпочивати. На перший раз досить. Завтра встанемо й будем рухатись далі...

III.

Ані Матвій, ані Настя не були на виставі. Досить того, що й так ціла родина там. Не можуть отак батько й мати геть з дітьми забратися, залишити господарство на волю Божу, і піти на фіглі-міглі дивитись. На Володька Матвій махнув рукою... Все одно не буде з нього господаря... Даремна річ. Ціле життя сам на ниві своїй дерся, і на старість видно приходитьсь самому товктися. Нема мені зміни, хіба в домовині, — думав старий. Росли діти, думав про них, з-під землі рвав — думав, господарі будуть. А тут... Той пішов і не вернувся. Той все марить Бозна що, все думає, все невдоволений. Йому бач вже тісно стало на своїй скибі, йому бач заманулося в світ. Хоче, мовляв, все бачити й все знати... Не буде з нього толку для господарства — закінчує старий свою думку.

І коли Володько вернувся над ранок з вистави, коли ліг і заснув камяним сном. Матвій тільки підійшов до його постелі, подивився, побачив його втомлене, виснажене обличчя й не сказав ні одного слова. Треба йти в поле й заорати конюшинисько, але не будив його. Сказав Хведотові: — Слухай! Покорми коні, поки худобу виженеш...

— А Володько чому не встає, — відгризнувся Хведот. Він мусить тепер за Василену худобу на цілий день пасти та ще й дома працювати.

— Володько, — похмурно муркнув старий. — Володько вже не наш...

Після Матвій виволік плуга, підмазав колісця теліжки, прикрутив міцніше плиту й причепив шлеї. Конюшинисько треба орати глибоко. Мусить все бути на місці.

Випив кварту свіжого з житнім хлібом молока й пішов. Настя все бігала, потиху гуторила, скаржи-

лася на Володька, але Матвій не промовив ні одного слова. Забрав коні, плуга й пішов в поле.

День видався ні добрий, ні поганий. По небі плинуть великі, мов гори, хмарини. Поміж ними прорветься десь шмат синього неба, часом і сонце на хвилину блисне, щоб кинуть на землю кілька тих байдужих промінів.

Вітер віє з-над угорської долини. Ліс приспішено скидає свою оздобу. Жовті, ніби воскові, листочки відриваються від своїх галузок і летять Бозна куди. В поле, на долину... Летять, летять, тріпочуться в повітрі, опадають, то знову підносяться, ніби бавляться, чи змагаються з своєю долею. Деякі залітають дуже далеко, геть аж до Матвієвого конюшиниська.

А Матвій зайняв загін від Ет-Тоевої межі й пішов. Плита глибоко зарилася в тверде, проросле міцним корінням конюшинисько. Коні напружилися й потягнули. Груба скиба вивертається, аж коріння тріщить і кладеться як попало на другий бік. Матвій цупко тримає чепіги, поцмокує на коні, час від часу підгонить їх посвистом батога й ступає за плугом.

Треба на зиму обернути це поле. За два літа, коли його не оралось, завелось у ньому досить різної черви. Треба вивернуть, щоб мороз покінчив з тим усім. На весну можна ярицю посіяти, або овес. На конюшиниську поросте все. Вилежалась земля, тай конюшина сама додає сили...

Від дороги ген аж туди на горбок тягнеться борозна. Налетіли галки, ворони, шпаки. Скачуть борозною, по скибі, вибирають з землі борозняків, б'ються... Надійде Матвій птахи зірвуться, облетять дугою й знову осядуть. А хитріші з них лишають гурт і йдуть борозною за Матвієм.

Он по дорозі хтось іде. — Дай Боже здоров'я, дядьку Матвію! — гукає подорожний. Це Карпо з Дебрі. — Боже поможи!

Матвій на хвилинку зупиняється. — Спаси-Біг! — відповідає. Голос його вже досить втомлений й нерівний.

— Добре ореться? — питає Карпо.

— Е! Не дуже. Тверде.

— Що будете на ньому сіяти?

— Картоплю, думаю, посаджу на зарік.

— Але тре' буде виробити...

— Та певно. Ось виорю, за зиму вимерзне, підвезеться трошки гною. На весну ще раз переверну та роздеру трояном і буде...

— Досить праці з тим...

— Що-ж. Без праці нема нічого. Життя.

Карпо вже зупинився й хотів би поготорити. Він постояв би з приємністю, вийняв би папірка, закурив би. Після уважно спльовуючи, розповідав би докладно про погоду, про те, яка то була торішня осінь, а яка тепер, про те, що пашня трошки ніби подорожчала, що «проклятюща марка» все падає і падає... Ось скоро добрі гроші були, а тепер сміття, що гидко в руку взяти... При цьому не оминув би «правління» й «чортових панів»...

Але Матвій не виявляє наміру стояти й галакати отак на пусто. Робота сама не зробиться. Треба орати. Обертається, жене коні й решту слів вже на ходу відповідає Карпові. Нема на гутірки часу, нема...

Матвій краще ось обдумає своє. Не можна випустити з рук господарство, коли нема кому перенести його. Старий не старий, слабкий не слабкий — тягни й все. Ось хату нову, аж кричить, ставити треба. Тулиться чоловік в отій норі вже стільки літ, нема де навіть кости протягнути. Вже дерева ніби то навозив і цеглу вже замовив. Ось тільки прийде санна дорога, треба буде перевезти. Не можна опускати рук... Треба тягнути, коли Бог хотів, щоб він і на старість немав якоїсь зміни. Може хіба аж той найменший підросте. А цей... Не буде з нього для хазяйства толку.

Згадав Матвій Василя. Згадав його таким, як бачив в останне. На тому каштаному... Ех! Минулося, як сон. Прогуло, прогриміло й тільки голод, мор і чорні круки лишились... Пригадав, які то недавно були роки, коли за пуд ячменю десять хур колючого дроту та хуру гарматних щитів якийнебудь Іван Штука з Сапанова давав. За сіллю люди по сто верстов ходили. Такі то пережили роки, і все даремно.

А може й ні. Побачимо, що буде далі. — Бйо, Сіра! Тягни, тягни! — проговорює старий до коней.

Сусіди виходять, дивляться, як працює Матвій, говорять: — Бач. Батько поле оре, а син комедії виробляє. І розумний старий, а дурний. Дав би я йому таку комедію, що не знав би де свої зуби збирати. Заманулось сина зробити паном, а тут він не пан й не Іван... А сам як тягнув плуга, так і тягне...

Володько не спав довго. Коли сонце досить високо піднялося, встав, швидко помився, поснідав і пішов на поле змінити батька.

— Йди, йди! — казала Настя. — Де ж видно, щоб старий весь час тягнув. І коло хати стільки праці, що тільки Господоньку, поможи!

Коли Володько вийшов, Матвій вже зорав досить порядний шмат. — Будеш орати? — питає старий.

— Поорю.

— Тільки отам на закруті притримуй добре. Скоро обід. Коні втомилися. Тверде, як камінь. Коли б то Бог дав, трохи протягнула добра година... Добре було б отам під угорщиною зяблю заскородити. На весні тоді краще ореться... Під лісом просянисько також варто привести до порядку. Пнів там стільки. Колись, було, як мав ще силу, пішов і повикидав. А тепер хай ще гниють... А озимина, здається, гарно зійшла, коли б тільки зима порядна видалась. Змінилися наші зим, змінилися. Не знаю, що то сталося, але, бувало, оце по Михайлі як прийшли морози, як замерзла земля, як впав сніг, то аж на весну зійшов. А тепер дивись: дощ, дощ... Земля не замерзне, впаде сніг, полежить, згине, знову нападає по коліна. Земля не замерзла, і пашня виприває...

Ще довго поволі оповідав Матвій Володькові. Хотів, щоб трошки й коні відпочили. Натягнулися досить, аж мило на них зійшло. Оповідав що і де має зробитися, що на весну будуть сіяти, про колишнє... А коли трохи коні відпочили, сказав: — Ну, тепер підеш. Як доореш сьогодні, то завтра заволочиш зяблю...

— Я завтра думаю піти до Кремянця, — сказав Володько.

— А то ж чого? — підняв трохи голову Матвій...

— Дістав он листа. Вибори будуть, так кличуть мене до міста на нараду...

— Вибори? Які то вибори?

— До сойму вибори. Вибиратимуть послів. Голосування буде.

— Таак? То ти, значить, підеш? Ну, то я скажу Хведотові, щоб заволочив. Худобу вижене стара, або й я сам. А які там будуть послі?

— Та ще й я не знаю. Піду, послухаю, що там будуть казати. Треба своїх людей післати...

— Ну, то напевне. Толку з того буде стільки, як і торішнього снігу, але хай все таки йдуть. Колись і до думи вибирали. Он з Людвищ одного вибрали. По тисячі рублів на місяць дістав, капицю виставив муровану... Тільки й лишилося по його послуванні. Навіть господарем порядним не став. Мав гроші в банку, прийшла революція й все пропало. А хату й господарство під час повстання спалили. Тепер жебрак.

Ну, а як там твоя вистава? Вдалося то? — запитав Матвій на останку.

— Добре було, тільки багато мороки.

— Зібрали якісь гроші?

— Сто двадцять тисяч.

— Ого. То було діло. А що з тих грошей буде?

— Розплатились за все, а п'ятьдесят тисяч на Просвіту.

Матвій не сказав більше нічого й відійшов. Володько залишився орати, а одночасно обдумував свої справи. Треба було піти в село й зробити там порядок. Все так і зісталось на купі. Може хоч Сергій надумається та піде до Якова. Треба розтягнути та повідносити позичені дошки, треба віднести перуки. Ну, це Володько зробить завтра...

Треба було й до Левинських навідатись та подивитись, який то у них настрої. Цікаво було б взагалі послухати, що говорять в селі...

Після Володько пригадав Женю й Ганку. Обидві стояли в його очах, і не знав за котрою побігти. Женя

вже ось скоро відіде, а Ганка лишиться. Женя весь час ніби жартує, ніби кпиться. Весела, вюнка, говірлива. Ганка пружня, мов тятива, і гаряча. Її очі завжди горять, завжди бігають... Уста її вогкі й соковиті, груди молоді й пружні.

— Вйо, Карий! — підганяє Володько коня. Йде борозною, тримає в руках чепіги, на шию зачіпив віжки. Коні поволі, тяжко ступають... Копита їх грузнуть в землю. Доходить до кінця поля, обертається, викидає плуга та деякий час йде вільно. Блискуча плита відбиває соняшний промінь. Часом Володько відкидає на ходу з-під граділя перій, що за час наб'ється туди. Після, дійшовши до другої борозни, зручно хапає за праву чепігу й ставить знову плуга. Коні так навчені, що самі заходять в борозну.

Тут за плугом родяться всі Володькові пляни. Звідси бачить він свою життєву дорогу, що далеко, далеко, перетинаючи границі й закони, стелиться десь туди до далекого Дніпра й Києва. Ось він тут, бачить свої добрі коні, бачить поля, свій хутір зі садком, але думка не тут. Ні, ні. Ні одного разу не зупинилися вона на цій ріллі, під цією солом'яною стріхою, десь тут поблизу. Ці обрії й ці широти вузькі для неї. Направо й наліво широкий світ, направо й наліво безліч нового, небаченого, незнаного. Піди, пізнати, вирвати звідти все, що доброго й вернутись, хоча б сюди на це поле та вже не зрушиться. Навчити, або змусити ці поля й ці стріхи чогось такого, що обновило б їх, спружило б, привернуло б їм розумний, божий образ, так давно десь ними страчений і затоптаний...

Гори моя пекуча уяво, і поможи! Постав знаки такі й інші та дай слова налиті живою, кипучою кровю. А коли ти, Боже, десь є коло мене й розумієш мої бажання, вділи мені не багато... Непомітно — дрібну частинку своєї мудрости вділи, і я вже благословлю твоє велике ім'я. І я піду по цій землі, починаючи від цієї чорної скиби, і буду там і там — геть по широті сіяти чудовий твій глагол во ім'я Істини і Чести. Пішли мене куди хоч. Я піду й буду скрізь

так, як мій батько зерно, сіяти добре, розумне, чесне слово... Потрібне слово, конечне слово.

Володьку, Володьку! Чого зупинився там і дивишся, мов маг, на той схід? Ори землю, край її лемішем твого плуга та мовчи, мов залізо, мов камінь. Твоє в тобі й всі закони є проти тебе, а може й сам Бог. Ти, чи твій батько, чи може дід, зробили один гріх і сім поколінь не спокутують його... Рабами будуть! Худобою без язика й без слова! Попихачами на своєму власному ґрунті! Юдами і Каїнами, що продадуть за пів срібняка честь, свободу, право!

Вйю, коні! Далі. Мати на дорогу вийшла й кличе на обід. Сонце вже піднялося високо, коні втомлені з позападалими вздухвинами. Сам орач прокидається, мов з просоння й дивується, що навкруги одно поле...

А вечором після праці подався в село. Ще як тільки почав умиватись, як тільки причісував перед кусником дзеркала свою чуприну, Настя одразу почала: — Господи, Господи! Находився, наморився! І що там тебе тягне? Два роки не ходив, а тепер що Божий вечір...

Володько, як звичайно подивився на неї, але не сказав нічого. І коли він відійшов, Настя накинулась на Матвія: — А чого ти мовчиш? Ти ж батько?

— Говори вже ти. Маєш язика за всіх, — спокійно відповів Матвій.

— Говори, говори... До вас говори, як до муру. Слова мої для вас полова. Я можу день і ніч говорити, а ви всі своє.

Останні слова витиснула разом зо сльозами. Матвій поближливо дивився на неї, злегка кивнув рукою й одвернувся. Мовчав, супив чоло, час від часу розгладжував його своєю широкою долонею й думав. А коли Настя трохи втихомирилась, вона несміливо промовила: — Ти... Слухай. А може б його того... Оженити? Хто зна чого він там ходить. Що ти думаєш?

Матвій посміхнувся, а по короткій мовчанці промовив: — Це ти вже йому сама скажи.

Більше не сказав нічого.

А Володько тимчасом подався до Сергія. Мештам, де дорога починає йти в долину. Стара, непоказкає той з другого боку села за церквою й школою, на хата. Подвіря також просте. Садочок, пліт, наліво клуна з широкими подвійними дверми.

У хаті направо від входу піч, далі двоє ліжок, розхитаний стіл. Над столом пів тузіна святих і Шевченко в кожусі. Від нього вбік попід стелею полиця, і на ній пара десятків книжок. Макар не раз поглядає на них ласим оком, коли бракне папірка. Але торкнути їх ще не відважився.

До Сергія ще заходять Никон Бохін і Кіндрат «дядьо». Цей весь міцний, суцільний. Обличчя нагадує місяць у повню, а на нім маленький, кирпатий носик. На просторому обводі він майже тратиться. Зате чуб міцний. Добре врісся на своєму місці.

Никон інший. Це вже «таку-го-ма» жижлик, але кращої породи. Ніс його заняв своє місце гідно. Очі сірі й посмішкуваті. Коли говорить, ноги його в колінах подригують. При тому додає «таку-го-ма» і чвиркає кутом рота.

Ці два й Сергій з Володьком якомсь одразу зійшлись і злилися в одно. День-денно Володько відвідує їх. Мова. Слова, сміх. Щодень те саме, мов крапля, що твердий камінь довбе.

І цього вечора зайшов Володько. Застав усіх. — Ааа! Здоров, Тимоше! Ха-ха-ха! Не підступайте, не підступайте! Знаю ваші наміри! — наподоблює Никон вчорашню гру Володька. — А ходив батько до волости? Ха-ха-ха! Добре! Добре! Сміху-у! Наші дівчата боки рвали. Ну, а що репер?

— То как я бил у слодатах — почав Кіндрат, — і стояли ми у Вільні. Дали нам преставленіє. От було сміха.

— Сміха то сміха, хлопці, — сказав Володько. — Ось нам треба про щось інше подумати.

— Верно! — зазначив Кіндрат.

— Нам треба, братва, читальню, — сказав Володько й подивився по всіх обличчях. Ніхто нічого не казав. Настала тиша. Тільки по хвилі заворушився мовчазний Сергій і докинув: — Це треба.

— Ну-да! — проговорив і Кіндрат.

— Діло нічо'. Можем, — зазначив і Никон.

— Мусим виписати хоч одну газетку, — докинув Володько ще одне полінце. Згорить то згорить. Але після цього настала довга, вперта мовчанка.

— А де ж гроші? — ляпнув нарешті Кіндрат. Володько подивився знову по всіх обличчях. Никонове було байдуже. Йому хотілось закурить і думав, де б дістать папірка. Кіндрат відговорив своє й досить. Піднімав правого чобота й бурчав: — Ну й проклята грязюка. Сергій посміхавсь у вус. Дивився на Володька з-під лоба й ловив його думку. По часі він сказав: — Гроші є. А не стане — зложимось!! — Це вийшло зовсім певно й відважно. Але Никон і Кіндрат ще більше замовкли, а Володько сказав: — Ну, а що там на селі? Гуляють хлопці?

— Гуляють! Аж курить! — одразу озвався Кіндрат. — В суботу у Химки весілля. Тараска вчора витягнули з болота ледви живого. Напився в мозок.

А Йон знову побив людвищан. На другу неділю збираються до Башковець, — сказав Никон.

— Хто?

— Антін, Ілько, Йон, твій Демид. Там весілля...

— І не бояться. Хіба тамті забули за празник?

— Кого наші бояться? Коли до чого — Йон підступить: тарах в зуби, і справа скінчена. А дівки аж пишцать. Йон двом на раз голови розбив. Тарахнув дрюком, вправо, вліво!.. Було сміху.

— Десять пляшок, кажуть, випили...

— Було. Дай, Сергію, папірка!

— Не маю. Хіба з газети.

— Давай хоч бібулу. Треба б купити папірка.

— Завтра йду до Кремянця. Можу купити, — сказав Володько.

— Йдеш до міста? перепитав Сергій. — Пішки?

— Так.

— Чекай до середи. Буде ярмарок. Підідеш, ще й чарку вип'єш, — сказав Кіндрат, посміхнувся.

— Ні. Йду завтра. Вибори будуть, голосування.

— Ого! А це ж куди вибори? — здивувався Кіндрат.

Володько почав пояснювати. Кіндрат і Никон деякий час слухали, але після почали все виразніше проявляти байдужість. А Сергій все сидів, все мовчав і все посміхався. Вечір тягнувся мляво. Володько почував велику втому, розпитався, що зробили з дошками й чи розчистили клуню та відійшов.

Була чорна, осіння ніч. Неба зовсім не видно. У глибокій темноті грузли хати, і тільки десь-недесь проривалось кволе світло з вікна. Коло Габеля стояло кількох людей, а в шкальні ясно світилось і було гамірно.

На другий день Володько відійшов до Кремянця. Погода все псувалась і до вечора почав сіяти дрібний дощ. Дорога розбилась зовсім. Втомлений і голодний вернувся Володько аж пізно вночі, а вже до рання на магазині й на всіх видних місцях були міцно наліплені плякати. Час від часу перед ними хтось зупинявся й довго, вперто читав.

Але за пару днів коло тих плякатів з'явилися інші. Володько зустрів Сергія. — Не знаєш, хто то поналіплював оте, — показав один зірваний з числом двадцять два.

— Козак, — сказав Сергій. — Вчора в нього була нарада. Сидів комендант, вїтг. Довго пили. Кіндрата також поїли. Після він і порозліплював...

— Кіндрат?

— Він. Але я зустрів його й кажу: дурний. Будеш оте розліплювать?

— А що? — питає. Сховай на оселедці. Він порозліплював кілька, а решту ми сховали. Бачив як порозліплював? Вітер вже напевне їх підібрав.

— В неділю в Кремянці віче. Не хотів би піти? — сказав між іншим Володько.

— В неділю? А весілля?

— В суботу відтанцюєм, а в неділю махнем. Ні? Це варто, Сергію.

Сергій замовк. Думав, що має робити. Умовився з Мокриною, що буде танцювати на весіллі, аж тут перешкода. — Добре! — викрикнув Сергій по часі й тріпнув правою рукою. — Підем!

— Дні поволі тягнулись. Сльозливі, похмурі дні. Сіяв дощ, шумів вітер. Деревя вертілись то вправо, то вліво, на всі боки, мов дівчата на весіллю. Спадало листя, летіло з вітром, куди той хотів. Поля пустіли й пустіли, ніби забуті й залишені. Навіть пастушки трималися лісу й запусу угорських хашавин. Там тепер весь час куріло, звідки неслися виспіви Кузьмової Христі, там десь беквав Ех-Тоїв німий, що, не дивлячись на свій вік, все ще пас худобу. Кузьма також не мав пастуха, через те вигонила Христя. Часом приходили туди парубки, починались жарти. Під деревом горіло велике багаття. Дим вився навкруги, а з галузок скапували краплинки роси на голови.

Володько любив такий час. Пригадував своє хлопцтво, і тягнуло його туди до веселого товариства. Але не міг відважитись піти туди. Зовсім відбився від своїх, відучився з ними говорити, не знав, що має з ними робити.

Йшов сам у поле, у ліс... Блукав по запусі й придивлявся до всього. Ось пень, що його зрізали колись з батьком. Рівний, гладенький, вогкий. До нього прилипло кіліка палькатих, поруділих, кленових листочків. Он той вже встиг обрости пасинками. Там далі гурт струнких осичок. Листя їх вже майже осипалось, тільки трохи лишилось, але й те весь час хвилювалось, тремтіло й, здавалось, ось-ось одірветься. Коло деяких пнів росли купами опеньки. Не хотів їх збирати, бо не думав скоро вертатись до хати. Чув себе добре на самоті з природою. Якась солодка туга входила в душу. Все більші й більші думки огортали його. Іноді вилазив на високий пень, ставав, дивився перед себе, а після починав співати. Голосно, сильно співав і сам слухав свій спів, сам ловив його звуки, що летіли далеко, далеко туди в хаші.

Після йшов глибше в запуст. Ось гарний, захисний куточок, обставлений молодими берізками. Чудові, веселі дерева. Кора їх свіжа, біла, ніби мальована, тоненькі, бронзові галузки, легкі, округлі листочки. Поміж ними клен старий насінник стоїть, ніби для захисту. Ось виглянуло на хвилинку сонце й пригрі-

ло сюди... Володько присів на погнилому пні проти сонця. І стала перед ним Ганка. Виразно бачив її сині, як небо, як волошки, очі... І бачив усміх її, ніби усміх сонця, що ось виглянуло з-за хмар у цю осінню пору. А в серці відчув солодкий, тремтячий неспокій...

Спустив голову й опер її на руки, вперті ліктями в коліна. Довго дивився вниз на свої мокрі, з прилиплим листом чоботи.

Ах, коли б стояла вона тут на правду. Коли б дивився отак на неї і чув голос її, і бачив очі... Прийди, кохана, прийди! Не хочу нічого, лиш бачить хочу тебе! — Марив, снів, тягнувся в незнане — велике, широке, чарівно-незнане... Хотів кохати свіжою, палкою й криштально чистою любовю. Такою, як описують в книжках, такою, як в піснях співають, такою ніжною й разом твердою, такою звучною й разом тихою любовю.

Йшов час, небо все більше від заходу відкривалося, вітер сюди й туди розкидав великі хмарини, ніби вони перешкоджали йому кудись бігти. Нарешті майже зовсім розкидав. Небо зісталось сине й чисте, лиш час від часу гналась по нім хмарина, ніби квапилась догнати тих, що втікли за обрій.

Сонце через те зайшло свобідно й червоно. Весь захід, ніби облився червоним, а цілий пригірок на Чешчині палав. Володько навмисне покинув свій запуст, вийшов на взлісся, стояв тут, мов стовп граничний і все дивився на захід, на озеро, що половиною вже ховалось у тінь, на березовий гай, що на другому боці долини. Як любив він це все. Як на все оглядався. Як цікавила його кожна та незначна деревина, ніби вона йому рідна сестра. Боявся сам себе через цю дивачну любов, що змішувалась з іншою любовю, після ще з іншою, спліталась, зливалась у щось одно. Боявся сам себе, бо знав, що так як він, так не любить ніхто... І що можуть його тут бачити, можуть сказати людям, а ті будуть сміятись, пальцем на нього показувати... Скажуть ледащо, час дорогий марнує, бігає, ніби скажений собака, по полях та по лісах... Від людського ока ховається, ніби нечистий... Але захід все горів. Кілька хмарин, мов опали, знову

виплили десь зовсім зблизька, ніби сиділи вони за горою, збурились і піднялися. Виплили й посунули чистим небом. Після починало гаснути там на Чешчині, озеро сховалось зовсім у тінь. Кілька ворон летіло з тамтого боку просто на Володька. Долиною проїхав селянин. Володько провів його поглядом, хоч той і не догадувався, що ним хтось з тамтої гори цікавиться.

Нарешті настав вечір, і Володько пішов додому. Боявся тільки, щоб не зустріти батька. Краще не треба. Сьогодні тре' було піти щось там заскородити, чи заорати, чи вивезти гній... Щось там тре' було зробити, але Володько не зробив. Покинув все й пішов. Настя бігала, тупцялась цілий Божий день. Матвій також не дармував. Хведот ходив з кіньми. Василина прийшла зі школи й одразу взялась до роботи... Тільки Володько один відбився від усіх... Відколовся, як громом відбита галузка... Зайвий він тут. Хай би йшов собі в той світ, коли не хоче бути дома.

Була це субота. З села долітали звуки дзвона. Повітря було чисте й звуки свobodно собі плили й розкладались навкруги. По хатах світили лампи. Родини сідали до вечері. Все втихало навкруги й навіть вітер втихав, ніби змовився... Досить, мовляв, навіявся. Свято йде й мені відпочити треба... Бог дозволив йому: ну, йди, спочинь. Але завтра знову вставай рано!

По вечері Володько знову «подався» до Сергія.

Село стояло оповите переднедільним спокоєм. По деяких подвірях ще вештались люди. Десь скрипіли ворота, десь брехав собака, але все це так, ніби рештки денного гармідери, що не може ніяк втихомириться.

Як Володько вже був коло церкви, почув з другого боку долини бубнування. Згадав, що там сьогодні весілля, і що всі хлопці підуть туди і напевно у Сергія тепер нікого нема.

І дійсно. У Сергія не було нікого, крім його батька Макара. Сидів, розкарячивши ноги, на лаві, курих і спльовував на землю. Володька він не зовсім долюб-

лював, бо той приятелює з його сином, через те на питання, де є Сергій, сердито буркнув: — Чорт його знає, де. От десь пошлявся. Може у Никона.

Володько пішов до Никона. Це перша сусідська хата над самою дорогою. Зайшов у сіни й одразу відчинилися одні двері...

— Сюди! — крикнув хрипливий Кіндратів голос.

Володько зайшов до маленької кімнатки з одним віконечком. Було темно й непривітно. Коло великого столу понуро сидів Кіндрат.

— А де ж Сергій і Никон? — запитав Володько.

— Зараз прийдуть, — байдуже відповів і задумався. Робилося зовсім темно. Маленька лампочка, що копітила на поличці, починала згасати.

— «Керосіни» нема! — пробурчав Кіндрат і матюкнувся.

— А чому не йдеш у велику хату? — запитав Володько.

— Там сидить Тараско. Ніконова мати й сестра в Башківцях на весілля, а той старий бугайчик сумує.

Знову стало тихо. Лямпочка дуже швидко згасала й густа темнота заливала кімнату. Кіндрат схилив голову на стіл і тільки час від часу матюкався та добавляв: — Ах, життя, скажу тобі. Со-обача!

— А це ж чому? — пробував заговорити веселіше Володько.

— Деніг нет. Коли б мав деньги... — і Кіндрат не договорив.

У сінях хтось затупав і по часі відчинились двері. З темноти чути Сергіїв голос. — Кіндрате! Є вже Володько?

— Є! — хрипко, але певно проговорив Кіндрат.

— То клич.

— Ходім туди! — сказав Кіндрат. — Побачимо Тараска. Він продав вчора хуру нецьок, а сьогодні повинен пропити гроші...

Обидва встали й через сіни перейшли до другої, просторої кімнати. Над столом висіла й ясно світилась лампа. Коло столу сидів Тараско. На столі стояла пляшка горілки і кілька головок часнику. Сергій

ходив по хаті, а Никон порався за бугаєм. Звідти також виглядало двоє дітей — хлопчик і дівчинка.

— Дай Боже! — привітався Володько й усім подав руки.

— Дай Боже! Сідай з нами! — буркнув Тараско.

Увійшов Никон і приніс на тарілці сала. Привітався з Володьком.

— Чекали на тебе. Ось у дядька Тараска горло пересохло. Вже й говорити не може...

— Ні! — сказав Володько. — Пити я сьогодні не буду. Прийшов тільки сказати, що завтра йду до Кремянця й може хто з вас буде мені за товариша.

— Їрунда! — понуро проговорив Никон. — Від чарки тільки дураки відмовляються!

— Ні. Я не можу! — твердив своє Володько.

— Дурниця! — вибухнув Кіндрат. — Примусимо! Не будеш з нами, не будем з тобою! А будеш з нами — хоч в пекло полізем за тобою...

Сергій мовчки дивився на Володька й посміхався. Володько поглядав на сердиті, суворі обличчя своїх товаришів, на чисту, синяву пляшку, на велику чайову шклянку, що стояла коло неї, і не знав що робити. Вже наперед чув в собі огидний присмак горілки, але відмовитись не міг. Інакше було б зле. Він ще хвилину вагався, але Кіндрат ревів: — Брось дурака валять! Как удару кулаком, весь дім розвалю. Що ми вмирати мусимо, чи що?

— Но, но! Що це ти того... Не дівка ж... — говорив спокійно Сергій. Сідай, сідай. Лий, Никоне! Дай-бо-здоров'я! Ще одну! Одразу по дві. Загрітись треба.

Володько випив одразу дві шклянки, сильно крякнув і почав швидко закусувати салом з часником.

— Молодець! — заревів знов Кіндрат. — Знаю, що маю діло з чоловіком. Лий, Никоне! Дядько Тараско чекають...

Але Тараско не чекав. Він вже сам наливав собі повну шклянку, виливав її спокійно в широкий, зарослий дикою рослинністю рот і наливав другу. Після ставив спокійно пляшку й так само спокійно закусу-

вав. По часі тільки буркнув: Е-е-е! Чарка, варкою. А все таки не та... І самогон був ліпший.

Після випили Сергій, Кіндрат і Никон. На Кіндраті пляшка спорожніла, але зараз же з'явилася знову повна. Кіндрат взяв її, стукнув дном об ліву долоню, і корок полетів між образи. Володько одразу почав п'яніти. Робилося тепло, настроїй піднімався, язик во-рушився й хотілось говорити. — Ну! Чорт з вами! П'ю! — почав голосно. — Але завтра всі до Кремянця.

— А що там? — пробурчав Тараско. Ярмарок? Як буде могорич, то й я піду.

— Підем! — рішуче викрикнув Кіндрат. — Буде там віче! Козак заявив — хто піде, попаде до жандарів, але ми раз і на козака плюємо! Ось вип'ємо, а після на весілля. Гей, козаки! Хто не п'є, не наш брат!

— Правду, Кіндрате, кажеш! — ожив Тараско. — Ех! Це як колись було. За Миколки! Я ще тоді чувсь молодим. До Антоновець бувало підеш, а там коршма над шляхом стояла. Блатваки туди заглядали. Часом п'ять коней за ніч спустять! Грошей було! Ех, було! Що тоді бракувало чоловікові? Нема грошей, пішов у ліс, проробив день і руб' в кишені. П'ять пляшок є — не пий, а купайся! От були часи!

— Да! — хрипів Кіндрат. — Дураки були, що революцію робили. Цар був всетаки наш брат. Ні? Кажуть дурак був, але всьо таки человек. А це саме главне. Водка була, хліб був, сало було! Якого чорта ще хотіли? Слабода! Вот тепер маєм слабоду!..

— Но, но! Досить там. Весілля втече... — казав Сергій.

— Не так весілля, як Мокрина. То ти йди. Нам і тут добре, — перечив Тараско.

— Ні! — озвався Никон. — Хто як хто, а я не опушу весілля. Йдеш, Кіндрате?

— Кіндрат не ваш брат. Коли Кіндрат ходив по весіллях, ти ще на припічку кашу їв, — додав Тараско.

— Нічого, Тараску! — встав і зазначив Кіндрат. — Тут ще маєте, пийте, а наше діло парубоцьке. Підем, хлопці!

Зібрались і вийшли на двір. Ніч була темна. На дорозі ще не висохла грязюка. З високого неба миготять зорі. З другого боку долини доноситься виразно гра музик. Реве труба, квилить дрібно клярнет, бубонить бубон.

Володько був п'яний. Хотілось співати, кричати, бігти. Затягнув якусь пісню. Хлопці підхопили її, взяли по під руки та, не оминаючи болота, пішли хитаючись вниз.

«Ой, там зібра-а-а-а-лась бідна голота,

До-о коршми гулять!» — виспіває Володько. За ним реве Кіндрат, Никон, Сергій. Йдуть поволі, часу мають досить. Дійшли в долину, перейшли річку, влізли порядно в болото. Кіндрат лаявся. Далі йшли під гору. Музики все гучніше грали. Почали попадатися люди. Ось коло перелазу парубок з дівкою стоять. Поприлипали одно до другого й стовбичать, хто зна як довго. Товариство пройшло коло них, навіть не глянувши.

На подвір'ю, де було весілля, повно людей. Стоять підводи, бігають і кричать парубки. Володько й товариство одразу подалися на тік, де танцюють. Протиснулися через юрбу дівок, Володько загорнув котрись і пішов ходором.

Дівчина не знала спочатку з ким танцює, але поглянула й здивувалась. Ніхто не сподівався бачити Володька на весіллі. Всі дивляться й очам не вірять. Всі знають його, Матвієвого сина, але ще ніхто не бачив його на весіллі. А гуляти вміє. Добре танцює. Що б сказав Матвій, коли б побачив сина-гуляку. Що б? Нічого б не сказав. Сам був молодий і сам гуляв. Ні?

Коли скінчився танець, до Володька підійшли хлопці. Десь взявся Антін і так приязно положив свою руку на Володькове плече, що те мало не відколось. Але Володько не моргнув їй бровою.

— Де в лиха взявся тут? — запитав.

— А що? Хіба тільки вам тут місце? — відповів хвацько Володько.

— Так! Правильно! — загуло кілька голосів.

Ось і Ілько з Демидом. Обидва недавно з Торуня вернулись, в гарматчиках були, ще навіть рогатих шапок не змінили. Ходили між дівками, перебирали їх та співали торунські «Гусі-сюсі...» Здорові козарлюги...

Володько звернувся до них: — А, чорти! Як там йде?

— Йде! — кинув Ілько.

— Мелеться! — додав Демид і почав говорити по торунському...

— Ой, щось не розумію тебе!! — сказав Володько. — Не розумію по панському. Кажі вже краще по мужицькому. А може, хлопці, затягнем що? Знаєте «Ой, на горі»?

— Тягни! — крикнув Антін і, не чекаючи поки хто зачне, затягнув сильним, сирим басом: «О-о-ой, на г-о-о-рі там жінці жнуть!» — протягнув він два рази, а решта підхопили:

«А попід горою, яром долиною,

Козаки йдуть!

Гей, долиною, гей, широкою

Козаки йдуть!»

Всі, що були парубки, прилучилися до співаків. Пісня греміла на ціле село. Сильні парубоцькі груди напиналися, як могли. Володько брав першого тенора й виводив його десь під самі зорі...

У хаті йшов перепій. — Тихо в ліс! — кричав сват. — Послухайте, люди добрі, що то буде за мова! Десь тут має бути пані молодої й пана молодого тітка, Олена! Живе близько, перелаз низький, скрипучі ворота й рябий собака! Молода, сто літ живе й хліб жує... За чужими сватами бігає, свого чоловіка частує макогоном. Гарна, мов писанка! Моторна, говоруха- лепетуха, тоненька, що поки навколо обійдеш, цигарку викуриш. Обсилає її пан молодий і пані молода подарунком дорогим, шовком і золотом. Хай підходить, за себе промовить, нам покажеться! А ні, то віддам на запорожців! — викрикує слово високо й голосно.

— Хлопці всі, як один вривають пісню і ревуть: — Г-у-у-у!

Двері й вікна хати відчинені. Там повно людей. Понад головами видно дві лампи, оздоблені рушниками образи й руку свата, що високо над головою тримає тарілку з подарунком.

Брязнули знову музики. Хлопці пішли в танець, а Володько також. Першу ліпшу піймав й закрутився. Сергій і Никон десь зникли між людьми. Сергій всеодно не танцює, а йшов він на весілля тільки, щоб побачитись з Мокриною.

Кіндрата також не видно. Він завжди тримається там, де попивають. Ось він якимсь чином «за стіл» втесався, сидить спиною до дверей і, обнявшись з жінкою свого кума Малай, уминає смажену капусту. А Малай — підвідчик з підбитим правим оком, сидить за столом коло мисника й також їсть. Піт ллється йому з чола. Їхали з церкви й на звороті коло Тараска віз пішов шкеребеть, а дівчата висипались у грязюку. Сам Малай мало ока не стратив...

Після танцю вийшла з хати якась сваха, знайшла Володька й потягнула також «за стіл». Трохи соромився, але йшов. За столом молода, коло неї... Ганка. Це вона шепнула молодій, а та покликала Самійлиху, і Володько опинився коло Кіндрата.

— О-о-о!

— О-о-о!

— Здоров! Як маєш? Дивись яка кума! Як ягода! — показував Кіндрат свою сусідку. — Сідай з другого боку!

— Володьку! — гукнула з покуття Ганка. — Володько кинув на неї погляд, посміхнувся, але Кіндрат вже підносив йому під самий ніс налиту чарку.

— За здоровя моєї куми! — ревнув Кіндрат.

— За здоровя пана молодого й пані молодої — сказав Володько й вихилив чарку.

— А куму минув?

— Ви! Кручений куме! — червоніла, ніяковіла й відбивалася кулаками Малаїха. Сама гарна, повновида, з високими, сильними грудьми.

— Що? Кепська кума? — шепче з другого боку поза спиною куми Кіндрат до Володька.

— Кума двадцять п'ять, — відповідає Володько, заїдаючи капусту. Та чує, їй приємно й вона голосно сміється.

— Ви но не того, — звертається вона півзворотом до Володька. — У мене там чоловік ззаду...

Володько обтер уста й потиху заспівав їй на вухо:

«На бік, хлопці, на бік,
Бо чорт мужа несе!»

Кума голосно засміялася. Кіндрат також. Ганка подивилася на Володька, почервоніла й прикусила нижню губу. Молода й молодий спокійно, як личить у таку годину, сиділи, нічого не їли, дивилися на гостей і тільки час від часу когось зблизька припрошували: — А заживіть, тіточко! А попробуйте! Сва-ту! А ви чого ложку відложили? А ну, ще трошечки!

— Їж, брате! Їж! — ревів через куму Кіндрат. — Всякое даяніе благо і всяк дар совершен з више! А через те їж. А де чарка? Е-е, щось воно...

«Гей, хто п'є, тому наливайте!»

«Хто не п'є, тому не давайте!» — заспівав Кіндрат. Йому допоміг Володько. За плечима вирувало, як у кітлі, сват все обсилав. На дворі співали хлопці, у хаті молодіці. Скоро мають відводити молоду до комори й переодягати. Кіндрат почав закидати їй натяки. — Ей, ей! Не сидиться нашій молодій! Комора тягне. А ти, Сидір, чого надувся? Злякався? Не бійся. Попроси мене, все обтяпаю!

Володько випив ще кілька чарок. У голові стуманіло. Стіл починає піднімтись, стеля також. Кіндрат по часі виліз і десь зник. Володько зістався з його кумою. Вона була зовсім привітлива, ближче підсунулась, говорила, підспівувала, підливала горілки. Ось рука її під столом доторкнулася до Володькової руки, але він одразу свою вийняв і, ніби нічого не помічаючи, почав співати веселої. Кума плеще в долоні й виспіває:

«Сидоруньо грушки тряс,
Маланя збирала,
А Маланя не йшла заміж,
Сидора чекала...»

— Гоп, г-о-о-о весілля! — кричав що сили за плечима сват.

Володько не міг більше видержати за столом. Йому все підливали горілки й силували пити. У голові й так шуміло, хотів вирватись і тікати.

Коли заграли музики, викрикнув: — Ех, в танець! Підем, Ганко!

— Почекайте! — кинула вона йому через стіл, хоч це не належалось. — Після!

Вона мусіла досидіти, поки молоду не поведуть до комори. Володько залишив куму, виліз і мало не через голови потягнувся до сіней. За ним потягнулась і Малаїха. Ось він вже на дворі. На току грають. Взяв Малаїху й пішов в танець.

Танцював, мов скажений. Ноги ходили самі, був легкий... Носив Малаїху навколо себе, що та ледви встигала за ним. Тільки спідниця її розвівалась. — Поля! Поля! — гукав Володько. — Гей, поля!

Танець все збільшувався. Парубки не хотіли відстати від Володька й гнались, мов вихорі. Піт заливає їх, дівчата вже кричать, але хто на це зважає. Весілля! Поля! Гуляй душа без кунтуша!

І коли скінчився танець, Володько почув спрагу.

— Ей, дівчата! Котра подасть води! Зацілюю!

Не встиг оглянутися, як вже котрась подавала йому кварту з водою. Протягнув руку, хотів взяти воду, але зиркнув на дівчину. Стояла перед ним весела, рожевощока, з великими, карими очима. Був п'ятий, хитався на ногах, мов очерет від вітру, широко відчиняв очі, щоб краще бачити. Взяв у руку кварту, але не пив. Дивився просто їй у вічі. — Ну й карі! — сказав він. — Вас тільки цілувати!

— Не кажіть! — відповіла дівчина відважно й певно. — Ще перехвалите.

— Йдіть собі! Зникніть з очей поки не пізно! Відійдіть далі! Тут стоїть сам гріх! — поволі говорив Володько і розводив руками, ніби хотів розгорнути з-перед себе людей. — Гей, поля! — викрикнув він, але заточився.

Його підхопив Сергій. — Хлопці! Дорогу! Виїдемо на двір!

Володько не перечив. Сергій вів його під руки, а той йшов слухняно, похитуючись і говорив: — Сергію! Чорте мій! Брате рідний! Кажу, хто та дівчина! Невже телявчанка!

— Хіба не бачив її? Не хились! Випив наперсток, а п'яний на відро. Наталка то. Я ж тобі про неї казав.

— Наталка? Ага! Стій, брате! Наталка? Любив колись Наталку. Ах, Сергію. Здається сто літ живу на землі. Поїдем десь інше. Так, кажеш, Наталка. Так, так! Це вона! Грім мене на цьому місці трісне! Наталка!

— Мовчи, — шипить над ним Сергій. Он її брат Ілько. Він над нею сторожує. Має нареченого з Людвиги.

— З Людвиги? Плюю! До Людвиги не пустим такої. Самі потребуєм... Тут росла, тут жий! Сторож? Не боюсь сторожів. А Кіндрат де? Ха-ха-ха! От дивак! Підходить до синагоги, кусень цегли у руку і брязь. Шиби розсипались...

Володько вже не міг стояти. Його занесли до сусіда й положили на лаві. Лежав блідий, знесилений, витягнутий, мов мрець. Час від часу намагався встати. Коло нього сидів Сергій, приходив дивитись Кіндрат. — Ну! Буде нас пам'ятати. Вгостили! — хвалився задоволено. Після прийшов Никон. Володько все лежав, голова боліла, думки мішались. — А на віче? Підем! Підем, братва! — говорив. Язик йому заплітався. — Кароока! Йди з дороги... Взяв цеглу...

Прийшла й Ганка, глянула на нього: — Боженьку! Сергію! Що ви з нього зробили? Нащо ви його так впоїли?

Підійшла зовсім близько до Володька, взяла його руку. Після стала коло лавиці навколішки. — Бідний, бідний Володько! — шептала вона й дивилась на його бліде обличчя. Кілька смужок волосся спадало йому на чоло, а очі були заплющені... — Дурні хлопці! Так напоїти!

— Нічого! — казав Сергій. — Проспитесь й пройде. Треба було охрестити у віру християнську. Побудь тут з ним, а я після прийду.

Сергій вийшов, і в хаті зісталась сама Ганка з Володьком. Більше не було нікого. Всі на весілля. Троє дітей спало на запічку. Володько чув, що коло нього Ганка, чув, що казала вона, але не міг піднятися. Йому було навіть приємно. Вона стояла схилена над ним, поводила легенько долонею по чолі, торкалась пальцями уст, брів, заплющених очей. Шептала над ним якісь слова. Володько починав забуватись. В його уяві ще мигали якісь шматочки дерев, листя, очей... У вухах дзвеніли дзвоники. Чув, що лавиця під ним угинається й опускається вниз. Починав поволі кудись западати, летіти в темноту, у прірву. Часом здригався, хотів зірватися, але не мав сили й все летів і летів у безмежну темноту.

IV.

Рано Володько прокинувся й довго не міг отямитись. Чужа хата, чужі люди, взутий, вдягнений. Одяг зім'ятий, чоботи в болоті. У голові все ще шумить, очі невиразно дивляться на світ Божий. Встав на ноги й заточився.

— Ну, що? виспались? — запитала господиня, тітка Домка.

— Де ж хлопці? — запитав Володько, не відповідаючи на її питання.

— Які? Кіндрат? Той десь повівся. Сергій раненько приходив, але не хотів вас будити. Казав, що прийде... А Ганка тут майже до ранку чепіла.

— І вже пішла?

— Певно. Що ж. Вже люди з церкви повиходили.

— Ну, я піду, — сказав Володько.

— Куди? А поснідати. Ось підсмажила яешню. Поснідайте.

Володько відмовлявся, але врешті сів до столу й почав їсти.

— Не маєте кислих огірків? — запитав.

— А чому б ні. Я зараз. — І побігла з мискою до льоху. По хвилі миска огірків стояла перед Володьком.

Увійшов Сергій. — Ну, що? Вже? — питався Володька. — Як чуєшся?

— Уяви, як може чутися свиня, коли проведе ніч у багні, — сказав Володько.

— Свиня кращого місця й не знає. Для неї то найкраще, — відповів Сергій.

— Ну, але йдем до Кремянця! — рішуче проговорив Володько.

— Думаєш, підем? — перепитав Сергій.

— Невідмінно. Клич хлопців і з місця! Ні хвилини далі. Віче в дві години. Якраз встигнемо! Але раз-два.

— Тут ще будуть музики. Ганка просила задержати тебе, — казав Сергій.

— Ні. Досить! Я мушу йти. Не підете ви, сам піду. Я мушу! Досить цього. В голові у мене, як в улю. Фу! Чорт його знає, як це все сталося.

— Це мусіло бути. Не пішов би ти з нами, не пішли б ми з тобою. Ще я пішов би, але інші... Зрештою, чому не можна випити...

— Хіба це зветься випити?.. Положити чоловіка... Це випити? Де Кіндрат, Никон? Піди за ними...

Але йти за ними не прийшлося. Обидва прийшли самі, бо не знали, що сталося з Володьком.

— Хо-хо-хо! Він вже танцює знову, — проговорив весело Кіндрат. — Чи не варто б похмелитись?

— О, ні! Це вже ні! Йдемо до Кремянця! — сказав Володько.

— До Кремянця? Що ти здурів? — здивувався Никон.

— А що? Ти думав я жартую? Зараз йдем. А не підете ви, я сам піду.

— Не, брате! Я вчора сказав! — рішуче сказав Кіндрат. — Слово-святе. Сказав, то сказав. Пообіцяв — зроби. Хай у пекло, а йди. Підем!

— Ну, але треба поснідати, — сказав Сергій.

— Поснідаєм! — кинув презирливо Кіндрат. — Зайдем на весілля й поснідаєм. Ще й чарку дістанем. А Ганка також зрадіє. Вона щось до нашого Володька — того. Дівка, мов куля.

Вийшли з хати й перейшли на весілля. Там нікого вже не було. Всі розійшлися. Хто був, то спав. Молода вже встала, ходила по хаті і робила порядок.

— Ну, що? Як, Оксано? — підморгнув Кіндрат...

Молода зачервоніла й вдарила його жартуючи кулаком. — Западений Кіндрате! — проговорила.

— Ну, й дивіться. Запитав її по доброму, а вона б'ється. Давай ось краще миску холодцю. Хлопці снідати хочуть! А де Сидір? Спить? Намучився біда-

ка? Трохи затовсту жінку взяв. Ну, нічого. Помічник скоро знайдеться. Так, Оксано? Де Ганка?

— Ганка пішла до церкви. Співає.

Оксана принесла миску холодцю, хлопці сіли, змололи її й рушили в дорогу.

Виходили на край села, під черешні Ількового батька... Тут починалась дорога, що веде на шлях. Зустріли Ілька. Вертався десь від дівчини з вечерниць. — Куди хлопці? — запитав.

— Хоч', приставай і ти! Кидай мрежи своя, в які ловиш дівчат і ходи за нами! Святим будеш! — сказав Кіндрат. Йдем до Кремянця, на весілля.

— Ні, справді! Куди? — допитував Ілько.

— Правду кажу! До Кремянця. Взад кругом і з нами, — жартував далі Кіндрат.

— Як хоч', ходи, — сказав Володько. — Шкодувати не будеш.

— Де наше не пропало! Піду! — сказав Ілько, тріпнув кулаком і засміявся.

Товариство збільшилось. З заходу повівав вітер. Небо досить чисте. Дорога майже висохла. Хтось затягнув пісню й хлопці рушили.

Йшли швидко, розмашно. Ніюдин не хотів зменшити ходи, кожний тримався шику. Вийшли на шлях. Почали зустрічати людей. Деякі їхали на возах. Ілько не знав куди йде, але не питав, бо не хотів виявити цікавість.

За дві з половиною години підійшли під місто. Доходили до міщанських садків й тут зустріли людей. — Куди, хлопці? — спитав один дядько.

— До міста! — майже разом відповіли.

— А маєте документи? Он там далі стоять жандарми й без документів арештують. З пів сотні вже забрали.

— Стоп! — сказав Володько. — А дійсно! Маєте, хлопці, документи?

Виявилось, що не всі мають. — Не біда! — сказав Володько. — Хіба до міста веде одна дорога?

— По всіх дорогах стоять, — сказав дядько.

— Пусте й це. Знайдем стежку. Ходім, братва! Вперед! Все вперед!

Парубки зійшли на бік і межами пішли просто на міщанські сади. Виминали дороги, хати. Перейшли кілька садів, гаїв, заплутались у городах, заблудилися. Нарешті натрапили на двох молодих хлопців.

— Куди йдете панове? — питає один з хлопців.

— Ми ніякі панове, а чесні люди, — сказав Кіндрат. — А йдемо собі до міста. От і все.

— Не потребуєте нас боятися. Ми можемо виводити вас на дорогу. Може на віче йдете?

— Так, — сказав Володько. — Йдемо на віче. Поможіть нам вийти на якусь дорогу.

— А ви хто будете? — спитав знову Кіндрат.

— Ми з української гімназії. Всі наші учні розійшлися виводити людей на віче. По дорогах скрізь стоїть поліція.

— А що це вони хочуть? — питає далі Кіндрат.

— Хіба не знаєте? Напевно знаєте, чого хочуть. Віче дозволене й законом і чим хочете, тільки пан староста задумав перевірити людям документи. Знає, що не кожний з документами за поріг виходить...

— А ви не знаєте такого Олега Левинського? — запитав Володько.

— Чому ні. З нашої кляси. Він також десь тут. Сьогодні ціла гімназія в роботі.

— А хто вам казав це робити? — запитав ще раз Володько.

— Ніхто. Самі. Ми ще вчора знали, що сьогодні буде... Так завжди буває, коли наші щось задумують робити.

Йшли й вийшли на вулицю. Гімназисти провели парубків до самого місця, де має відбутися віче. Дійшли до кіна «Пересвіт». Тут було вже скрізь повно народу з села. Старші, а переважно парубки, трохи дівчат. До початку віча ще доброї пів години, а ціла вулиця забита народом. Володькове товариство вмішалося й собі між народ. Всі говорили про вибори. Поміж людьми ходили молоді хлопці й роздавали плякати, нумерки, брошурки, часописи. Всі брали, ховали в кишені, щоб почитати дома.

Володько хотів знайти Олега, але це йому не вдавалося. Пішов до нього на квартиру, та не застав

дома. Шукав його скрізь між людьми, але дарма. Занадто багато було скрізь людей...

У дві години відчинили кіно й люди почали входити. За пів години в залі не лишилось ні одного вільного місця. Люди тиснулись у двері, щоб якось дістатись до середини, товпились, натискали на передніх. — Не тисніться! Люди! Нема більше місця! — гукали спереду.

Володькові та його товариству вдалося зайняти добре місце. У великому натовпі всі, навіть Кіндрат, споважніли. Ілько аж тепер довідався, куди він попав і то зовсім несподівано. Сьогодні хлопці йдуть до Башковець на весілля, будуть напевне чекати і його, а він, як крізь землю провалився. І цікаво. Матиме що оповідати після.

А людей все прибувало. Ціле подвір'я перед кіном було зайняте народом. — Бачте, що нашого люду насунуло, — казав Володько своїм хлопцям. — Бачте, як люди цікавляться життям. Тільки наші села, як копиці гною. Лежать собі й спокійно гниють...

Ніхто Володькові не перечив. Навіть Кіндрат. Дома він знайшов би і слова й аргументи, але тут, серед цієї людської маси, серед цієї велетенської сили, він не знайшов своїх слів. Думав: а може воно щось і потрібне, коли за ним стільки народу зійшлося. І грошей тут не дають і не поять горілкою, а дивись скільки народу зійшлося. Мов хмари люду найшло.

А народ хвилюється, гуторить. Всі очікують, аж відкриють віче. За добру півгодину до залі увійшло кількох людей. Їм зробили дорогу й між людьми почали шептати: — Це кандидати! Наші! Отой невисокий, товстенький в окулярах кандидат від Кремянеччини. Бачите? Той другий також. А той товстий з великим носом, це з Дубенщини. Сьогодні будуть всі промовляти...

— А он і поліція. Ого. Сам комендант. Ага! Засів на трибуні разом з послами. Пан який!

Задзвенів дзвінок. Всі вмовкли так, ніби вимерли. На сцену вийшов той самий кандидат з Кремянеччини в окулярах і почав говорити:

— Вельмишановні збори! Дорогі товариші й товаришки! Іменем виборчого комітету нашого повіту відкриваю сьогоднішнє віче! — бурхливі оплески й крики «слава» перервали промовця. Кіндрат, Никон і Ілько зніяковіли, але отямившись і собі почали плескати. Промовець говорив далі. — Завданням сьогоднішнього віча є познайомити наших виборців зо всім тим, що розуміється під словом «вибори», чому то вибирають і куди вибирають. Також завданням нашого віча є познайомити наших виборців з іншими виборчими листами, що ведуть між нашим народом агітацію й пропаганду з наміром перетягнути наш народ на свій бік...

Промовець говорив про довгий час царського режиму на наших землях, коли то наш народ був зовсім відсунутий від всякої політики, коли нашому народові дозволялося тільки пити горілку та молитися за царя, що ту горілку робив. Через те ми непризвичаєні думати політично, ми не розбираємося в партіях, ми не цікавимося ніякими законодатними установами, ми не знаємо: що є над нами якись уряди, які беруть податки, беруть у військо, коли треба женуть на війну, але що то за держава, який то уряд, хто в ньому сидить, для кого й нащо платимо податки, за кого й пощо йдемо на війну й кладемо там своє життя, це все ми напевне не всі знаємо. А все це, шановне громадянство, треба знати. Бо інакше ми не можемо вважати себе громадянами держави, а скорше громадянами якогось звіринного царства, отак, як скажемо, десь у лісі живуть звірі. Ми мусимо знати, хто ми, де живемо, на якій землі, чи самі собою управляємо, чи нами хтось управляє. Мусимо знати, кому ми платимо податки, мусимо знати, хто над нами панує і мусимо знати, які права нам належать. Це ми мусимо знати!

Ми, — говорив промовець — є українці! Ми заселяємо цілу цю землю... Всі села, що густо розсіяні по цілій землі є українські села! І цього ніхто не мусить забувати! Бо з цього впливає все дальше, все що торкається цілого нашого життя. Ми не маємо своєї держави, але ми живемо в іншій, чужій дер-

жаві, якої закони й конституція гарантує нам певні права, і ті права мусимо вміти до останнього використати. Також мусимо вміти домагатися від урядів, щоб законом і конституцією гарантовані нам права були урядами респектовані, щоб їх не ломали, щоб ними не зловживали. Ось через те ми мусимо мати там на горі, коло уряду когось від себе, якихось своїх людей, щоб пильнували наші інтереси там і не допускали до порушення їх урядами.

Далі говорив промовець про вибори, про сойм, про сенат. Пригадав скільки є в державі партій, що то за партії, скільки є виборчих лист. Потім перейшов до їх пояснення. Перебирав одну за другою, починаючи від першої, казав, хто за тими листами стоїть, чого вони хочуть, за що борються. Перебрав так всі й почав поволі підходити до тієї, за яку маємо головувати ми.

На залі було зовсім тихо. Люди стояли без руху, без віддиху, без найменшого звуку. Всі слухали, хапали слова, намагалися їх зрозуміти. Кожне обличчя напружене, розчервоніле. У залі півтьма, тільки на сцені трохи світліше, і через те ця суцільна, збита, мовчазна маса людей видавалась ще грізнішою, ще потужнішою.

Володько слухав також уважно, але не міг стриматися, щоб не обернутися, щоб не подивитися в обличчя свого сусіда, своїх товаришів. Всі були однакі: поважні, спокійні й суворі. Справжні, розумні люди. Хотілось їх завжди такими бачити. Скрізь, на кожному місці. Зо всіх далеких сіл прийшли сюди, зійшлися і збились в одну, велику, сильну, тверду масу. Приємно й радісно бачити їх. Душа пружиться й тіло набирає сили, коли дивишся на той вибраний народ. Бо сюди пішли переважно кращі, сильніші, розумніші...

А промовець все говорить. Ось вже він доходить до своєї виборчої листи, коли зненацька спереду хтось крикнув. Серед глибокої тиші той крик, крім голосу промовця, пролетів над головами всіх слухачів і викотився десь на двір.

На сцені встав комендант поліції. — Іменем закона розв'язую віче! — проголосив комендант.

— Що? Як? Що сталось? — пронеслося між народом. — За що розв'язує? Чому? — Просимо говорити! — почали кричати зі залі. — Просимо далі. Ніхто не сміє нам заборонити говорити!

— Тихо! — крикнув рішуче комендант. — Пан староста сказав розв'язати віче й так має бути!

— Але ж за що? Ми маємо право робити віче! — казав здивований кандидат на посла. — Пан староста мусить це знати.

— Прошу розійтись, — різко й рішуче проговорив комендант до народу.

— Не підемо! Як? Яким правом не дозволяється нам говорити? Всім можна, а нам ні? Не дозволимо!

Почався гамір, крик, метушня. Володько поглянув на Кіндрата, на Ілька. Ці також кричали: — Не дозволимо! Ми маємо право! Хай говорить! — Кіндрат навіть захопився. Він увесь червоний, сердитий. Хтось крикнув знову...

— Тихо-о! — закричав комендант. — Як не хочете вийти й розійтись по доброму, то ми вас попросимо! Розійтись!..

В цей час знову вийшов на трибуну кандидат на посла: — Шановні збори! Прошу спокою! Розв'язання нашого віча є виразно незаконне й ми цей факт мусимо в'яснити. Прошу розійтись. Спротив всеодно не доведе до нічого. Тепер ви й так знаєте хто ми, яке є наше на землі право й за кого нам треба голосувати. Прошу розійтись!

«Ще-е не цм-е-е-е-рла Україна і сла-а-ава і во-о-оля!» — вирвалося зненацька з середини збитого натовпу. Це було, як блискавка, як іскра в бочці пороху. В одну мить ціла зала вибухнула могутнім, розлогим співом. Спів той все ширшав, мов огонь, мов пожежа. Ось він вже вирвався у двері, ось бушує вже на дворі, ось прорвався на вулицю. Тисячі уст, тисячі грудей злилися в одному, великому звуці, в одному викрику, в одному кличі... Всі, мов зацікавлені, стояли без єдиного руху на одному місці, а тільки

уста й груди співали, тільки очі горіли вогнем, тільки серця сильно чітко й нагально бились у тісних грудях.

Володько весь горів. На ньому тремтіла кожна жилка, кожний нерв. Серце билось так, ніби хотіло його розтрясти, а поза шкірою на спині пробігав то холод, то жар. Він поглянув на своїх хлопців. Всі, як один стояли витягнуті, ніби перед генералом і всі співали. Властиво співав тільки Сергій. Решта не знали слів тієї пісні, але в цей час їм було соромно не знати її, соромно перед цими тисячами таких саме, як вони, людей. І через те вони всетаки співали. Уста їх також ворушилися, а груди також видавали якісь величні звуки... І Володько ще більше радів, дивлячись на них.

Ось гимн скінчився.

Після цього всі почали поволі, мов лявіна, що сповзає з верха гори, виходити на двір, на вулицю. Ціле широке подвіря, ціла, як глянеш, вулиця була забита народом. Деякі все ще не могли втихомиритись і співали на хідниках, серед вулиці. Десь взяли ся відділи пішої і кінної поліції. — Розходьтесь! Розходьтесь! — гукали вони... Люди поволі розпливалися у бічні вулички, пливли широкою вулицею на обидва боки.

— Хлопці! Тримайтесь разом! — крикнув Володько. Але втриматися було тяжко, бо натовп все розхвильовувався, все ставав бурхливішим. Всі рвалися кудись, мов хвилі розливої в повінь ріки... — Ах, чорт! Ах, чорт! — кляв весь час Кіндрат.

Було вже шість годин. Починало темніти. Всі відчували порядний голод, хоч кожний не мав часу й нагоди про це сказати. І аж коли парубки витиснулись на вільніше місце, Володько обернувся до них і сказав: — Хлопці! Чи підем просто так додому, чи знайдемо щось зісти?

— А куди? — запитав Сергій.

— За що? — додав Кіндрат.

— Я, — сказав Сергій, мою кілька тисяч марок. Може вистане!

— Так ідем! — сказав нарешті Ілько. Він майже весь час мовчав і тільки дивувався. Тепер вже перестав дивуватись і почав бути чинним.

— Ах, чорт бери! От так-так! — казав він, розмахуючи руками. — Оце, таку йо-ма, коли б так... Е-е-е! Я вмю з гармати бити! Я вмю громить! Ану братва! Веди, Володьку! Хоч в пекло!

— Перш усього до Грицюка. Це мій знайомий. Там поїмо, відпочнемо й на цілу ніч додому. Добре?

— Добре! Смали!

По короткому часі парубки входили до набитого людьми ресторану Грицюка. Не було вільного ні одного столика. Коло прилавку юрилось кілька тузінів людей. Але Володько був знайомий з сином старого Грицюка й через те йому вдалося скорше дістати, що треба.

— Куди йдете? — питав молодий Грицюк.

— Додому. Були на вічу.

— Добре випало, ні?

— Було чудово! Я ще нічого подібного не бачив, — казав швидко Володько, беручи через плечі людей шинку й ковбасу. Він спішив у третю кімнату, де було трохи вільніше. Його нараз хтось вхопих за плечі. Швидко оглянувся — Олег!

— Олег!

— Володю! Яким чином? На мітінг? Чудово, ні? А бачив, як співали! А бачив, які сердиті всі були? Чудово! Розкішно! Це було щось! Я мало не здурів від радості. Ми цілий день працювали, але не даремно. Я сам з пару сотень людей перевів. Поліція помітила. Ми йдемо, а вони через город. Ми до хати одного міщанина, та через пліт... Вони хотіли за нами, але той чоловік замкнув двері й сам сховався. От було праці. Ти сам?

— Де там. Дивись! Хіба не бачиш? — і Володько показав на своїх товаришів. Олег був такий захоплений, що дійсно не бачив нічого. Був втомлений, виснажений, блідий, але очі його горіли, грали, сміялись, уста хотіли весь час говорити, ноги й руки рухатись...

— Кіндрат! Сергій! Никон! Ілько! — вигукував Олег ім'я кожного зокрема, ніби поперше побачив їх у своєму життю. — Яким чином? Як ви сюди заблукали?

— А що? Хіба нам не можна? — хрипів Кіндрат. Захотіли й прийшли і ще, як треба буде, прийдем.

Олег тільки глянув на Володька, моргнув, але не сказав нічого...

— Ми ось, — сказав Володько, — голодні, як вовки, а тут і присісти ніде... Вчора цілу ніч на весіллю гуляли, а сьогодні ось тут. Життя наше, мов буревій.

У всіх кімнатах ресторану було повно народу. Все переважно ті, що були на вічу. Скрізь розмови про те, що сталося у залі кіна. Знайомі радісно вітаються й діляться радістю, що так випало. Е-е, — говорив один дядько, жуючи оселедця, — народ є народ...

— Нічого, — додавав інший. — Глечик так довго носить воду, поки не розіб'ється. Колись і на нашій вулиці буде празник.

А Олег говорив Володькові: — Але ви мусите тепер взяти з собою проклямації й нумерки.

— А де? — питав Володько.

— Давайте! — ревів вже підівши Кіндрат. — Цілу хуру візьмемо.

— У виборчому комітеті, — казав Олег. — Там дістанете скільки хочете. А може хотіли б піти до кіна? Сьогодні гарний фільм дають.

— Підем! — вирвався Ілько. — Раз вже стільки йшли...

— А гроші маєш? — поставив питання Сергій.

Так. З грішми справа нелегка. — От, — каже Володько. — Коли б вчора менше пропили, сьогодні мали б на кіно.

На це йому ніхто не відповів. А вечір ішов, на дворі все темнішало. Дорога ще далека і нелегка. Час збиратись. Парубки наїлись, розплатились, пішли до виборчого комітету, навантажились паперами й відійшли.

Йшли так само, як і сюди, швидко. Ніч була темна, хоч зоряна. На поля впала холодна осіння роса. Всі були надзвичайно піднесені, бадьорі. Всім хотілося співати. Проспівали кілька пісень. Чисте осіннє повітря розносило далеко їх сильні, молоді голоси й розсипало десь там по широті землі. Це чув кожний. Від «казьонного» лісу, що ледви манячів на обрії, відбивалась голосна луна. У Башківцях також чути, як виспівують парубки, і, хоч це не близько, їх голоси дуже виразно досягають на шлях...

— Ех, земля наша! — зненацька вирвалось у Кіндрата. — Сидиш у селі, п'єш чарку й нічого не бачиш. А тільки вийдеш за село — ширінь, краса. Ні?

— А що ж ти думаєш? Земля наша над усі землі! — сказав Володько. Край наш над усі краї край... І попрацювати для нього щось варто. Рови копати, дороги класти, будинки нові здвигати... Тільки ми, чорна, земляна мужва не бачимо ані його краси, ані багатства... Інші приходять і вичавлюють з нашої землі собі пошану, честь і золото. А ми тільки те, що зо столу комусь спаде. А ми тільки у себе в селі герої. В землі, в хаті, в гної... Жінка та льоха — от наша культура. А поза тим все порожнеча. А вийди тільки отак в любе місце і стань та подивись гарненько... Одразу крила відростуть... Одразу захочеш щось діяти, захочеш вести когось, вказувати дорогу вперед. О, я це дуже добре розумію... А думаєш, легко отак йти щовечора кудись, шукати людей? Питають: чого йдеш? Куди йдеш? Чи вистане у мене ніг? А я кажу: мало ходжу. Більше треба ходити. По всіх дорогах — скрізь, де тільки хата, стріха, вікно — скрізь треба бути й казати. Бо ж подумайте, хлопці: ні батько наш, ні наш дід, ні прадід не ходили нашими дорогами, а ми за всіх них відходити мусимо. Скільки треба слів, скільки діла. Хай інші думають, що тільки лопата й ціп праця... Інше ніщо. Але я відрікаюсь і лопати, і ціпа. Тисячі тисяч копачів навкруги. Самі копачі, землеїди, борозняки, сліпаки... Досить їх у нас. А там за нами... Там повно праці... По містах, по фабриках, по залізних шляхах, по школах, по

церквах... Скрізь там порожнє місце. Так, хлопці! Порожнє! Там нас нема. А де нас, чоловіче, нема, там пустка для нас, порожнє місце. Розумієш?

Володько говорив все сильніше й сильніше. Пружньо ступав зо своїми товаришами, чув за собою силу, відвагу. Хотілось все сказати, що сидить у грудях і чого не завжди сказати можна.

— Я тут, хлопці, не своє діло роблю. Не для того родився. Тягне мене інша робота. Світ, слава, широта мене манить, але поки тут, поки бачу оці поля, оце небо — не можу сидіти й дивитись. Ось чого я ходжу!

А думаєте так легко щось здобувати? Думаєте легко було прип'яти крила, щоб летіти? Чи легко було океани переплисти? Чи в глибінь землі увертітись? Ні! Скрізь було тяжко, але через те думалось, шукалось, творилось. Ті люди не спали, як спимо ми. Ті люди не тікали від книжки, від газети... Хапали її самі, виривали, де тільки могли, а не було де взяти, самі сідали й писали. І не тільки писали книги... Скрижалі писали, заповіти писали, закони писали... На камені, на залізі... Огнем і кров'ю писали, щоб було, щоб бачили, щоб читали. Ех, товариші, товариші! Коли б я так міг вас щось навчити... Але слів нема... Бо ніодно з моїх слів не є те справжнє, чисте й тверде. Тут треба б таких слів, щоб пекли вогнем, залізом розжареним... Таких треба слів... А я їх таких, хоч маю, та сказати не смію.

Ось ми підходимо до нашого села. Скільки я вже до нього підходив і з яких тільки боків. Скільки разів ставав на цьому місці й чого тільки не передумав. Мене мучили тут думки, росли й зріли слова. Знав, що треба сказати... Скільки тих слів приходило таких якраз яскравих, сильних, твердих... Але не мав місця, зівдки б міг їх сказати. Треба було шукати місця. Широкого, високого. Може треба йти в світ і там його знайти. Бо хотілось сказати, щоб чули мене й ви, і інші, і сьогодні, і завтра, і за сто літ... От, що хотілось мені, дорогі товариші!

Володько на хвильку замовк. На хвильку не стало йому слів. Він навіть зупинився серед дороги, серед чорної ночі. Хлопці зупинились також і слухали його. Він стояв чорний у мороці ночі і з уст вилітали слова. І кожне було, мов іскра. Яскраве, живе, болюче. Кожне било й стьобало, ніби гарячий дріт.

— Ах, як би карав я їх, коли б міг! — говорив він по часі. Затинав зуби, п'ястуки. Здавалось, бачив перед собою тих Юд, і тільки якась залізна перешкода хоронила їх від його кари і гніву. — Як би виполов з рідного ґрунту. Ні одного корінця б не лишив. Бо ми є ми й собою мусимо бути! Ми ж народ, люди! Моя мати є мати! Її мова — моя мова! І хто цього не знає — не людина той, а кусень гною. Хто цурається слова матері — худоба. Хто йде продавати нас — проклятий, нікчемний. Хай наша земля не прийме їх трупа. От, що я вам кажу, хлопці! І хочу, щоби ви це затямили. Хоч ви, що тут зо мною. Хай нас буде не п'ятеро, а двоє... Хочу, щоб вірили мені й, щоб мені допомагали. Я не янгол. Я грішна людина, але разом з великими гріхами, хай зробимо ми хоч одне велике діло Боже. Це буде добре!

Володько закінчив. Минули хутір Івана Бога й спускалися вниз. Було вже досить пізно. Село вже майже скрізь спало. Тільки в деяких місцях миготіло кволе світло. По долині, що йде з напрямку Башковець, чути якісь крики, тупіт. Так, ніби там біжать люди.

Парубки зупинилися й наслухували. Але скоро й крики, й тупіт замовкли, й парубки спокійно пішли далі.

— Ну, так що? Хто куди? — сказав Ілько. Його хата на цьому боці й він хотів йти одразу спати.

— Зоставайся. Ми підем кожний своєю дорогою, — казав Кіндрат. Ілько зостався, а решта парубків пішли далі. У Кіндратовій хаті світилося, і чути там гармідер. — Зайдім, — сказав він. — Це певно Демид вернувся з Башковець. Розкаже, як там було.

Завернули з вулиці й зайшли до хати. Тут було повно парубків. Антін, Демид, Йон, якого вчора не було на весіллю, Михалко й багато інших. Всі були

розбурені, схвильовані. Антонові з голови тече кров. У Йона перев'язане око. — Го, го! — вступаючи до хати, ревів Кіндрат. — А це ж що за віче?

Всі хлопці, як ті, що увійшли, так і ті, що були у хаті, з ніг до голови заляпані в болоті. Ті й другі піднесені й розхвильовані. Ті, що увійшли, не могли одразу зрозуміти, що сталося, а ті, що були в хаті, не могли довідатись, звідки привалили тамті.

Антін і Йон стояли серед хати й, розмахуючи руками, сильно матюкали. — Все, що не було Ілька! — кричав Антін. — Нас було мало! Коли Йон тарахнув того в зуби, я вже одразу знав, що діло зле. Я вирвав з плота кілка, але десь чорт Демка Коварду приніс. Він накинувся на мене ззаду, а в цю мить хтось пожбурив на мене пляшкою. Пляшка бамцнула мені в лоб і розсипалась. Я вже не міг нічого робити, бо в очах сто блискавок стояло...

— Але що було? Що сталось? — ревів далі Кіндрат, криючи все матюком.

— Що сталось? — кричав Йон. — Побили нас! Башківчани! Перший раз від коли земля стоїть! — і після цього закривавив. — Куди вас чорт носив. — Тебе не було, Ілька не було. Хто мав виступити? А їх, тієї дрібноти, з п'ятьдесять на нас навалило. Гнались за нами майже під Тилявку.

— Ну, але хоч тим останнім дісталось, — трохи відрадніше говорив Демид, що вийшов з бою без ніяких знаків. — Знаєш, — казав він братові, — гнались за нами аж під село. Ми тікали, бо нас було всього чотири. До того Антін з розбитою головою, а Йон також вже дістав кілком по черепі. Я збив кількох на товч, але їх там було стільки, що й не перелічиш. Почали тікати. Біжимо, біжимо... Їм не хотілося всім бігти. Бігло лише кілька. Ми підвели їх під село й раптом на місці обернулись. Ті оглянулись, а вони самі. Ми дігнали їх і кількох так і лишили на місці. Мабуть і ще лежать.

— Ах, чорт бери! — обтирав Антін закривавленою рукою з носа кров, що весь час сочилась йому з чола.

— Ну, ми їм цього не подаруємо, — додав Йон. — Ми їм ще покажемо, де раки зимують. А все Ілько нас так мало. І де він в чорта подівся? По цілому селі шукали. Як у землю...

— Хо-хо-хо! — зареготав Кіндрат. — Ілько був з нами.

— Де? — запитали всі раозм і наставили вуха.

Володько, Сергій і Никон сиділи спокійно коло мисника й тільки посміхалися.

— Е, де! — говорив Кіндрат. — І вас, чортяк, треба б туди повести.

— Володько завів? Так? — питав Антін. — А нам нічого не сказав.

— Ти ж не знаєш ще де, — казав далі Кіндрат. — Можливо тебе туди й гаком не затягнув би. — Ми були не на весіллю й не в Башківцях. Ми були на вічу, у Кремянці. А ось тут паперів нанесли. Беріть всі й читайте. Розумієте? Але не куріть. Двадцять другого вибори. Всі, щоб вас сам чорт куди інше тягнув, мусите на ось це число голосувати й батьків та мамів своїх на це підбити! А козака не слухати. Дає чарку — пий, а каже що — мовчи та своє діло роби. Ось тут наше число й усі маємо на нього в другу неділю голосувати. Кожний має одну купу оцих паперів по-між своїх сусідів рознести.

— Знаєте що, хлопці? — вмішався до цього й Володько. Менше тільки говоріть, хто вам то давав. Особливо не дуже перед Габельом та козаком відчиняйте губу. Питатиме хто: дістав і все. А тобі що?

— Правильно! — хрипів від напруження Кіндрат. Йому вже й в горлі висохло, і випити він хотів, і закурити не мав чого. Але терпів, говорив, розмахував своїми довгими руками, хвилювався.

— А кому що до того, що між нами робиться? — кинув котрийсь між хлопцями. — Ми є ми, а інші хай собі по своєму.

— Ех, там і говорили! — кинув ще Кіндрат, сідаючи коло столу. Всі звернули на нього очі. — А комендант! — добавив по хвилі... Ні! — мотнув го-

ловою. — Не забуду! Йй-бо не забуду! — А ще по короткій перерві додав: — А пісню ту навчитись мушу! Хай тут що, а мушу!

Решта хлопців не розуміли, що він там говорить, але розуміли, що коли вже Кіндрат чимсь захопивсь, значить то варте уваги кожного.

— Володьку! Співай! — кричав по часі Кіндрат і зірвався зо свого місця. — Співай!.. — І він сам затагнув хриплим, порваним голосом..

— Ні, Кіндрате! — говорив спокійно Володько. — Не тепер. Не тепер! Іншим разом.

Пізно в ночі розійшлися. Володько пішов додому також. З ним ішов Антін. Говорили дорогою про різні речі, а коли мали біля Гершка розходитись, Антін сказав: — За тобою сьогодні питала Ганка.

— Так? — проговорив Володько, розпрощався й пішов далі. Думав про Ганку, але одночасно пригадував собі ту, що зустрів на весіллю. Її великі, карі очі, її червоні уста... Не міг забути за них, але був утомлений, розбитий. Хотілося скорше дотягнутися до якогось свого місця, десь там схилитися й заснути.

**
*

Прокинувся пізно. Соромно було ввійти до хати. Боявся, що зустрине батька і не знав, що має йому сказати. Але батька не було ні в хаті, ні на подвір'ю, ані в полі. Ще раненько він відїхав з Хведотом до млина. У хаті була сама мати, а Василюшка була в школі.

— А де батько? — запитав Володько.

— До млина поїхав. Зовсім не було муки. Чекав, чекав поки ти не прийдеш і не дочекався. Поїхав з Хведотом. Вчора цілий день ходив по полі. Він нічого про тебе не згадує, але як дивиться. Як він дивиться... Боже, як він дивиться! Скільки то він побігає по тих полях, по скибах. Скільки він пополітає там. Так все те любить, так страшно любить. Для нього то все, що є найкращого. Чому ти не хочеш його трохи змінити? Вчора кажу: та посидь трохи дома. Чого бігаєш? Чого? Ось, каже, поля мої, як пустка. Ле-

жать, а господаря нема. Нема кому їх передати, каже. Нащо ціле життя дерся, як той останній каторжник? Так страшно, сину, нарікав, що Господи.

— Що ж я можу зробити? Що я поможу? — сказав Володько.

— Що? Хіба не знаєш що? Ти вже дорослий. Батько твій у твої роки женився. Земля є, господарство... Все маємо. А підросте Хведот, віддамо його в приймаки. А господаря треба. Він старий, а не так старий, як недужий. Ні одної здорової кісточки не має. Подивися, як він рано зводиться... Я ось також ледви руками ворущу. І я помічницю потребую... Василина? Що вона. Мале ще, дитина. Правда, рветься воно до всього, кидається на працю, але воно ж мале... Аж страх бере, коли воно набере оті повні відриська води й несе... А ти все ходиш, все ходиш... Ось десь там вийдеш, а мені вже й туркають у вуха: а він там. А він те робить. А він за тою бігає... Кажуть, он ти цілу ніч на весіллю гуляв та пив. Чи правда те? Та мені краще ніж у серце, ніж слухати про тебе таке.

Володько мовчки їв і слухав. Настя вичитувала своє горе, дивилась на сина благальним поглядом, а коли вже не мала більше слів, стулила щільно тонкі, сухі уста й чекала, що скаже він. Володько довго не знайшов слів для відповіді. І аж коли скінчив сніданок і мав відійти з хати, спокійно й байдуже промовив: — Ні, мамо! Господарем я не буду.

— А чим будеш? — піднесла голос Настя. — Жебраком? Підеш у світ? Своє кинеш, а підеш туклятись по чужому? Що? А для кого то батько ціле життя тягнув, як віл? Для кого?

— Не знаю для кого. Для мене ні. Я того не потребую. Піду у світ, знайду для себе роботу.

Ці слова вдарили Настю, мов грім. Не знала що сказати й безнадійно стояла, опершись на комин. Володькові стало її шкода. Підступив до неї. — Мамо. Не дивуйтеся, що так кажу. Батько знають своє, я своє. Я не хочу так жити, як жили ви, як жили батько, як жили мої діди. Не хочу. Хочу жити

краще. Не хочу сіяти й орати. Хочу щось інше робити. Не хочу заграбатись тут на трьох десятинах і починати каторгу з початку...

— А що будеш, дитино, робити? Куди підеш?

— Щось буду. Знайду місце. Світ великий. Піду до міста.

— Але всі панами не можуть бути. Хтось му- сить і свині пасти.

— Для свиней є свинопаси. Хто для чого родив- ся. Але я не для свиней.

Після того Володько вийшов на двір. Не знав за що взятись. Все, на що падав його погляд, здавалось йому чужим. Обійшов ціле подвір'я. Ось дровітня. Купа грабових полін. Одно з них сучкувате й раз коло разу порубане лежить на землі. На ньому ру- бають дрова й через те воно порубане й через те майже на половину вгрузле в землю. Ось і сокира стоїть сперта на поліно. Володько пізнав ту сокиру. О, вона знайома йому. Це стара, давня батькова сокира. Ось як її старе, вичовгане долонею топори- ще. Воно аж жовте, здається, вигризене. Це вичов- гали його батькові руки, батькові мозолі. Скільки разів тримали вони його, скільки разів махнули цією тяжечою, старою сокирою...

Після Володько поклав сокиру на її місце, але вже, куди не подивився, скрізь щось побачив, чого раніше майже не зауважував, а що тепер само лізло у вічі. Скрізь щось з батькового знаряддя. Все таке ж, як сокира, старе, тяжке й вичовгане. Он під стріхою свининця кілька старих кіс. Деякі вже давно сторчать там, ніхто їх не вживає більше, але вони всетаки зберігаються. Хто зна, від коли вже вони існують на цьому світі. У деяких навіть повідпадали кульки. У тих, що кульки ще держаться, вони також повичов- гувані, як те топорище. Старі батьківські речі.

Он під брамою стоїть перевернутий плуг. Старі, почорнілі, залізні чепіги, старий дерев'яний граділь, старі колісця. Ручки чепіг так само повичовгувані та ледви держаться на своїх місцях. І плуг старий, ще з тих часів, коли Володько бігав по полях і лугах Лебедщини. Перемінили тільки кілька разів плиту,

леміш, а плуг все служив без зміни. І тут, і там... Куди не глянеш... Ось дильована клуня. Кожний диль вирізаний, чи обтесаний батьковими руками. Частокіл, живопліт, садок. Чепурні яблуньки стоять рядочком і скидають решту зіржавілого листа. Хто їх приніс сюди? Хто покопав ямки? Хто садив? Хто прив'язував їх до кілків, щоб не вихитав вітер? Хто обчищав, обкопував, підливав? Він. Батько. Батько все ніс на своїх плечах, все тягнув своїми руками, все обійшов своїми ногами. Цілі роки, десятки років, півстоліття. Тягнув, рвав, тремтів над кожним зерном. А чи для себе?

Ні. Це не для себе робив. Сам він не має нічого й не потребує нічого. Он його кут у клуні. Оберемок соломи, тверда, напхана сіном подушина й старий кожух. Тут, коли приходить ніч, складає на відпочинок свої кості. Не любить м'якого, вигідного. Сам твердий, ціле життя мав тверде, через те й голову на твердому любив схилити. Так і дітям казав...

Ось вбитий у диль старий зуб з борони. На ньому висять старі батькові одяги. Ватовий піджак з рукавами, що прийняли форму батькових рук. Такі самі штани... Ось і стара, порепана, зсохла батькова попруга. Володько добре тямить її. Багато років минуло, попруга зсохлась, порепалась, але Володько пам'ятає її ще з часів, коли була нова, тверда й гнучка. Пам'ятає, як свою сувору, тверду вчительку. Взяв у руки, потримав... Бідна, стара попруга! Ніхто вже не користується твоєю силою. Стара, батькова попруга...

Після Володько змінив на постелі соломку. Викладав збиту мерву, а приніс і настелив свіжої. Витряс рядно, кожуха. Напхав до подушки м'якого, свіжого сіна. Все поклав на своєму місці... Після дивився, що б міг ще зробити батькові. Але нічого зробити не міг. Так, ніби батько навмисне не хотів від нього нічого. Все, здається, казало йому: бери! Бери ось ціпа, молоти. Машина он стоїть. Бери її, це твоє. Садок, поля. Бери! Твоє це... Твоє, Володьку! Все аж руки до нього простягає, просить. Ні, ні! Володько не чує того голосу, а хоч чує, закриває вуха. Не

хочу, не можу. У вьому чує дух батька, дух дідів. На вьому лежить їх знак. Довгі, довгі покоління, що відходять у безвість минулого... Безславні, страшні роди й покоління. Рабство, рабство й рабство... Коса, серп і рало. Нагнута вічно спина й схилена голова. Праця, піт і смерть у муках. Німа безмовність, страх перед всім. Безправність, погорда, сваволя. О, ви мої далекі покоління! О, ви батьки й діди мої! Ви всі тут коло мене. Бачу вас і чую ваші скарги, болі. Чую ваш біль і ваші скорботи. Беру їх на себе й піду з ними на суд, але тут вже не зостанусь... Прощайте! Не кличте мене даремно! Прощайте на вік! Ні, ні! Не кричіть! Не послухаю!

Володько вийшов у поле й пішов межею до Угорщини. Вітер віяв, сяло сонце, синіло небо. Розлягався синій, далекий простір. Гаї й ліси облиті золотом. Поля, мов озера топленого заліза. Купаються у них листочки, скиба, мов хвиля біжить кудись. Вітер дзвенить, мов дика струна. Тисяча осінніх скрипок там і тут виграють. Обертається все навкруги, коло сонця, коло Володька, коло батьківського ґрунту, що стелиться ось під ногами, мов покірний раб. Топчись по ньому досхочу. Край його, ріж його, бери його! Мовчатиме в німій покорі... Ах, ви лани мої! Ах, ви мої болючі! Це ви вмовляли моїх дідів бути такими. Це ви, лани мої! Ану пройдуся ще по вас цздовж і попереk. Хочу, щоб кроки мої відчули. Може відчуєте те, що йде за мною... Га? Армія йде там, військо велике! Вгинайтесь і тремтіть лани! Майте, мов прапор, бойовий! Ви — золото моє, ви — небо моє високе!

Поле лежало перед обличчям Володька зоране, опоране, обведене дбайливо межами. Ось рівна, поскороджена рілля. На ній видно ще широкі батькові сліди. Оглянув їх, зміряв оком, хотів сам по них ступати, але сліди скоро стратились. Ні. Далі треба йти по своєму. Далі тратиться батькова стежка. В цей час щось в собі відчув. Щось поворушилось в його душі й забреніло. Почув в собі силу велику. Здавалось, у нього вирости крила — широкі, довгі крила — і ось він махне ними, підніметься над по-

лем... Все вище й вище летітиме над своїми полями, над своїми межами, над долинами та лісами, над борами та гаями... Боже, скільки пісні, скільки радісного крику, скільки сили та любови у грудях. Ось розірвуться вони від тієї нестримної повені, серце вискочить, кров жива полетиться й оросить землю.

Володько пішов швидко додому, знайшов шматок паперу й почав писати. По короткому часі паперу стало мало. Знайшов ще шматок, але й цього не вистало. Почав шукати ще й ще і все писав, писав і писав. Писав з поспіхом великими, нерівними літерами, руки тремтіли, кров грала й припливала до щік, горіли очі... День тікав, але він не бачив дня. Сонце заходило й гасло, стелилась пільма, а Володько сидів схилений, нервовий, розгорілий. Мати підходила до нього, дивилась, зідхала й знову відходила. Боялась торкнутися його, бойлася заговорити з ним. Бачила, що діється з тим парубком. Бачила його палаючі уста й його хворобливо блискучі очі.

І аж коли стемніло зовсім, Володько відірвався від свого писання. Оглянувся навкруги. Було чорно, німо, коло печі поралась мати, коло неї Василина. Вузька, низька, закурена хатина. Розхитаний стіл, старі, почорнілі образи, міцне ліжко, плита.

— Володьку! — проговорила мати. — Ти ж не обідав.

— Ага! Так. Я не обідав. Ні, ні! Я не хочу їсти. Або ні. Дайте мені щось...

Було щось там, стояло від самого полудня. Мати піднесла йому, він мовчки почав їсти...

— Що ти, дитино, пишеш? — несміло запитала вона. — І що з того буде?

— Про вас пишу, мамо! — сказав певно й майже весело Володько.

— Про мене? Що можна про мене писати? Кому я потрібна? — казала вона. Син напевне жартує. Він взагалі дивак, невдачник. Напевне жартує.

— Як то кому? — кричав вже Володько. — Не кажіть так. Я хочу книгу про вас написати. Про вас, про батька, про наше життя! А хіба ви ніщо? А хіба ви не мати моя? А хіба ви мало попрацювали на цій

землі? А скільки раділи, скільки сліз вилили, скільки пережили? Хіба це ніщо? Ні, мамо! Про все це напишу... А ті, що будуть колись, хай читають. Хай знають, що перед ними також були наші люди, і також жили, і також любили все на Божому світі. Я хочу, щоб почалось нове життя. Щоб покоління наші не тратились, не западали в землю, не зникали, мов худоба. Хочу лишити слід, слово, музику, барву. От, що я хочу. Я хочу також розказати про свого батька. Хочу полічити його дні, його діла. Хочу все покласти на папір. З повітря виловити розсіяні звуки, з оцих предметів зняти мірку й описати... Все, все мусить бути колись, що є тепер. Щоб знали його й бачили... От, що я хочу, мамо!

Настя дивилася на нього й думала: здурів! Непевне здурів. Господи, Господи! Спаси, схорони. Заступись, Царице Небесна, почаївська Мати Божа! З ума зійшов.

Володько встав, вийшов і не вернувся. Довго чекала його, але той не прийшов. — А вийди но, дитино, за ним. Куди він побіг, — казала Настя Василичі. — Хто зна, що з ним діється...

Перелякана Василичка побігла на двір, оббігла все навкруги. Клуно, повітку, хлів. Заглядала на горіще. — Володьку, Володьку! — гукала. Мало не плакала... Але вернулася до хати. — Нема його ніде, мамо. Скрізь оббігала. Певне в село пішов.

У хаті було темно. Засвітили. Мати довго сиділа коло печі, у печі горів огонь, варилась вечеря. Чекала на Матвія, але час йшов, а він не приїжджав.

Приїхав зовсім пізно. Хведот розпріг коні. Матвій ледви ноги волоче. Прийшов до хати й сів. Одяг його в муці. Настя подала вечерю, прийшов з двору Хведот, і всі почали їсти.

По вечері, коли Хведот вийшов, а Василичка заснула, Матвій запитав тихо: — Ну, як? Був дома?

— Ох, був, був, — зідхнула Настя.

— Нічого не говорив?

— Я почала йому говорити. А, кажу, ти не роби так. А подивись, а послухай. Зглянься, кажу. на батька. На женячку йому натякнула. А він встав і каже:

не буду тут. Піду в світ. Не хочу господарем бути! А потім десь пішов. Робити нічого не робив. Пішов десь у поле, а після прибіг і почав писати. Як сів у полудень — писав до пізнього смерку. А сам такий гарячий, червоний... Я після кажу: а що ти, дитино, пишеш. А він почав кричати: — Про вас, про вас! Про батька! Про все... Господи святий, як кричав. А після вийшов і не вернувся. Певне знову подався в село... І це все. І так от, як бачиш...

Матвій вислухав спокійно Настині скарги, не промовив ні одного слова й вийшов на двір. На дворі темно. Старий обійшов подвіря, скрізь заглянув, подивився до хліва. Після став коло клуні, зняв кашкета і, поклавши на себе потрійно знак хреста, почав в голос промовляти молитви. «...наипаче омий мя от беззаконія моего...» «грїх мій предо мною...» «і Тебе единого възхваляю...» «работайте Господеві зо страхом і радуйтеся йому з трепетом...» «благодатна Маріє, Господь з тобою...» «Боже милостив, будь мені грїшному, без числа я згрїшив, прости мені...» — закінчував Матвій і бив себе кулаком у груди.

Коли він молився, думав увесь час про Володька. Здається, молився за нього. Старий не любив молитись довго, при людях. Але тепер почав все частіше й частіше звертатись до Бога, особливо після того, як не вернувся Василь. Десь у темноті, у закутку, щоб не побачило його сторонне око, зупинявся, стягав з голови кашкет і говорив ці молитовні слова. Були вони гарні, величні, якось особливо сказані. Чув коло себе Бога. Великого, свого Бога. Чув якусь силу, що кермує його долею, бо ж бачив: все, що він плянував колись замолоду у своїй голові, не так завершилось, як думав. По своєму. Діти, цілий світ, господарство. Все не так, як думав, сталося.

Після пішов спати.

А Володько вже сидів у Сергія. Був тут, як звичайно, Кіндрат, був Никон і пара менших хлопців та дівчат. Кіндрат голосно просторікував своїм хрипливим голосом. Сергій мовчав і посміхався. Никон час до часу кидав якісь слова й скорочено матюкався при тому.

— Ні-чорта! — казав Кіндрат. — Буде наша! Боятись нема чого. Учитель також з нами. Є дехто проти, але так і треба. Ні? А папір весь рознесли. Тепер скрізь повно. Хай читають.

Забалакались до пізнього вечора. Нарешті при розході Кіндрат сказав до Володька: — А ми вже й читальню маєм.

— Де? — запитав зацікавлений Володько.

— Е-е-е! Вчора ми всі тут радились. Никон нам свою комірку відпустив. Мати перечила, але хто її послухає... Ще не докінчили. Я сьогодні цілий день стола та лавиці тесав. Шевченка та Франка також маємо. Нема тільки книжок. У нас на горищі є, та хто тепер такі читатиме. Триста літ дому Романових, Святий і равноапостольський князь Владимир, Смерть Івана Ілліча. Це ще Демид колись брав у школі й так zostались... Батько деякі обкурив, але...

Володько сказав, що книжок дістане. Тяжче з часописами. Треба грошей. Кіндрат тут мівчав. Ну, але завтра сходимося в читальні. На чотирьох, місяця досить, а більше не прийде.

— Чому?

— Ну. Хто тепер покине досвітки, дівок...

Сергій Володька проводив. — Знаєш? Бачив Ганку.

— Ну?

— Казала, щоб прийшов на досвідки. Хоч?

— А чи варто?

— Варто. Там не тільки дівчата. Там і хлопці. Походиш — побачиш. Треба тільки їх підібрати. Вони всі по вечерицях та досвітках розсипані. А Ганка каже: чому не прийде? Хай прийде.

Володько уявляв, як вимовляла ці слова. Уявляв її цілу. У темноті зовсім виразно перед ним з'явилась і стояла. Променисті, сині очі, рожеві щоки і тонкі, червоні уста. Вагався. Сергій мовчав і чекав. — Ніколи ще не був на досвітках, — сказав Володько.

— Не важно.

— Йду! — рішив Володько.

Обидва повернули й через городи пішли. Темно було. Зорі зникли, по селі співали півні на зміну погоди. Вітер час від часу пошарпував верхами дерев, ніби сердитий учитель своїх школярів...

Зійшли в долину, перейшли кілька подвір'їв, перелізли кілька перелазів, роздражнили собак. Хата Євдошки стародавня, в зруб, з малими вікнами. Світло ледви пробивається на зовні, у вікнах людські плечі. Чути лагідний, дівочий спів і регіт парубків. Десь вирвався пес і загавкав. — Ти! Пішов геть! — крикнув Сергій, і пес одразу сховався. Володько почував себе не гаразд, але бадьорився. Думав, що казати як прийде, як тримати себе.

Сергій іде попереду. Повернув дерев'яну заvertку й пхнув скрипучі двері, що провалилися в чорну яму. Переступили високий поріг, зігнувши порядно голови.

Двері з хати відчинились самі. — Гей! Хто там ще? Нема місця! Вертайсь! — кричали з хати.

— Зачини губу! — суворо крикнув Сергій. — З дороги!

Знову високий поріг. Знову низький одвірок. Простора, низька хата й повно диму та людей.

— Дай Боже вечір добрий! — театральню гукнув Володько. Парубки, дівки, прядки, дим, сміх, пісня.

— У-у-у! — загули парубки. Тут вони всі. Ілько, Антін з перев'язаною головою, Демид, Йон. Кинулись до Володька. Той підняв голову, як на сцені. — Здоров, братва! Як є?

— Живем та хліб жуєм!

— Дай Боже дівчата! Чи приймете?

— Дай Боже! Самі вступитесь. У нас не приймають. — Хором відказали.

— Ну, й хороші!

— Та не ваші!

— Рада душа в рай.

— Та хвіст не пускає, — додав котрийсь з хлопців.

— Ха-ха-ха! — зареготали всі, навіть ті, що сиділи навкруги на лавках і що здебільша слухали

та мовчали. Верховодили Демид, Ілько, Антін та Йон. Здорові, широкоплечі, справжні козарлюги. Тільки коня та шаблю і на Запоріжжя.

Володько оглянувся по дівчатах, але Ганки не бачив. Це неприємне, але не подавав знаку... Не бачив також і Наталки. Самі молодші дівчатка. Зо старших одна Дарка. Всі прядуть. Тільки прядки гурчать.

Настрій приємний. За вікном свище холодний вітер, а тут тепло, горять дві лампи, молоді, веселі люди. Чимсь старим, давнім віє, ніби тут панує дух предків. Так, мабуть, було сто, двісті й більше літ перед цим, так і тепер. Тільки одяги дещо змінилися. Нема ні корсетів, ні вишивок, ні свиток. Легкі перкальні блузки, спідниці... У хлопців кепки, штани-галіфе й чоботи.

Всі якісь напружені. Очі, уста, щоки свіжі, здорові, блискучі. Кожний хоче з чогось сміятись, показати свою силу, свій дотеп, свій розум. Всі, ніби на картині... Вище, нижче, ще нижче... Там далі тіні — чорні й сірі, невиразні, ворухливі. Профілі, вираз, мерехлива зміна, на і дай... Ось, здається, чекають чогось... Очі, уста й груди... Гаряча іскра спаде й спалахне, і серце заб'ється, і сміх розкотиться — бадьорий, лоскотливий, жадібний. Ось ноги тупотять і просять ритму, тремтять коліна, вигинається пружний стан, випинаються груди. Все тепліше й тепліше стає. На чолі сходить піт, мов роса, мов дихання. В очах легкий туман, як душного вечора... У вухах дзижчить нап'ята струна.

За вікном собачий гавкіт і спів півня. Вітер підхоплює звуки й відносить їх куди хоче. У сінях рипнули двері й у затишку, під зрубом вже стоять. Вітер б'є об зруб своїми грудьми. Сердито, поривно. Відступить раз, затихне, ніби збирається з силою. Розігнався і тарах! Тільки заскрипіли крокви вгорі, і солома піднялася. У щілинах на кілька ладів засвістало. — Ні, ні! Чекай!.. Йон! — Чорно так, а в хаті регочуть. — Сказився!.. Йоне!.. Ой!.. — Гарячі уста, що горять і тут... Вітер знову вдарив, знову відбився,

знову заскрипіли крокви й знову всі щілини засвітали. Недалеко голосно заспівав півень. Оленка вивалась, стріпнулась, скригнули двері, а Йон став проти вітру... — Дми! Бий у груди! — Тільки кучер має по вітрі. Ніби на летючому їде коні...

— Просто на тебе? — кричить Антін.

— Просто на мене! Розмахнувся, вдарив і той ліг! — чітко, ясно відрубав Демид.

— Трупом! — хльостко додав котрийсь.

— Не трупом! В зуби калатнув, а душа не в зубах. Думає, мене не візьме. — Завершив Демид, повернувся рвучко й заспівав.

— Хто бреше? — хильнулись сюди й туди двері, бо вступив Йон. Йому ніхто не відповів, бо всі співали. «Ой, у полі вітер віє, та жито половіє. А коза-ак дівчину, та вірненько лю-у-у-бить, а зайнять не посміє...» Дзвенів тенор, рвався на кусники, носився в повітрі. Його підхоплював бас, що ревів на всі боки. Хитались голови, миготіли носи й кучері, напинались карки й підборіддя.

Серед пісні знову відчинилися двері й всі оглянулись. В одвірках стояла Ганка. Уста сміялись, очі сміялись, сміялась ціла у шовковій, бронзової барви, хустині.

Володьків тенор ще звучніш задзвенів, перелився кілька разів «...зо женитись дума-а-а-а-ає, ой, і того ж він... та і не горне-е-е-ється, бо й пого-о-о-овору бої-і-і-і-іється...»

Ганка протискається до дівчат. Їй підставляють ноги, Антін, басуючи в пісні, півкроку поточився, і Ганка опинилась за його широкими, як мур, плечима: — З дороги! Антоне! Пусти! — кричала вона й гатила обома кулаками в Антонові плечі. Але Антін співав собі, тільки бас його в деяких місцях дереньчав.

Нарешті Ганка прорвалась до дівчат. Ось підбігла до одної, до другої. Тій щось шепнула, ту обняла, нагиналась, розгиналась, відкинула велику, теп-

лу, що мала на плечах, хустку, поправила коси... Заложила обидві руки за потилицю, а груди повні, круглі й пружні випялись під тонкою блакитною блюзкою. Одна тільки мить... Ось вона вже поправила коси й обернулась, хитнула головою...

Пісня скінчилась. — Хлопці! Оброку! — крикнув котрийсь.

— Давай!

— Хай буде обрік.

— Сип! Хто кормить? Терешку! Тримай шапку! — кричав Антін. — А ви, шушвалля, на бік! — крикнув на менших хлопців, що коло судника.

«Шушвалля» розсипалось, куди могло. Терешко вмощувався коло судника й тримав на колінах шапку.

— Хто лягає? — кричав далі Антін.

— Бий! Чорт з ним — сказав Демид, заклав руки назад, нагнувся й сховав обличчя у Терешковій шапці.

Парубки збились всі позаду нього. Бий — показував мінами Антін, але сам вже розмахнув своєю здоровенною, як лопата, долонею. Зробив собі місце для відступу, два рази розмахнувся й чалапнув. У Демидові щось йойкнуло, а Антін швидко пару кроків відступив. Його заступили інші злопці. Демид поволі підвівся, весь червоний... — Ну. Це, їй-Богу, Антонова робота, — сказав і подивився на Антона, що стояв, як мур, непорушно. Зав'язане його чоло відкидало на припічок велику, балухату тіль. — Сукин син!! — проговорив він добродушно й без найменшого спротиву схилився до шапки.

Парубки замазали руками. Кожний хотів вдари-ти, але Демид не бажав дарувати свого. Розступіть-ся — показав міною, блискавично мазнув рукою й припік Антонові обрік. Той увігнувся. — Міг би краще, Демиде, — сказав він встаючи. — Лягай!

— Бачив, — казав Демид лягаючи.

— Твою бабу в запічку! — відповів Антін. — Не бачив, але руку пізнав одразу. Як копитом.

На цей раз захотів спробувати сили Володько. Я! — показав пальцем на свої груди, розмахнувся й впік що сили.

— У-у! — загув Демид. — А хто це? — дивився по всіх обличчях. Якась свіжа рука. Чи не Володько?

— Він і є! — сказав Володько, виступив, сховав обличчя в шапці, відчув запах поту й чекав на удар. Пройшло трохи часу. Терешко тримав міцно його обличчя. Нічого не чув і не бачив. Чекав ось-ось хтось припече. Бах! Володьків зад увігнувся, ніби на нього звалилася ціла хата. Не подав ніякого вигляду, звівся й глянув на парубків. — Цікаво, чия це була довбня, — казав, дивився всім у вічі. Всі були спокійні, тільки Йон холов, ніби його тільки що викинули з жару. — Ти! — тикнув пальцем на Йона.

Йон захитався направо й наліво та виступав наперед.

— Лягай, лягай! — говорив Ілько. — Ще й я мушу раз стукнути. Тільки тримайся цупко.

Били, аж гуло. Входили в запал. Долоні кожного горіли. Клались, вставали, знову клались... Дівчата дивилися на своїх дужих, здорових хлопців. Не боялись їх, ані їх страшної гри. При кожному ударі реготалися й чим був удар сильніший, тим сильнішав регіт. Ганка реготалась також, бігала, вертілася. Була така весела, що, здавалось, це її пошкодить. Володько почувався дуже добре. Чув весь час на собі чиїсь очі, хотів показати себе зо всіх боків, чув силу в собі, кров грала, блищали очі, голос дзвенів особливо.

Ось Ганка протиснулась і вийшла в сіни. Пройшов деякий час, а вона не верталась. Володько також виступив з юрби й пішов у сіни. Двері на двір відчинені, а в одвірках чиясь постать. Розгорнув руку й опустив її, ніби крило, на чиєсь плече...

— Ого! Хтось має тяжку руку, — сказала Ганка.

— Це ви? обізвався Володько.

— Господи! Невже ви? — ніби здивувалась. — Сама не вірю.

— І тепер не вірите? — запитав і обняв її обома руками. Вона затремтіла, розпяла руки й хустку. Відчув її тепло, її груди, її тремтіння. Замовкла, голова її опала на його груди, пригорнулась. — Ще не вірите? — вже зовсім пошепки говорив Володько

й все міцніше горнув її до себе. Вона кивнула головою. — Вірю! — зашептала вона, відхилила швидко голову... Він відчув її гаряче дихання, тршки схилився й доторкнувся своїми устами її палаючих, тріпотливих уст.

— О-ох, Боже! — відриваючись вирвалось у Ганки. Вона хотіла тікати. Ноги мліли під нею, тремтіли руки, сильно до болю билось серце. — Пустіть мене! Володю! Не втримаюсь...

Ноги Володька також підгиналися, в очах туман, все перемішалось, але він всетаки тримався міцно й тримав її в обіймах. У хаті все сипали обрік. Час до часу виривавсь регіт. Рипнули двері, і хтось вийшов. Ганка й Володько розступилися. Стояли обое, мов дві непорушні, чорні тіні. Це вийшла господиня хати, набрала води й знову пішла. Знову темно, тихо й безлюдно. Володько знову підступив ближче до Ганки, знайшов її руки, взяв і міцно стиснув. Відчув такий саме сильний потиск. — Яка шкода, що я вас не бачу, — сказав він і зовсім близько нахилився до неї. Дивилась просто йому в обличчя, чув її дихання. — Ні. Дуже добре, — шептала вона. — Я зараз напевно дуже смішна. Володю? Невже це ви? Не вірю. Ніяк не вірю. Володю? Господи! Як чекала я на вас. Вчора навмисне ходила побачити Сергія... Казав він вам?

— Казав, — тихо проговорив Володько.

— А я все не хотіла вірити. Сьогодні прийшла до нас тітка. Я не хотіла йти на досвітки... Зісталась дома. Оце недавно... Вже ми хотіли лягати... Чую хтось у вікно: тук-тук-тук! Нахилилась. Хто там? — кажу. А вийди сюди, чую Дарчин голос. У мені одразу забилося серце. Одразу за вас подумала. Не знаю що таке... Щось чула. Накинула теплу хустку й вийшла. Ходи, каже. Він прийшов. Володько? — перепитую ще. Ну, певно! Я кажу: біжи, а я прийду. Думала, що б його тітці сказати. Вони пішли спати, а я за хустку й сюди! Але ходім звідси. Тут весь час ходять...

Преступили через поріг, зачинили двері. Перед ними чорна, глупа ніч і вітер. Рве з Ганки хустку,

вона горне її до себе. Володько не знає ні подвіря, ні місцевости. Вона кудись потягнула його. Якась дерев'яна стіна, піддашся. Вітер сердито шмагає, але там за стіною.

— Вам не холодно? — сказала вже трошки голосніше Ганка й відкрила його своєю хусткою.

— Мені? З вами? — здивувався Володько. — Коли б тут мороз, буревій, коли б тут хто зна що і то не чув би ні холоду, ні огню... Хіба ж можна. Намагався її краще загорнути, після тулив її до себе. Перше хвилювання минуло, віднайшлась сила, мова...

Ніколи не почував ще такого чудового, лоскотливого в собі вогню, такого приемного схвилювання, такого солодкого остраху. Вітер бився за стіною, ніч, тиша. Там далеко на подвірю мерехтить віконечко й в ньому трошечки світла. Регіт звідти доноситься, там люди, життя. Але для Володька все те вже зникло. Чув, бачив тільки це щось тепле, приемне, тріпотливе коло себе. Хотів би тиснути його до себе, горнути... Хотів би казати ласкаві слова. Воно ось горнеться, тулиться. Той самий вимріяний стан... Рука лежить на ньому... Ті самі нераз уявлювані груди. Ось вони. Торкається до них своїми грудьми. Тільки щік, уст і очей не видно. Зате чує їх. Вони такі гарячі, такі солодкі, такі ніжні... Так солодко торкатись до них устами й пити з них чад, втому, розкіш... Ні, ні! Відірватись від них нема сили. Якісь окупи на ногах. Звідсіль не зрушиш їх. І руки оковані також. Все стискають її, але розгорнути їх нема вже сили. — Ку-кур-і-і-ік-у-у-у! — десь зовсім близько кричав півень.

— Боже! Це вже перші півні! — схаменулась Ганка. — Так пізно! А в хаті все ще світиться. Вже кілька разів хтось відходив. Чути було вигуки хлопців по селі... Перегукувалися дикими совами, і гук той летів по вітрі десь у безвість.

— Моя шапка там, — сказав Володько. — Не хочеться вже заходити.

— Я винесу. Деякі хлопці тут ночують.

— Тут? — здивувався Володько.

— Певно. У нас така звичка. З діда й прадіда. І це нічого. Ніхто не дивується. Йон напевне з Даркою залишиться, — пояснювала Ганка.

— Володько й сам знав звички свого села, але не міг про це навіть подумати. Чув в собі забагато сили. Боявся самого себе, тікав як міг. Спокуса гналась за ним, ловила за поли. Озирався назад, бився з нею, відкидав і знову тікав, страшно тікав.

Боровся з собою поки Ганка ходила по його шапку, а як прийшла, сказав: — Піду, Ганнусю! Хто там є?

— Не бачила. Вже згасили. Я ледви знайшла шапку.

У темноті щось затупало й підбігло просто до Володька. Він відступив. — Не бійся. Це Євдошин Жук, — сказала Ганка. — Жучку! Де ти був? Ти, ти!! — і погладила пса по голові. Він радісно махав хвостом, нюхав Володька і скакав.

— Піду, Ганнусю, — ще раз сказав Володько.

— Тікаєте? — проговорила вона.

Пообіцяв, що прийде, вирвався силою з обіймів і побіг в густу темноту.

Сам не знав, куди бігти. Стежку, якою провадив його Сергій, стратив. Біг просто через якісь городи, натикався на плоти, перелазив, спотикався, падав. З заходу дув холодний вітер, шарпав деревами. По селі кричали півні.

V.

Йшла осінь. Дощем, поливались поля, вітер отам з-під ліса виривавсь і біг шаленим бігом над селами й полями. Деревата шарпались, сердиті, злі. Поля терпіли мовчки. Хати на цей час приникли, заплющили очі, огортались чим тільки могли. Ранками й вечорами курились димарі. Дим виривався і, схиливши голову, чим скорше намагався сховатись за стріху, припасти до землі, але вітер налітав, топтався по ньому, сік батогомаи, шарпав і розривав його на дрібні куски.

Хмари по небі плили гуртамаи, горамаи. Вайлуваті, сірі, потужні. Тяжко їм рухати своїма незграбними членамаи. Але йшли! Вперед! На схід, ніби армія. Місцямаи чомусь згорталися, родили дощ, що летів униз скісно, ніби віття косатої берези.

Такі були дні. Були й ночі такі. Доба, як і завжди, мала двадцять чотири години. Тільки тепер вона видавалася довшою. Сонце, що світить, гріє й оживляє все, тепер мало з'являлось на небі, а ще менше було його на землі. Дні були сірі, а ночі чорні, мов угілля.

В ці дні поволі, але певно росла Тилявка. Росла вечорамаи, довгими, осіннімаи вечорамаи. Кільчилася і витикала паросток читальня. Маленька, закидана сотнями хат. Десь там у присінку з вікном заложеним лубком, з Шевченком і Франком тістом приліпленим до нерівної стіни. П'ять-шість людей приходило... Сиділи, слухали, дивились. Кволо горіла лямпочка. Півтьма й тиша. А серед тиші й півтьмаи з'являлися гетьмаи, буньчуки, ревли гармати. Чорне море, і Дніпро, і гори сині... І запорожці йшли лавамаи через степи, через моря. З-під Босфору. З-під Очакова і Москви. З-під Жовтих Вод, з-під Корсуня... З-під Пиляви, і з-під Збаражу... І незабутній, славний Хмель, ніби живий, в киреї ставав отут, і булава горіла дія-

мантами. Палали очі всіх. Серця тремтіли враз. Йшли могутні полки, і земля дудніла. Греміла слава на цілий світ!

А пересунулось кілька днів вперед, і в читальні стало тісно. Перейшли знову до Сергія. Говорили, співали, читали. Прийшли й минули вибори. Село, як один, віддало свій голос за себе. Козак живим ліз на хрест за двадцять два — не взяло його жертви небо.

Одного вечора під вікнами Сергієвої хати з'явилися чорні люди з багнетами. Хлопці почали сипать оброку, ті послухали й пішли. Хлопці слухали з-за кутів, як чвакають у грязюці їх чоботи.

Володько жив селом. Щось сталось з ним і він весь увійшов у село. Кохання, втіха молодости, буйне, молоде товариство. З кожним днем вростав у село, вшрубовувався в нього, до самого дна вникав. Приходив додому, але був тут несвій. Батько дивився на нього й мовчав. Син і батько йшли поруч. Один через свої поля, другий через село. Мовчали, тільки йшли вперед.

Часом, коли Володько відходив увечері в село, Матвій також виходив по вечері з хати... Обійшов, як звичайно, своє господарство, а після виходив трохи далі за дорогу на пригірок свого поля. Звідсіль найкраще видно село. Ось там воно лежить. Тепер ніч темна й нічого не видно, але Матвій і так знав, що там село. Там і Володько десь у тій темноті, між тими хатами. Знав добре ті хати й тих людей, що в них живуть. Не завжди любив їх. Ще колись, коли чув силу в руках і грудях, нераз підганяв тих неповоротних дядьків. Нераз кляв їх останнім словом і знав за що. Знав глибоко всі їх хиби й іноді побоювався за свого сина. Чи видержить він? Чи не звалиться у bagno разом з якимнебудь Тараском, а потім ціле життя стругатиме нецьки і пропиватиме їх? Тяжко було б батькові бачити свого сина не на тій дорозі, яку вже давно для нього вимріяв. «Ну!» — завершав свої думки. «Рід наш був завжди міцний. Кожний з наших чоловіків мав не тільки руки та ноги,

але й голову на в'язах. Чому якраз мій син мав би її стратити?»

Це заспокоювало Матвія. Вертався, йшов подвір'ям, думав думу свою, шептав з різними духами, що наповнювали хату, клуню, кожний куток в господарстві. Все знав своє. Зо всім розмовляв, як з живим. Все шанував однаково: і корову, і курку, і ту машину, і навіть той кусень дерева. Все, що тут на подвір'ю, все це потрібне — значить і ціну має.

Після Матвій говорив голосно з Богом! І тут любив ясність. Кожне слово вимовляв «трезво», повно. Не любив дрібних, звичайних молитов, любив псалми. У них говорилось до Бога гарною, вибраною мовою. Кожне слово, мов ядерне, пшеничне зерно.

«Ех, якось треба ще дотягнуть, поки той піросте», — думав лягаючи. «А кості все частіше й частіше відмовляються носити грішне тіло. Не шанувалось їх колись, тепер віддячуються...»

Тихо ставало на хуторі Матвія. Тільки вітер дув, свистав між делями, та час від часу гавкав Пундик. Матвій натягав на голову кожуха й засипав...

Прийшли запусти. Парубки не можуть пустити цей день у небуття, не прогулявши його до решти. Простора хата Демида не вміщає молодого народу. Бовхає здоровенний бубон, реве труба, клярнет випіскує високу ноту. По втоптаній, мокрій долівці йдуть трусячка.

На дворі холодний дощ і грязюка. Сонце виглянуло було на короткий час, поки знову не наповзла на нього велетенська, мов сива ведмедиця, хмарина. Всі тиснуться до сіней, до хати. У коморі також повно. Там старші парубки частуються, а між ними і Володько. Мала шкляночка кружляє від одного до другого — «дай-бо!» і лигнув. Щелепи швидко працюють, розжовуючи закуску. Пляшка одна за одною підходять, Кіндрат тріскає дном об долоню, вилітає корок. Далі — «дай-бо!», далі кружляє шкляночка. А коли вийшли всі пляшки, відчинилися двері і кілька-

надцять парубків виринуло з комори. Антін, Йон, Ілько, Кіндрат, Сергій. У кожного блискучі очі. Обводять ними всіх, кого б у танець взяти.

Володько танцює з Ганкою. Носить її, мов пірину навколо себе, тільки спідниця розвівається та б'ється іншим по ногах. Крутиться, мов вихор, притупує, виспіває. Решта хлопців також не дармують. Стогне від їх танців земля і тремтять стіни.

Є тут також Наталка. Володько взяв і її в танець, але танцював з нею, мов з панночкою. Дуже тонкий і гнучкий у неї стан, дуже чисте і свіже личко. Задивився на неї. Очі самі впиваються, така вона яскрава й барвіста. Пробирав заговорити з нею. Відповіла поважно й мовчала. Тільки уста її трошечки тремтять, ніби бажають посміхнутися.

Після танцю потиснув їй руку й подякував. — Нема за що, — сказала й відійшла у сіни. Глянув туди Володько й побачив коло Наталки якогось у чорному галіфе з кучером, що ледви в шапку влазить.

— А це ж хто, Сергію? — запитав.

— Не знаєш? Наталчин наречений. З Людвищ, — байдуже кинув Сергій.

Не боїться до нас заходити, — додав ще Володько. Оглянув того з ніг до голови.

— Ілько ж є. Поки не було Ілька, не показувавсь. Досить вже зів кілків від наших хлопців.

Заграли знову музики. Володька злість взяла. Ану підступлю ще.

— Наталочко! Дозвольте запросити! — хоч знав, що не піде. Хотів спробувати.

— Дякую. Танцюйте собі на здоров'я, — відповіла. На цей раз посміхнулася.

— А ви собі мур-мур!

— Смійтесь. Може і з нас люди будуть.

— Та ще й які.

— Не гірші від сусідських.

«Ой, спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добували...»

Це Йон реве басом. Вивалився звідкись, руки в кишнях, голова, ніби віхоть сіна, очі червоні. Направо й наліво, ніби очерет, розгортає народ. Наштовхнувся на людвиганина. — Е-е, Іван! Здоров! Яким вітром завіяло тебе до нас? — Не виймаючи з кишень рук, підійшов до Івана зовсім щільно. Той відступив.

— Та от ішов і по дорозі чую музики, — пробує він жартувати.

— Брешеш! Не по дорозі, а в хаті. Що це по твоєму? — вказав навкруги. — Дорога? Дім! Розумієш? Живе тут славний громадянин нашого села Юрко Кравченко з жінкою, дочкою і двома, як орли, синами. І це не звичайний тобі Кравченко, а генерал. Рядно, що Потьомкін — Задунайський. Чув про такого? Нічого ти, мудра голово, не чув. Чого шарпаєшся, як блоха на припоні. Постій! Просто стій! Дивись у вічі чесній дюдуні! — тут Йон протягнув руку до Іванового горла.

— Еей, ей! Не рвись, бо зірвашся! — почав відгризатись Іван. Коло нього Наталка і як тут дозволити творити над собою такі жарти. Кутки його уст вигнулись, брови піднялися.

— Ти-и-и! — протягнув Йон, напнувся і ще далі подався на Івана. — Забуваєшся! — хрипів низьким басом Йон. Уста його розтягнулись і затремтіли, а зуби зціпились. Очі ще більше почервоніли і вперлись у Івана, як два мечі.

Володько бачить, що буде зле, робить рішучий крок і стає між Йоном та Іваном.

— Кинь, Йоне! Плюнь на все! Ходи сюди! — говорив Володько.

— Ні! Він мене, сучий син, вразив! Він халера харкнув мені в лице — ще лютіше заревів Йон. — Пустити! — крикнув він на Володька. Обидва його кулаки корчаться й випинаються взад. Сильними вигнутими грудьми напірає на Володька, ніби бажає його роздушити. Володько хапає його за обидві руки. — Йоне! — кричить Володько. — Отямся! Що з тобою?

Але Йон весь тремтів, ніби в пропасниці. — Геть! З дороги! кричав він, як бугай. Мушу його розчавити! Мушу висипати з тузин його поганих зубів, тоді знатиме, хто ми!

— Ні, Йоне! Відступи! Ходи! Маю тобі щось сказати! — говорив Володько і пхав його на бік. Іван робив відступ. Наталка дивилась на всіх, бігала швидко поглядом по кожному, ніби вичікувала, коли і вона мусить виступити до боротьби.

Але Йон здався. — Що хоч'? — ревів він перед Володьком. Хоч', щоб і тебе чалапнув? — Одначе не чалапнув нікого, а відійшов з Володьком на бік. — Ну, що? Кажи! — сердито питався.

— Дурень ти, Йоне! От що хочу тобі сказати! За що лізеш на рожно? За ту людвиську гниду? Не соромишся? Чого до нього вчепився? — так само відповідав і гостро дивився Володько.

— Чого? Не знаєш? Як сміє у наше село заходити? І до того сам... Знаєш же, що і я не зайду сам на музики хочби до Людвищ. Я! Йон, що оцім кулаком зіб'ю з ніг озимка. А він прийшов. Як сміє?

— Бож чому ні. Село наше не святе.

— Брешеш! Святе! Не сміє ніхто до нього торкнутись чужий. Від коли воно на цьому клапті землі — ніхто не сміє у нього вступати без дозволу нашого. Звичай такий!

Наталка кинулась шукати Ілька. З'явився Ілько. — Хто? Хто там розбивається? — кричав Ілько.

— Я! — захрипів з кута Йон.

— Ти, капустяна голово? Хочеш і мене до халери вмшати? — відповів Ілько.

Йон шарпнувся, мов опарений і кинувся на Ілька. Але Володько затримав його. Взяв його за руки, зо всіх сил напружився і втримав.

— Йоне! Халеро! — сичав сапаючи Володько. — Тихо! Тобі боротись з биками. Дужий чорт.

— Не можу! Не можу! — хрипів розлючений Йон. — Серце моє не видержить. Трісне, як черепок. На мене нападають, по мені топчуться. А я що? Терпіти?

— Ні! Не терпіти. Чекай, Йоне! Ходім на бік!

По часі Йон всетаки скорився. Володько обняв його за стан, розбили натовп, і відійшли. Іван, Наталка та Ілько zostалися на місці.

Починало сутоніти. Небо затягнулось хмарами. Час до часу сіє дощ. Йон з Володьком довго про щось говорили. Після навинувся до них Кіндрат.

— Кіндрате! Голубе сизий! Знайди оцьому харцизаяці хоч квартиру якої запіканки. Серце його палає образою, і треба гасити.

— Ходім, — сказав Кіндрат...

Зайшли знову до комори. Кіндрат знайшов пів пляшки. Розлили й випили. Володько почав просторікувати. — Не розумію, — казав, — чому ми одні з другими маємо весь час, мов барани човптися. Тільки через те, що той з іншого села. Дурниця, хлопці! Сором! Там такі самі люди, як і ми. Битись. Розумію. Не мусимо бути, як ягнята. Але треба знати з ким битись і за що битись. Треба...

— А-а-ах! Кинь то! — перебив Володька Йон. — Ти мудрий, але й ми не хвости собачі. Іванові морду наб'ю і кінець!

— Але за що? — питав сердито Володько.

— Бо так хочу! Зрозумів? — і Йон поліз у глибоку кишеню штанів за махоркою. Виняв і скрутив цигарку. — Маєш, Кіндрат, сірники? — кивнув головою на Кіндрата. Руками шукав по кишенях сірників, крива цигарка сторчала в зубах.

— На! — сказав Кіндрат і подав сірники. — Але ходім звідсіль. Батько не любить, коли в коморі курять.

Встали й вийшли. У хаті грали музики. Густою масою йшли всі до танцю. Душно. Володько знайшов Ганку й також пішов у танець. Ганка почала випитувати, що там було, чого кричав Йон. Володько відповідав виминаючо. В його голові вертілась якась думка. Ноги його танцювали, але ж очі й думка були десь інше. Вони виривалися від Володька, відділялись від нього, лишали його, летіли повільно над танцюючими людьми, вилітали у вікно і линули десь туди

— далеко, дуже далеко у невідому, чудову країну І аж по хвилі помітив, що з тими думками вітає також ще хтось... Хто? Придивився, прислухався... Ага! Знаю... Посміхнувся і труснув головою. Одночасно сильніше стиснув Ганку, так, ніби це була та, яку щойно бачив у своїх думках.

Йон також «гуляв», після ходив сюди й туди по хаті, по сінях, чіплявся до кількох дівок, спіткнувся на ногу, що йому підставив Антін, сунув його кулаком під ребро, але більшого не зробив нічого. До Івана зовсім не підходив. А той весь час тримався Наталки, час від часу водив її в танець. Часом підходили до нього Ілько або Демид, щось говорили, сміялися... Дарка весь час також танцювала та кидала погляди на Йона. Всі знають, що вона кохає його, але це все одно, що кохати хмарину, або вітер.

Час біг швидко. Коло дванадцяті підійшов до Володька Сергій. — Не хотів би вже йти додому? — запитав Володька.

— Більше не маю чого тут сторчати, — сказав понуро Володько. Настрій його чогось зкапсів. Ганка дивилась на нього й не знала, що сказати. — А до нас не зайдеш? — сказала нарешті.

— Сьогодні ні. Втомився. Піду з Сергієм. А ти з Даркою...

Після цього Володько й Сергій відійшли. На дворі чорна і глупа ніч. Мрячить дощ. З заходу повіває вітер. По всіх хатах вже сплять.

Йшли спочатку мовчки. Сергій ішов перед Володьком, чвакав чобітьми по грязюці, але темнота майже ховала його з-перед очей. Тільки час від часу Володько уловлює обрис Сергієвої спини й чобіт. Перейшли перед хатою Никона й Володько згадав його. Чомусь не бачив його на музиках.

— Сергію? — промовив Володько.

— Чого, — озвався з темноти голос.

— А не знаєш, де подівся Никон? Його ж не було у Демида.

Сергій довгий час не відповідає. Дійшли до місця, де мають розійтися. — Як хоч', — сказав Сергій, — зайди на хвилину до мене.

— А не буде пізно? — відповів Володько.

— Скажу тобі про Никона.

Хата Сергієва зараз за Никоновою. Вузька, огорожена хворостяним плотом, вуличка веде до неї. Вправо садочок — тих кілька випадково втицьнутих деревин.

Звернули й пішли вуличкою. — Ваші сплять... Ще побудимо, — сказав вже під вікнами Володько.

— Не графи... Не здивують, — байдуже промовив Сергій і відчинив незамкнені двері сіней. Володько пішов за ним. Рипнули другі двері й тяжке, тепле повітря хати вдарило в обличчя Володька. Сергій черкнув сірником і, тримаючи його над головою, оглянув хату.

Батькова постіль порожня. На долівці розстелено куль соломи, на якій спить молодша Сергієва сестра Мотря, з своєю сусідською приятелькою. На лаві спить разом молодший Сергійів брат Онисько. Він вкритий старою, витертою, вояцькою «шинелею».

Сергій засвітив лампу й одразу подався до печі. Відхилив посмалену затулу й дістав горщик з якоюсь стравою.

— Хоч' їсти? — кинув байдуже Володькові.

— Е-е, лиши. Йду ж додому, — сказав той.

— Ні. Як хоч' — бери он на миснику ложку і присідай.

Володько відмовився. Сергій швидко їсть з горшка. Не дивлячись на світло й гармідер, всі сплять глибоким сном. Володько оглядає хату. Нерівні, знайомі, трохи закурені стіни. Старі занедбані образи. На них кілька вилинялих ще від празнику папірових квіток і кілька папірових барвистих рушників. Були й білі, але Сергійів батько їх покурив. Після сповз очима на долівку. Сергій помітив його погляд. — Хоч'? — питає він. — Лягай ось з краю. — І тикнув ложкою на дівчат. Володько подивився на Сер-

гія. Його обличчя було байдуже, трохи суворе і спокійне. Ні. Він це не жартує. Він каже це зовсім по-важно.

— Ти мав говорити мені про Никона, — сказав Володько.

Сергій не відповів, тільки все черпав, ложкою в горшку і швидко жував. Була глибока мовчанка. Ось одна з дівчат заворушилася, щось пробурмотіла зі сну й одно її коліно виглянуло з-під рядна.

Ніхто не звернув на це уваги. Сергій довго їв, а докінчивши сказав. — Ну! Нарешті за цілий день трохи напхався. А тепер підем до клуні. Я там сплю.

Зняв з полиці електричного ліхтарика, згасив лампу й обидва вийшли. Перейшли до клуні. У правому засторонку, на купі околоту Сергієва постіль. Рядно, зім'ята без наволочки подушка й старий кожух. Сергій освітив свою постіль, після тік. На току стоїть віз, збоку січкаря і кілька міхів з січкою.

— Сідай, — посвітив Сергій мішки й сам сів. — Вже мабуть пізно. Співають півні. Дощ, халера, як нанявся... Не закуриш? — казав він.

— Ні. Хіба у клуні можна?

— Нічого. Я курю люльку. Понюхай як пахне... Як Тараскова шапка... — тут, мабуть, Сергій криво посміхнувся. — Собака десь бреше. Певно Кіндрат подався до Теклі.

— А батько ж де? — запитав Володько.

— На Угорську. Мабуть напився й заночував. Теклю знаєш?

— Розуміється.

— До неї ціле село ходить. Цими днями хлопці витягнули від неї батька... А Никона. Знаєш? Забрала поліція... — спокійно сказав Сергій.

— Поліція? За що? — здивувався Володько.

— У тієї самої Теклі вкрали теличку... Вона твердить, що то Никон.

— А як ти думаєш? Може це бути?..

— Який там чорт! — перебив Володька Сергій вже сердито. — Теличку вкрав Никонів швагер, що також у Теклі ночував. Вони тільки всі на Никона,

бо Никон не може терпіти того всього... Що там робиться, не дай Бог. Та Текля... Ти ж тільки подумай: мій батько — раз. Никонів швагер — два. Часом Кіндрат — три. А до того всього скільки там хлопців кожної ночі попід вікнами. Ганьба! Мій батько все до неї переносить. Я не можу через нього одружитися з Мокриною. На Никона вони тепер всі. Батько свідчить проти нього, Текля проти нього. Той не може вказати на свого швагра, от і попав у злодії...

— Чому не може проти швагра? — запитав Володько.

— Шкода сестри. Минулого року щойно вийшов з тюрми, тепер знову забрали б. А в сестри його трое дітей... — Тут Сергій замовк. А по часі продовжува.: — Я записався за свідка, що минулої ночі ходив разом з Никоном на вечерниці. Мушу свідчити... Ах, брате! Село наше темне, темне... Як ніч, як дерево... Тут праці треба. Тут треба страшної праці. Тут, брате, треба когось, що б не боявся всього того: бруду, розпусти, брехні, п'яцтва. Я читав недавно, як один лікар лікував народ від холери... Сам один серед безлічі трупів, де на кожному місці смерть, де кожне дихання сметь... А все таки той не боявся. І тут треба такого. І от я тобі, Володьку, кажу: добре, що ти остався з нами. І коли ти підеш — все залишиться, як було. Тисячі літ було так і знову так станеться. А не злякаєшся, пізнаєш нас і видержиш — ми врятовані. Нам треба тільки початку. Нас тільки рухнути треба... А далі вже піде... Коли б тільки не припинили...

— Оцього я й боюсь, — сказав Володько. — Я не піду тепер. Видержу. Я знаю, що треба робити. Але влада... Ми думаємо так, а там інакше...

— Але треба бодай почати, — понуро звучав Сергійів голос.

— О! Це безперечно! Ми ж почали. У нас все йде, як по дроті... Ми маємо сили. Наші парубки золото. Подивись на них. Це сила, відвага, розум. Але що з того...

— Як не піднімемось тепер, не зробим цього скоро. Колись всі кидали село. Як тільки з'явився хто розумніший, одразу пішов у світ. А Росія була велика. — Курко десь у Петрограді служив у банку. Мифоль Сорока у Владивостоці на залізниці. Федір був лісничим. Брат Йона у большевиків командує бригадою. Хто тут хотів сидіти? Хіба, коли б не ці відносини, ти тут залишився б? Ніколи. Та й я напевно знайшов би собі трохи краще місце на землі... Тепер всі до села вертаються. Федір он вже ставить хату. На його місце дали когось... із заходу. Викидають нас. Нікуди не приймають... Ну, куди йти? В бандити, хіба ні?

Сергій на хвильку замовк. Володько мовчав також.

— Це, брате, Волинь, — байдуже проговорив Володько. Серед пільми й тиші ці слова прозвучали особливо. Чути, як Сергій сплюнув. По короткій мовчанці Володько додавив: — Я міркую так: чого конечно в бандити. Є що робити. Є, друже! Є праця. Тут, між нами... Ти сам знаєш... Можливо ці роки і зроблять нас, дурних баранів, трохи ліпшою звіриною.

А — Йон? — нагло змінив Сергій мову. — Ну, що ти думаєш? Він тобі сьогодні піддався. Такого ще з ним не бувало. Таж він міг би звалити тебе одним помахом кулака.

Володько сам собі посміхнувся. — Кулак не завжди найбільша сила.

— Смішно, — говорив Сергій. — Попручався, побурчав і підгорнув хвоста. І плаща гумового купив. Зовсім, як твій. Навіть краватка подібна. Має Іван щастя. Інакше Йон збив би його на квашу. Він же також стріляє за Наталкою...

— Хто? — швидко запитав Володько.

— А Йон!.. Я знаю, хоч він того не казав. Я раз приніс Наталці книжки...

— Вона читає?.. — перебив його Володько.

— Та-ак! І багато. Вона мудра дівка. А скільки знає пісень! Цікавих, старих. Десь там у Тительківцях навчилась... А Йона не любить...

— А Івана?

— Хто знає. Він гарний і багатий. А у Наталки одна краса. Правда, має ще дві сестрі й п'ять братів. І це на трьох десятинах. Ілько заробляє поденщиною.

Володько мовчав. Потім розмовляли про Нікона, про Сергієвого батька. Нарешті Сергій сказав: — А знаєш? Ти б все те описав. Я ще ніколи не читав про нас так, як воно є. Перецукровано, медово. Люди — янголи, або шалапути... А ти додай крові. Нашої, селянської, густої...

— Побачимо, — відповів на це Володько. — Тепер піду. — Попрошався і відійшов. Було пізно. Село спало глибоким сном. Навкруги велика, чорна тиша...

Матвій зібрався молотити. Дощ трохи перестав. Зранку Володько пішов у село покликати до машини Катерину. Коли вернувся, застав на подвір'ю езекутора Вислоцького. Він говорив з батьком крикливою мовою по московському і весь час матюкався. Володько прийшов на двір, сказав добрий-день і пішов собі до своєї роботи. На Вислоцького не звернув ніякої уваги.

— Це ваш син? — запитав той Матвія.

— Мій, — відповів Матвій. — Хотів вчити, але так сталося... — не договорив свого.

— Бомки тепер стріляє, — говорив Вислоцький. — Чув я про нього... Ним цікавиться поліція. Ви но, Матвію, не дуже давайте йому волю...

Володько був у клуні й цю розмову чув. Знав і чув також досить про Вислоцького. Колишній царський держиморда, ніби полковник, чи щось... П'яниця, скандаліст. Підчас революції робив якесь повстання, а тепер у податковому уряді. Ходить за податками. Володько нераз бачив його в селі, але ніколи не звертав на нього уваги. Його очі, п'яна, розпухла пика

викликала огиду. Випитував у селян про Володька, п'ячив і подавав куди слід. Це Володько знає також.

Коли відійшов Вислоцький, Матвій сказав Володькові: — Будь з тим чоловіком обережний. То отруйна гадина. Зо мною він добрий, бо точно плачу податки, але на тебе оре.

Володько не казав нічого, порався коло машини, чіпляв до кирата шлеї. Прийшла Катерина й почали молотити. Володько відкрив від соломотрясів солону й відносив її на стіжок. Пригадував нічну розмову з Сергієм і думав над нею.

А вечором сидів дома. По вечері присів на краєчку столу й почав писати. Квола лямпочка блимає на столі, освічує папір, каламар, схилене чоло Володька. Всі сиділи в хаті, гуторили, але Володько не звертав на ніщо уваги. Рука його весь час виводила стрічки на папері. Перегорталися сторінки, аркуші. Він все писав і писав. Вуха і щоки його вже горіли, рука починала тремтіти, літери виходили нерівні й невиразні.

Полягали всі спати, але Володько сидів далі. Далі блимала нафтова лямпочка, далі перегорталися стрічки. За вікном дув і бився у тахлі вітер. У хліві через сіни побрязкували ланцюгами коні й корови. На ліжку рівно віддихали мати й Василина.

А Володько все писав. Хотів списати все, що бачать його очі, що чують уха. Хотів зробити великий протокол, щоб приставити його на суд історії. Є Бог на небі. Є суд! Вічний суд, що не минає нікого й нікому не дарує. Є щось, що тримає у міцних руках цілий світ. Володько знав, що не можна мовчати. Він знав також, що є Правда й Справедливість і їх треба домагатися. Силою, розумом, працею. І через те Володько кидав вила, чи граблі і немитими, мозолястими пальцями тримав це просте, заіржавлене держальце пера, мачав його в чорнило й писав.

Йому здавалось, що коли він цього не зробить, не зробить цього ніхто. Бог вибрав його одного. Так це чує він цілим своїм еством. Це знав колись дід Юхим, коли читав йому про трьох вершників, коли пророчив йому силу і владу, коли просив: сядь і все то спиши. Диявол буде кидати вас у темницю — не

бійся. Видержиш і переможеш. А як згинеш, то згинеш тільки тілом. Твої слова, діла й думки зістануться і будуть далі чинити твою волю.

На ліжку поворухилася мати. Роплющила очі, побачила у хаті світло, побачила схиленого над столом сина. — Боже, Боже, дитино! Що ти собі думаєш. Вже треті півні співають. Чи ти з того хліб будеш їсти, чи що? Всю «керасіну» випалиш, — стогнала як звичайно стара.

— Спіль, спіль, мамо. Я зараз...

Відірвався від столу, встав. Після ще довго стояв і дивився перед себе. Чоло його нахмурене. Часом на очі насуваються густі брови. Але уста посміхаються. здається, що він чогось радіє. Здається, що там у тій далечині, куди сягає його зір, бачить щось таке, що радує його душу й зміцнює велику його віру в себе.

Після пішов до клуні й заснув.

На другий день знову молотили. А ввечорі Володько зібрався і пішов у село. У Сергія застав цілу юрбу парубків. По середині стояв Сергій з Кіндратом, обидва розмахували руками й виводили грімку пісню... За ними тягнули всі хлопці. Відчинились двері й увірвався Володько.

Хлопці загули. Подав усім руку. А вчора де був? — питає Йон. — Приходимо, сидимо, а він чорт... Що? Читай що. Про козаків!..

— Часу не мав! — кинув Володько. Помітив, що Никон також з'явився. Підійшов до нього й байдуже запитав: — Ну, як?

— Маєш там яку книжку? — запитав Володько Сергія.

— Кашенко.

— Давай.

Володько почав читати. У хаті зробилось тихо. Проходять години. Коли скінчилось, Антін підходить до Володька. — Чи не дав би ту книжку мені? — питає.

— На цигарки? — жартом каже Володько.

— Йди к коров'ячому хвосту! Дома своїм прочитаю. Це, брате, всетаки здорово.

— Ні, Антоне! Кинь! Книгу беру я! — рішуче заявив Йон. — Володьку! Я! — і він вдарив себе кулаком в груди.

— Антін перший сказав, він і бере. Ти візьмеш після, — сказав Володько.

— Ну чекай... Я тобі цього не дарую, — образився Йон. Але після всього підходить до Володька. — Слух'! Не хоч' з нами?

— До Євдошки? — посміхається Володько.

— А хочби... Там же Ганнуся, гуся-сюся! Ні? Дівка, але проти Наталки нуля! Ні?

— Відступи, нечистий! Не спокушай! — басом, жартівливо насупившись, проговорив Володько. — Йдем!

Парубки насунули шапки й вийшли. Дорогою болото, через те звернули на городи. Легко, ніби молоді тигри, перестрибнули кілька плотів. Йшли швидко, тільки закарваші мокрої землі відривались від закаблуків і летіли взад. Мовчали.

— А знаєте що, хлопці? — почав Володько. — Здається мені, що Сергієва хата не зовсім для нас вигідна. Нас вже забагато...

— Більшу треба. Ясно, і ми про це говорили, — кинув Йон.

— Я думаю — варто б поспробувати у шкальні. А як ви?

— Там же Габель.

Далі йшли, далі летіли від закаблуків закарваші. — Габель? — промовив по часі Володько. — А хіба що? Чи ми з ним не справимось? Потиснемо й видушим.

Прийшли на Євдошине подвіря. Загавкав собака. Відчинилися одні й другі двері й хлопці ввалились до хати.

**
*

Так ідуть дні. Ось вже перестали дощі. Дерев обкидали листя. Ночі хрусталиють приморозками. Ще далі й починає замерзати земля. Худобу виганяють на зарунені пшеницею, чи житом поля. Одного ранку

пані, як це було до цього часу. Десь взялися з півночі, рівномірно заложили небо олов'яно-сірою дергою. небо почало хмаритись, але хмари не летіли розшар-Майже тихо. Земля замерзла, дерева стоять спокійно. Починає трошки теплішати. Ось десь вирвалась одна сніжина. Летіла вниз поволі, довго летіла у повітрі й десь зачепилась. За нею з'явилась друга. Ще кілька хвилин і їх вже цілий рій. Відриваються від сірого, зовсім низького неба й падають химерно. На землі з'явився легкий пушок. Все навкруги приникло, ніби заслухалось. Село замовкло, тільки десь-недесь на току пацають ціпи. Часом десь заспіває півень, або загавкає собака. Поза цим зовсім тихо, тільки сніжинки легко, химерно спадають, крутяться, переплітаються і припадають до землі. Добре вслухавшись, чути їх ледви чутний шелест. Приемний, спокійний і рівномірний шепіт білих кристаликів, що десь там вгорі створились і спадають людям під ноги.

До вечора вже скрізь біло. Зі школи біжать школярі, репетують, топчуться по м'якому снігу, кидаються ним. Он там вже хтось поїхав саньми по воду. Коні весело й нечутно біжать, попірхують, а полоззя саней ще не зовсім легко ховзають по дорозі. Очі ще не звикли дивитись на такий білий і чистий світ. І коли вечір прийшов, не було вже так чорно навкруги, як до цього часу. Земля, стріхи, дерева — все те дбайливо окутане м'якою, білою периною. Ніч м'ягка, спокійна, тільки з димарів на хатах зводиться і піднімається дим і десь там ген під сірим небом зникає.

Прийшла гарна, весела зима. Вже кілька років не було такої. Тільки перед Миколою почались перші метелиці.

Матвій закупив на хату цеглу й Володько перевозив її саньми. Вже кілька років стягається потрохи на хату й все не можна її розпочати будувать. Докучила вже та буда. Аж соромно, що в такій хаті приходиться жити, але нема ради. Війна й революція знищили господарство. Треба було добудовувати й інші будинки. Треба було купувати коня, корову. Треба було зробити нового воза. Скрізь треба, а гроші

на дорозі не валяються. Треба десь заробити, а де ті заробітки? Не продаси який там пуд тієї пашні, не будеш мати. А тут і пуди не дуже так сипали. Два роки не вродила озимина. Хліб їли з ячменю. Конюшини також не було два роки. Оце перший рік, що зародила вона, але на все так тих грошей треба. Так дуже треба. Василюк росте... Бігала вона ціле літо, працювала. Не можна ж, щоб вона в зимі, в холоді не мала теплої одежини. Також і Хведот свого домагається. Він вже ось-ось парубок. Вигнався догори, вже скоро буде вищий за Володька. Був якийсь там старий, вояцький кожух. Хведот просив, щоб йому купили сукна та покрили того кожуха. Тепер майже всі у таких ходять. А Володько? Цей також не хоче дідом ходити. Йде між люди, бачать його скрізь. Хоч-не-хоч, а якусь поряднішу одежину справити треба. Зима вже. У тому гумовому плащі тепер не видержиш.

На щастя трапилась добра нагода. Пан Гліб пошив собі доброго кожуха, але він на нього трохи замалий. Чи не міг би купити Володько? Той запитав батька. А скільки? — запитав старий. Вісім долярів. Не яких небудь злотих. Е-е! Матвій покрутив головою. На такі гроші ми не купці. Але коли побачив кожуха, згодився. Річ добра. Викинеш гроші, але на десяток років вистарчить. Не якась жидівська тандита. Довго старий міркував, довго обдумував, як і де ті гроші взяти. А до того долярів? Але все скінчилось гаразд, і от Володько справжній пан. — Що, що, — казав Матвій вже по всьому. — А одяг і харчі мусить людина мати. Нашо тоді живе.

**
*

Одного дня Володько дістав листа. Велика подія. Писали йому з партії, щоб прибув на повітові збори.

Саме мело снігом. Хуртовина розігралася і в полі світу не видно. Але Володько пішов до Сергія й обидва порішили йти. Чейже не завіє.

Надягнув свого кожуха, теплу, вовняну шапку й подалися. Коли вийшли в поле, коли навкруги загу-

ло, хотіли вертатися. Вітер накидався, мов пес лютий, рвав одяг, шарпав за поли, снігом засипав очі. Ну! А може таки доб'ємось. Ану!

Йшли, боролися з вітром і десь коло полудня дійшли. Зійшли у долину міста. Тут затишніше. Вітер віяв горою, сів дрібненьким снігом, бавився у провулках, але це вже не поле. Тут вже люди ходять. Біжать зі школи зігнуті гімназистики, снують сюди й туди жиди. Візники зі своїми шкапами стоять перед рестораном «Удзялуфка», перед готельом «Бона», перед «Пасажем». Он поліцай, там далі староство. Кіно «Звізда» дає фільм «У пашеці лева» — серія перша, частина третя. «Інтимний театр» грає «Трояндү Стамбула». Виступають Горев, Полінова — артисти Александроського імператорського театру. У каварні Повольного сидять люди й попивають каву. Володько знає, що колись у цьому будинку була велика книгарня Просвіти.

Тепер вона геть далі. Прийшли туди. У маленькій кімнаті повно людей у кожухах. По середині стіл до писання, кілька стільців, по боках дві шафи з книжками. На стінах плякати: «В своїй хаті, своя правда», «Борітеся — поборете!», «і чужому научайтесь, свого не цурайтесь». Он і Шевченко у шапці та кожусі. Сидить насуплений і на всіх, мов Бог, поглядає. Коло нього худий, скромний Франко у вишитій сорочці. Трошки далі подібний на учителя «воскресної школи» Драгоманів. Зовсім близько коло нього гетьман Мазепа. Пишний, гордий, ніби йому ніяково у такому демократичному товаристві.

За столом до писання худа з довгими, тонкими пальчиками панночка, невеликий, лисий мужчина й потужний з товстим носом у кожусі, як у Шевченка, пан. І це все. Говорили всі по-тиху, кожний своє. Лисий добродій щось цокав на рахівниці, худа панночка писала тонкими пальчиками, пан з товстим носом розмовляв з молодим дядьком і весь час приємно й лагідно посміхався.

Після довго шепталися, довго бігали. Ще після сказали, що будемо виходити, але не разом. Треба

йти аж на другий кінець міста гуртками й кожний гурток іншою дорогою. Сьогодні усі, мовляв, кому треба, на ногах. Хай принаймні попрацюють, бо ж про сходи всеодно знають.

Кімната, де відбувались сходи, невелика, але вмістила цілу партію. Підлога навіть навоскована й по часі, коли почали розтавати селянські чоботи, на її поверхні поставали озера. Відкрив сходи той самий симпатичний пан з товстим носом, тільки вже без кожуха. Привітав присутніх товаришів і представив їм двох товаришів редакторів зі Львова. Всі витріщили на них очі. Все таки вони із самого Львова. Володько познайомився з їхніми піджаками, штанами, черевиками, краватками й поки тривало це знайомство, голова встиг сказати головне. Редактори зі Львова сиділи поважно, як і належить. Голова з приємністю передав одному з них слово і той почав говорити про «хлопську» радикальну партію.

Володько мав дуже поважний вигляд. Ще докладніше познайомився з одягом пана редактора, не минув і гудзиків, шпоньок. Зауважив, як ворущаться, особливо нижня, губи, як моргають короткі вусики. Після досить довго стримав свій погляд на бородавці на лівій щоці. Він сидів спереду й міг бачити редакторові з широкими носками, львівські черевики. Володько подумав: «От. Ще вчора ті черевики ходили по вулицях Львова, а я не можу там бути. Певно велике місто. Цікаво б побачити трамваї...» Одна шнурівка черевика, здається, порвана і зв'язана. «А цікаво у кого вони ночують» — знову мигнула думка. Після та саам думка захопилася словом «хлопи», далі перескочила на щось інше, ще далі знову на інше і, коли редактор казав — «але, дорогі мої товариші, про це розкаже вам мій колега, якому й передаю своє слово». Володько отямився, витріщив очі, трошки заплескав і дивився, як товариш редактор, обтираючи хустинкою чоло, сідає на своє місце.

Другий товариш редактор говорив досить довго. Люди намерзлися у кімнаті тепло, через те над всім всевладно панував сон. Видно було, як він літає над всіма і, ніби великий прозорий метелик, спадає

на ту, чи на іншу голову. Голова починала ворухитись і кивати, ніби квітка під тягарем, після трошки хилитись додолу... Тоді товариш редактор збільшував голос, починав швидше нищити буржуазію цілого світу, відчаяніше кликати до міжнародньої солідарности всіх працюючих і тоді голова скидала сон, що знімався і відлітав десь на іншу голову.

Це тривало досить довго. Засвітили лампу. Редактор скінчив. Починалися звідомлення з місць. Прийшла черга й на Володька. Він встав і, дивлячись на львівського редактора, не знав, що йому сказати. «От, подумав редактор. І з таких туманів складається тут наша партія», але терпеливо чекав, поки Володько щось скаже. «У нас — почав він несміливо й обережно — для партійної роботи зовсім не підготовлений ґрунт. У нас, мовляв, треба перш усього культурно-освітньої, а подруге національно-освідомляючої роботи...» Здається, Володько так і сказав, хоча він так хвилювався, що затратив свої слова зараз, як тільки вони родились на світ Божий. Товариш редактор терпеливо чекав, поки той виговорить свої нісенітниці, щось записував до записника й коли нарешті Володько сів, промовив: — Ну, а тепер ви, товаришу! Це відносилось до дядька, що сидів побіч Володька.

Нарешті кінець. Сталося це досить пізно, але сталося. І Володько, і Сергій чують у шлунках велетенський голод. У їх торбах є хліб і сало, але нема місця, де б можна спокійно закусити. Додому йти не можна. По довгих нарадах, всіх товаришів партійців розвезли наніч по хатах. Втома була велика й спалося чудово.

На другий день коло десятої години рано Володько й Сергій вийшли на місто. Метелиця втихла, світило сонце й було досить тепло. Гора Бона біліла й посміхалася, голуби літали над містом, жидівки відгортали перед хатками з хідників сніг. Рух весь час збільшувався. Володько з острахом оглядався, чи не ведуть кого, але на цей раз не вели. З сіл приїжджали дядьки, везли дрова, жидів, курей. У повітрі відчувалась одлига.

Парубки йшли містом, розглядалися. Коло друкарні Цвіка хтось кликнув: — Довбенку!

Володько оглянувся. Це був Лазюк. У своєму розхристаному цегляної барви пальті, у своєму м'ягкому капелюсі, у своїх американських черевиках він біг до Володька й весело сміявся. Володько вже знає його давно.

— Здоров! Куди, йдете? — говорив Лазюк.

— Додому, — відповів Володько.

— На з'їзд, на з'їзд прибули? — швидко, з нотю іронії казав Лазюк. — Слухали хлопів-радикалів? Ха-ха-ха!

Він увесь рух і веселість. Стояти йому ніяк не хочеться. Його американські черевики так і підстрибують по черзї. Його короткі руки весь час вправляють якусь шалену гімнастику. Його товсті уста вилюють безліч іронії на всіх, на цілий світ. Сьогодні він зовсім пристойно поголений і сліди віспи не дуже псують його грубі риси обличчя.

— Куди? Ага! Поїсти! Ну, так до Гашка. Добре?

До Гашка, так до Гашка. Зайшли до Гашка. Тут вже дядьки, валянки, башлики, залізна розжарена грубка, чорне пиво й салтісон. Окупували стіл. Лазюк говорив, сміявся, оповідав. Кпини його безмежні. Іронія його невичерпальна. Чого торкнувся — розніс у порошок. Постукував по столі товстим, круглим кулаком, дрібно сам з себе сміявся, розпитував про село.

Після просив хлопців лишитися ще на одну ніч, та Сергій не погодився. Не мав змоги. Але Володько зостався. Зостався, бо місто тримало його. Яке б воно не було, а всетаки якийсь рух, плякат, вітрина, електрична жарівка. Всетаки сякий-такий хідник і телеграф.

Цілий день Лазюк не випускав з рук Володька. Були у більярдї Грицюка, були у Повольного. Володько хотів знайти Олега, але не вдалося. Увечорі пішли до «Звізди».

Там дають «У пащеці лева». Третій сеанс ще не розпочався. Чекали у почекальні. Посередині велика ваза й глиняний Нептун. На стінах Пат і Патахон, Гари Піль, Мері Пікфорд. Дві штучних пальми, штуч-

ний, оббитий мармур, штучна барва на губах окатої жидівки в неможливо короткій суконці, штучний шовк її панчіх.

Але Володькові подобається та штучність. Це мертве, бліде сяйво електричної грушки, цей витертій плюш стільців і лавиць, ця публіка, що сидить і чекає сеансу. А двері в залю ще зачинені. Чути дзирчання фільмового апарату й звуки п'яніно. Ось вони цяпають повільно й рідко, то знову зриваються, буряться, гудуть, біжать шалено, ніби зграя звірини. Володькова уява малює вже привабливі картини і поволі все навкруги никне перед їх маєстатом.

Сеанс кінчається. Відчиняються навстежінь двері й з них натовпом ринуть люди. Червоні, палаючі щокки, блискучі очі, теплі, розмріяні, розхвильовані. Вони тільки що вернулися з далеких мандрівок і ще не вірять, що вони тут у Крем'янці. Хто б подумав, що вони живуть тут, ходять до кіна, грають більярд, кохаються. Тут, на цій землі, на якомунебудь п'ятдесятому рівнобіжнику нашої півкулі, за тисячу кілометрів від Парижу, Берліну, Лондону. Десь там далеко, далеко, поганеньке містечко, а всетаки воно живе, всетаки пнеться... Хіба ті панночки не в таких самих коротких суконочках, як у Парижі, чи Лондоні? Хіба не так само барвлять уста, чи стрижуть волосся? Проситься їх не ображати. Вони на землі, мають барви й електрику, мають кіно «Звізду» й багато інших благ.

Кіно також знає собі ціну. Воно не має льож?.. Як то не має? Он тих кілька потертих стільців з самого заду. А що то над ними написано? Льожі. Там можна бачити комісаря поліції і навіть самого пана старосту. Він ще передвчора був у Варшаві, він ще пахне столицею і його старомодні бакенбарди не мають найменшого зв'язку з провінціональністю.

Кілька хвилин виходить публіка, кілька хвилин входить. Входить і Володько, входить Лазюк. Всі входять, всі знаходять свої місця і сідають. Он, здається, на правду чи не сам пан староста. А може

то й не він. Ні. Він. Сидить, пробачте, в ложі, значить він. Декілька людей обертається туди, це також знак, що він.

Нарешті гасне світло. Сіренький, потрісканий екран. На ньому з'являється Африка. Хащавини бамбука. З'явився здоровенний, лютий лев. Вирвався з куща, мов артист, і зупинився на сцені. Шкура на ньому їжиться, поводить навкруги головою, потрушує гривою. Після зненацька зривається й біжить. Це він помітив оту дівчину, що вибігла з кущів, у чоовічих штанях і чоботах. Побачивши лева, дівчина робить жахливі очі й падає на землю, за якийсь пень. Лев стрибає просто на неї, перестрибує й біжить далі. Дівчина зривається, біжить, зупиняється, когось кличе. Її гарне личко в розпачу, її очі великі, перелякані, її чудове волосся недбало розкуйовджене.

На її крик з'являється сильний, у порваній сорочці мужчина. Обличчя його всипане великими краплинами поту, волосся розпатлане й кілька мокрих, злиплих пасем спадає на чоло. На поясі у нього револьвер.

Він біжить до дівчини. Та кидається в його обійми, але знесилена заточується й падає непритомна. Мужчина піднімає її, мов дитину, міцно тисне до своїх грудей і, розгортаючи чагарник, несе кудись... М'язи його рук напружені. Міцно ступає по землі дужими ногами. Уста його розтягнуті й щільно затиснуті. Він зникає у тім самім напрямку, куди побіг лев.

Картина міняється. Піскова, безмежна пустиня. На обрію з'являється відділ арабів. Їх коні мчать що сили, розвіваються білі одяги, вилискують криві шаблі. Вони мчать просто на ліс, що видніє далеко перед ними. Підіхали до пралісу й спинились. Веде їх дужий, страшний, чорний, з левячою головою вождь. Розмахуючи енергійно руками, він дає верхівцям накази. Одна мить і всі з обличчям хижаків зникли у хащавинах. Лишилось тільки кілька коло коней.

Рух, напруження. Скільки у тих людей сили, яке чудове довкілля. Пустині, праліси, великі ріки, височезні гори. Високі, стрункі пальми, чорні люди й люті зіврюки. А ось знову місто з кам'яними, білими будовами, пласкими стріхами. Готель, музика, фокстрот

між пальмами. Грає водограй. У басейні золоті рибки. Підїжджають і відїжджають блискучі авта, з них виходять стрункі, у білому жінки, так само мужчини. Йдуть швидко по мармурових сходах, зустріються зі знайомими, вітаються, розмовляють, сміються. Там знову танцюють, вигинаються чарівні жіночі постаті. П'яні коханням очі дивляться у саму душу, а уста самі складаються до поцілунку. А до всього музика, що виривається з темноти, оповиває уяву, бере легко її в теплі обійми й відносить у безвість, ніби немовля.

Це і є той чудовий, величезний світ. Піти й завоювати його, пізнати його красоти, випити його солодощі, пережити його вибагливі химери. Не бути там, не знати його — марно жити тоді на землі, де нема ні пишних палаців, ні великих міст, ні широких рік, ні високих гір. Все сіре, все маленьке, все спокійне й ледаче... Ах, як мучить жагуча туга за повним життям!

І тільки на вулицях міста прокидається Володько від своїх снів та помічає, що він всетаки тут, на цій землі. Брудні, обдерті жидівські хижки, нерівні хідники, вузькі хвилясті, ніби їх хто навмисне погнув, вулички. Вже краще тоді село, ніж оця купа бруду, безладдя, що зветься містом.

Вже пізно. З заходу повіває й крутиться по вузьких завулках вітрець. Ноги ступають по нерівних каменюках, час від часу сховзаються. Майже темно, тільки де-не-де манячить ліхтар.

Володько й Лазюк деякий час йдуть мовчки. Лазюк вже не сміється, він щось думає. Володько також увесь поринув у думки. В очах його все ще бігають сильні, енергійні, суворі люди, що, здається, тримають свою долю у міцно затисненім кулаці. Він хоче щось говорити, але не знає, звідки почати.

Розговорилися аж на помешканні Лазюка. Випили прохололий чай, Лазюк закурив, пропонував Володькові, але той відмовився. — Так, так! Дорогий мій! — почав Лазюк, ніби продовжуючи свою думку. — Від нас самих залежить, чи виплутаємося ми з цього стану, в якому тепер опинились, чи залишимося і на далі оцім порожнім на планеті місцем, що його

сьогодні репрезентуєм. Я над цим думав, ви, мабуть, також думали, всі ми думаєм. Не раз і не два стукалася мені до голови думка: звідки й як почати? З села? З міста? Від «хлопа»? Від інтелігента? З Промисвіти, чи з бомби? І прийшов до одного висновку: звідки б його не починати, нам усім бракує одного — знання.

Треба йти й учитися! Треба не боятися ризика! Треба здобути своє всіма засобами! Треба братися тільки за те, до чого прагне душа! Треба пізнати великий, Божий світ! Треба пізнати себе, нас, кожного дядька! Нас є досить. Ми є також не дурні, не сліпі й не глухі. Наші голови створені також не тільки для того, щоб добре за них нас вішати, а також для того, щоб думати й розуміти. Ми мусимо йти у світ і мусимо бути тут! Ми мусимо наповнити собою всі краї, всі народи. На кожному кроці мусимо, мов крапля камінь, довбати вперто й послідовно людську байдужість — тут у нас і там у світі. І всі наші починання мусять бути великі розміром, глибокі думкою, відповідні до величі народу нашого. Сорок п'ять мільонів! Сорок п'ять мільонів голів! Сорок п'ять мільонів сердець! Вдумайтесь, чоловіче, у те число. Уявіть собі його. Сядьте, напишіть собі його на папері й розложіть в уяві на сорок п'ять мільонів людських одиниць. Зважте їх фізичну силу, зрозумійте масу, їх думки, відчуйте биття їх сердець. Боже мій! Таж ви, коли ви маєте хоч зерно уяви, ви мусите жахнутись від величі народу, до якого належите! Обійміть уявою місце, що той народ займає на землі. Боже мій! Таж це велич!

Володько вже не раз слухав мову цієї людини. Ті слова, ті звуки... Він знає їх на пам'ять. Одначе він слухає далі... Слухає, бо треба це чути... У вухах мусить завжди звучати та болюча музика... «Розшарпаний народ»... Як часто він вживає ці вирази. Але що зробити? Куди від них втекти? Границі... Навкруги границі...

Сиділи один проти одного, а в обох одні думки. Часом Лазюк вставав, часом ходив. Рухами рук вити-

чував перед своїм молодим гостем його життєву дорогу.

Заснули пізно. На другий день Володько вертається додому. Було гарно, соняшно, тихо. В деяких місцях вітер поносив з піль сніг, в інших знову лежали хвилясті замети. Нерівна дорога тікала з-перед очей і десь далеко на обрію зникала.

Володько мав час передумати все, що чув і що бачив за ці два дні. Перебігав у думці слова й вражіння, міркував над ними й розкладав кожне в належне йому місце.

А он вже, славу Богу, те вічне його село. Вертається до нього завжди однаково, завжди тією самою дорогою, як до неухильної дійсности, як до того, чого нема сили обійти.

VI.

Молотили у Матвія своїми силами. Не було за що наймати чужих людей. Часом тільки приходила Катерина. До кирата запрягали пару своїх коней. Поганяла їх Василина. Хто зна, чи легка це робота. Цілий день ходити навкруги у великих, старих чоботях... А до того, як падає дощ, чи сніг. Руки мерзнуть, ноги мерзнуть... Ні, ні... Це не так легко.

Матвій завжди робив ту саму роботу — пускав у барабан. Це вже він так добре знає. З барабану січе у вічі курява. Не бороді висять брудні торочки. У роті й носі болото. За цілий день заросте курявою, що тільки очі виглядають.

Настя розв'язує й подає снопи. Коли приходить Катерина, тоді Настя вигортає з-під соломотрясів зерно з половою, а снопи подає Катерина. Хведот або відкидає солому, або, як нема Катерини, вигортає зерно. Тоді солому відкидає й виносить на ожереду Володько. Топтати вже нема кому. Поточеться після.

Молотять довго, цілий тиждень, а то й два. Василичка не може завжди поганяти коні, бо ходить до школи. Поганяє тільки по школі, а це ще більше затягає роботу.

По молотінці у клуні по всіх кутах гори невіяної пашні. Та найбільша купа — овес. З другого боку ячмінь. Пшениця зовсім окремо, щоб не мішалася з житом. По делях, по бальках, під стріхою — повно куряви. Горобці почувають себе й добре й погано. Мають що їсти, але гнізда їх відкриті, а це не так приємно. Миші розгромлені зовсім. Кубла їх, що були між снопами, щезли безслідно. Родини знищені. Безліч з них пропали назавжди. Матвій кіт нищив їх від ранку до вечора. Крім того бив їх кожний, хто тільки мав бажання. Тільки небагатьом пощастило втекти у запасові нори під мервою. Перелякані вони сидять там і не показуються...

Потім довго віють намолочене. Хведот крутить віялку, а Володько насипає в ківш. Раніше це робив сам Матвій. Тепер він відгортає чисте зерно, насипає його дерев'яною лопатою в мішок і відносить до комори... У коморі чотири засіки: на овес, на жито, на пшеницю й на ячмінь. Просо, гречка засипаються до діжок, а конюшина стоїть у густих мішках.

У такий час комора виглядає гарно. Приємно зайти туди, подивитися на повні засіки, запустити руку в жовту, зернисту пшеницю, набрати її повну жменю й поволі пускати через пальці. Ніби кусники золота, падають ядерні зернята. Пахне сонцем, землею, людським потом. Добрий хліб насушний, пожи-ва людей, зібрана з широких ланів мозолистою рукою...

На дворі снігу досить. На полях також. Санна дорога не може бути кращою. Вже помолочено, повіяно. Ще трохи цегли не перевезено. Володько з Хведотом перевозять цеглу. З неї буде хата. Хотілося дочекатися тієї доброї хати. Вже час. Стільки років минуло, а хата все та сама, «на тимчасом» збудована.

Але Володько наполовину вірить у нову хату. У нього думки інші. Чужі, не тутешні... Хто знає, де на великій землі схилить він свою голову. Хто знає, де буде його хата... Він сам того не знає. Щовечора по роботі миється, зачісується та йде в село. Кожний день іде туди. Те село, то вже його хата. Він вже не тут, а там. Сьогодні у Никона, у малій читальні. Завтра у Сергія. Позавтра у Євдошки. Там його життя. Туди відносить свої сили, своє тепло, свою молодість. Не може тут вдержатись. Тягнуть до себе ті хати — всі хати, всі ті люди, що в них. Любить їх. Любить серцем, кров'ю, душею. Чує їх частиною себе самого. А коли й гнівається — гнівається з сльозами болю в очах... Чому ви, і ми, і я... Чому ми такі? Сам себе питає, сто разів, двісті разів... Безліч. А питаючи, сам і відповідає... Відповідь звучить, мов оскарження, — мов присуд. Слухає її тай каже: так. Ми жили погано. Жити треба інакше. Я хочу інакше жити. Прошу мені не перешкоджати...

Поволі наближається Різдво. За кілька днів перед святом Володько поїхав до міста дещо купити.

Взяв на продаж два міхи пшениці. Матвій завжди сам продавав пашню, але тепер йому «якась колька влізла в ребра». Старий не чув себе добре. — Ти б, Володьку, зробив це сам...

— Добре.

Вечором Володько вертався з міста. Їхав гренджолами. Була гарна санна дорога. Коні бігли бадьоро, стригли гострими вухами, пирхали й дихали парю, що двома струмами розсипалася перед їх варгами. Полоззя саней легко ховзалось по вчовганій дорозі. Часом траплялись затоки. Сани з розгону летіли в бік, вдарялись об твердий сніговий вал, але коні підхоплювали їх і відносили.

Навкруги безлюддя. Сонце зовсім ховалося, і останні його промені освічували верхи дубів діброви. Часом повівав вітер, хитав поволі дерева, ніби пробував свою силу. Кілька непорушних, мов велетенські, пурпурові крижини, хмарин вперто стояло на заході й сонце ледви виривалось з них.

Мороз поволі міцнішає, щипає за ніс, вуха, щоки. На санях порожньо. В'язка соломи, опалка, мішки, а на них Володько. З боку кошик з покупками.

Біля Чугалів дорога йде вниз. На Трьох Кіпцях піднімається до гори. Коні йдуть хода. Спереду йде якась жінка. Одягнута в чорне пальто з котиковим коміром. Тонка, висока... Хода рівна й швидка. У руках несе пакунок.

Володько її пізнав. Наталка. Нагнав її, придержав коні й привітався. — Звідки йдете, Наталко?

— З міста, — відповіла коротко.

— Хотів би вас підвезти. Дозвольте? — придержав коні. — Отут. — Розправив мішки біля себе.

— О-о! Дякую. Це буде добре. — Сіла, посміхнулася. Володько закрив їй дергою ноги.

Вйо! Коні рушили. Виїхали на рівне. Володько шарпнув віжками. Коні весело, рівно побігли. З-під копит відпадає на боки збитий сніг.

— Маєте гарні коні, — сказала Наталка. Дивилася як їх хвилясті гриви маяли на бігу.

Уривна розмова. Коні, вечерниці, дівчата, хлопці. Хотілося сказати багато, але не виходило. Час

біг швидко. Темніло. Назустріч біжить село й перед ним Наталка встане. Володько притримує коні, але вони біжать. Невпинно біжать коні, час, село. Дороги розходяться. Володько натягнув віжки, і коні зупинилися. — О, як вам дякую, — сказала вона.

Володько виняв з рукавиці теплу, тверду руку й простягнув їй.

— Будьте здорові. Можливо побачимось? — проговорив.

Вона трохи незграбно подала йому свою. Притримав її довше, ніж належало, аж вона поворушила пальцями. Пустив руку, посміхнувся, цвьогнув по конях батогом і швидко відїхав. За хвилину сховався за пригорбок.

Який у Володька добрий настрій. Добре продав пшеницю. Добре їхалось. Чи змерз. Яке там змерз. Зовсім не змерз. Говорить з батьком, з матір'ю. Ось Василиці подарунок. Як добре, що якраз сьогодні згадав про ту стрічку. Невеличка, дешева стрічка, а скільки вона робить радості... І Володькові, а ще більше Василиці. Вона розгортає свою стрічку кілька разів. — Правда, мамо, гарна? — Ну, певно. Хороша стрічка. Певно дорога...

Володько тільки посміхається. Ну що ж... Іноді, буває, людина якраз щось добре зробить... Без цього не можна.

Володько ліг спати. Ні. Не спиться. Вона має чудові очі. Дивляться просто на нього. Обернеться на другий бік. І тут вони дивляться. Усмішка її також гарна. Хто б подумав, що одна усмішка може так гріти, так тішити, так підносити...

У цих роках скрізь настала зміна. Навіть Різдво вже не те. Колись було Різдво свято. По всьому світі, здавалось, є свято. Тепер ні. Тепер тільки люди святкують, а уряди так само, як завжди, урядують. У родині Матвія також є зміна. Так само варить Настя кутю, взвар, вареники. Так само пече. На Свят-Вечір родина так само сходиться до хати. Всі моляться...

Але Володько вже не так тішиться. Хведот не такий цікавий. Вони вже виростили. Василюк, хоч мала, але надто поважна. Вона помагає матері, мов доросла.

І ще одна зміна настала у Матвієвій родині. За стіл до куті всі сідають, як і колись. Урочисто, поволі, побожно. Тільки тепер між Матвієм та Володьком одно місце порожнє. Ніхто там не сидить, хоча перед ним на столі стоїть тарілка з кутею. Перед образами тепер не горить лямпадка. Зате на тарілці, перед порожнім місцем горить воскова свічка. Її ставить і засвічує сам Матвій. Перед тим, ніж почати вечерю, всі встають і одну хвилину мовчки дивляться на свічку. Її полум'я освічує кожне обличчя покрите смутком. Всі знають, за кого горить та свічка. Його ім'я не висловлюють, але в серці кожного горить те ім'я так само, як полум'я свічки, і світить. Одним він був сином, іншим братом. Він пішов і не вернувся, але він не вмер. Він там десь вітає в просторах рідної землі. Всі вірять, що він колись вернеться на тому саме великому, каштаному коні, на якому перед роками в останнє виїхав з батьківського подвір'я.

По хвилині мовчанки Матвій голосно, поволі, виразно говорить: «Отче нам, іже еси на небеси, да святиться ім'я Твоє, да прийде царство Твоє, да буде воля Твоя, яко на небеси, так і на землі...» По скінченню молитви всі хрестяться, сідають і поволі починають їсти. Тиша. Свічка горить. Обличчя у всіх поважні. Настя деякий час не їсть. Вона витирає чистим фартухом очі, але не може витерти. В них виступають все нові сльозини й поволі стікають по зморщених щоках. Василюк обережно, щоб не порушити урочистості, горнеться до неї і пошепки каже: — То було за Україну... Не плачте, мамо...

Всі чують той шепіт. Володько дивиться на сестру. Йому хотілося б обняти її, поцілувати, але не відважується. Все таки вони мужицькі діти й пестоші їм не личать.

А на дворі така сама, як завжди, ясна різдвяна ніч. Так само світить місяць, така сама навкруги тиша, так само виблискують від місяця ласиці у вікні.

Скоро всі лягають спати. Завтра всі йдуть на всеночну. Зістанеться дома один Володько. Він би також пішов, але хтось мусить дома бути...

На другий день до Матвія приходять Катерина з Миколою. На столі з'являється пляшка. Їдять, п'ють. Настрій підноситься. Микола рветься політикувати. Він все ще переконаний, що буде війна, що німець так не погодиться, що большевики попруть на Варшаву... В Україну він ще не вірить, бо в неї вірить Володько.

Матвій з ним не погоджується, бо взагалі не любить свого зятя. «Не з нашої кости, м'який і хлюстуватий...» Не хотів, щоб Катерина за нього виходила, але не було ради. Також не встрявав з ним у суперечку. «Хай собі... Тепер всі те й роблять, що політикують... Але по дурному... Коли треба було — мовчали...» Володько перечив батькові: «Хай хоч говорять. І це вже добре. Колись і того не було». Тут Матвій змовчував.

Над вечір Володько пішов до Левинських. На Різдво приїхав Олег. Роман знову розносився з випивкою. Має якесь там вино. Приїхав Лінкерт. Випити необхідно.

Володько не мав наміру входити в те товариство, але до нього прив'язався Роман і той погодився. Пана Гліба не було дома. Він пішов відвідати учительку в Башківцях. Ключа від кімнати мала матушка.

Роман попросив Олега, щоб він дістав ключа. Олег дістав. Пішли до школи. Олег, Роман, Володько, Лінкерт і Саша. Сіли біля маленького столику. Випили. Над столиком на цілий зріст портрет Шевченка. Саша довго на нього дивився, після встав, взяв з ліжка простирано й завісив портрет. — Нечево ему на нас сматреть, — проговорив задоволено.

Володько обурився Деякий час не знав, як реагувати. «Встати й дати йому в морду» — думав. Ні Зчиниться бійка, розголос, скандал для пана Гліба.

— Так. Йому нічого дивитись на таких людей, — проговорив Володько. Хотів бути спокійним, але не міг. Обличчя його вже горіло, очі блищали.

— Хахлатській бог... В шубе і папахе, — казав далі Саша. — Настоящий Пугачов, — додав.

Володько ледви втримався. Олег зірвався на ноги. — Ви, Саша, не маєте права аскарблять маїх гостей!

— Не тваїх, а маїх! — перебив його Роман.

— Тим гірше, — перейшов Олег на українську мову. — Ти дозволяєш, щоб твоїх гостей ображали. Ви! Освічені!.. Рускіє!.. Фуй!

Саша зареготав. — Чого, Олег, скачеш, як півник. Мені плювать на всі ваші етїкети.

«Чого я тут? Чого я з ними?» — думав Володько. — «Геть звідсіль!» Він встав. — Я відходжу! — проголосив він рішуче.

— Ні, Володьку! Почекай, — швидко казав Олег. Не ми, а вони мусять відїйти. Я дістав ключа...

Саша його перебив: — Хто? Ми? Ми відїдем? — при цьому відкинувсь на стїльці й витягнув ноги. — Спробуй мене вигнати, — проговорив нахабно.

Лінкерт був цим заскочений і мовчав. Після він відїшов на бік і почав низьким басом співати:

— «Русь і ти била прекраснай,
А тепер гнійот твой труп...»

Це обурило Сашу. — Пане Лінкерт! Я вам нераз наказував не ображати Росїї. Такою піснею ви її ображаєте.

Лінкерт витягнувся на весь довгий рїст, заложив руки до кишені й підступив до Саші.

— Пане, Олександре Нуждїн! Дозвольте вас переконати, що не я, а ви ображаєте Росїю. Так. Ви! Ви син полковника, ви скїнчили середню школу, ви були старшиною, а поводите себе, як кельнер. Володьку! Вибачте мені, за мого бувшого колегу Олександра Нуждїна. — При цьому він підїшов до Володька і церемонно, глибоким поклоном вклонився. Лінкерт круто повернувся й також зробив крок. Роман кинувся між них, Володько та Олег лишилися з боку.

— Панове, панове! — кричав Роман. — Та лишїть! Годї! От знайшли!.. У мене нова пляшка!..

Саша й Лінкерт лишили бундючні, боеві постави й розїйшлись. Виступив Володько. — Я всетаки від-

ходжу! — проговорив він швидко й без прощання вийшов. За ним вийшов Олег.

— Володьку! Куди йдеш? — кричав він навздогін.

— Хоч' зо мною? — відповів Володько швидко й рішуче..

— Куди?

— Побачиш.

— Я йду, але в мене ключі. Не можу їх лишити самих...

— Зроби, як хоч'. Жду тебе в Сергія.

І Володько швидко відійшов.

Вечоріло. Погода змінилася. Вчора небо було ясне, і світив місяць; тепер найшли хмари й затягнули його. Зате потеплішало. Час від часу — там, то там — пролітає велика сніжина.

Володько швидко йшов в долину до Сергія. Йшов туди охоче. Він навіть радіє, що так сталося, що вирвався з того неприємного товариства. Хоча біг він не тільки до Сергія, чи хлопців. Хотів бачити Наталку... Принаймні бачити... Відколи підвозив її з міста, стратив з очей... Навіть у церкві не помітив її. Питати також ніяково, але думка думкою. Коли засяде в голові — не виженеш... І не заставиш її чимсь іншим... І не заіси... Хай вже Ганка вибачить. Але йти проти серця тяжко... Кожний рух її, кожний усміх, кожний погляд... Ну, що може на світі ставити спротив? Це й є та мрія... Володькова мрія від ранніх, юначих часів, коли то він ще тільки ріс, коли спинався на ноги й коли міг уявляти «її». Ось вона й є. Ні, Ганко!! Вибач мою легковажність...

Але ні цього, ні другого дня не зустрів він Наталки. Був, здається, скрізь. З хлопцями, на музиках, на вечерництвах, на «колодці»... З Ганкою досхочу танцював, але Наталки не бачив...

А час біжить. У таких роках він біжить надто швидко. Свята мигнули й нема... Будні дні — то мороз, то одлига... Клопоти дома... Мала читальня... Там вже тіснота, що нема де стати... А люди прибувають з-під Одерадівки, з-під Башковець... Тягне їх щось сюди... Приходять, стають і слухають... Очі їх

відкриті, а вуха також... Бачать і чують. З-під Одерадівки, з-під Башковець... Всі вони однакові ті люди. І тут і там... Хочуть вони того кращого слова, аби тільки впало воно десь на цій землі.

Одного вечора, після читальні Йон, Антін та Демид відійшли на бік і щось змовляються. Це вже на дворі... Володько ще зайнятий... Його ще питають, що буде завтра... Обступили зо всіх боків, мов попа...

— Володьку! — чує він за плечима. Оглянувся. То сам Йон.

— Ходи, щось скажу, — сказав він.

Володько виступив на бік.

— Хоч' з нами? — питає Йон.

— До Євдошки?

— Ні. На другу гору.

Володько знає, що то за друга гора. Туди ще хлопці з цього боку не ходили. Він знає також, що там Наталка. Давно вже її не бачив і майже забув. А може краще не йти? Хвилинку подумав. Антін, Йон, Демид... Найкращі хлопці... Не може ж він їм відмовити. Перед ним стоїть Йон і чекає.

Йдем! — сказав Володько рішуче.

За пару хвилин чотири чорні тіні відділились від гурту й швидко зникли в долині. Ніч темна. З заходу віє прудкий одлижаний вітер. Верхи дерев гнуться й шумлять.

Парубки швидко перебігли долину, перейшли річку, перелаз і пішли під гору вузькою, з обох боків огороженою стежкою. Йшли швидко, мовчки. Вже ось садки... Володько відчував неспокій. Не хотів цього показати. Намагався бути веселим та байдужим. Але чим ближче підходили до садків, тим його неспокій зростав.

Дівчата не сподівались таких гостей. До них заходили менш поважні парубки. Часом приходив до Наталки Іван з Людвищ. Цього вечора його не було. Четверо дівчат спокійно пряли, а стара Настина мати куняла в запічку. Біля мисника на лаві сиділо кілька менших хлопців.

Раптом забрехав собака. Всі настрожились. Настя встала й підбігла до вікна. — Дівчата! Йй-Богу до

нас хлопці йдуть! Хресто-святий! Йон!.. — Вона не договорила. Перед вікнами швидко магнули чотири тіні, і зараз же рипнули двері до сіней. Дівчата, швидко почали охорошуватись. Одна Наталка сиділа спокійно, крутила свою прядку й смикала мичку. У сінях тупіт, рипнули другі двері, і хата наповнилась гамором. — Дай, Боже, всім гоже! Чи приймете?

Дотепи, сміх, жарти. Крутяться колеса, бурчать шпульки. По часі дівчата почали співати. Виводила Наталка. У неї приємний, грудний альт.

«Ой, там за горою, там за кам'яною,
Ой, там ломить вітер рожу з калиною».

— Виводить Наталка. Голос її пливе рівно, спокійно. Слова вимовляє так, ніби співає про себе.

«Ой, там ломить вітер рожу з калиною,
Ой, там розстається козак з дівчиною».

— Співає Наталка. Сіпвають всі дівчата, але тих не чути. Співає тільки одна вона, бо співає й думає над тим. Кінь осідланий уявляється. Стоїть коло плота, за плотом рожа й калина. Козак чорнобривий, а коло нього дівчина. Може це сама Наталка. Так. Це напевно вона. Це ж і пісню сама склала. Може не ця Наталка, а її сестра, що жила колись, дуже давно, коли ще були козаки, що їздили в бої.

«Вернися, козаче, вернися, соколю,
То впушу до хати, щоб не чула мати».

Голос її шовковий плаче й просить. Вона, ця чудова Наталка, впустила до хати. Прийди! Ось все мое! Тихо! Візьми мою душу з собою в бій. Силу мою візьми! Візьми мою красу й молодість!

«А як упускала, тяженько зідхала,
А як випускала, сердечно плакала».

Плач, дівчино! Твій любий козак вже махнув на сідло. Прощай! Може завтра зітнеться в степу з татарином і ляже трупом. А може вернеться з загорілим, сильним обличчям. Дужий, чудовий. Візьме тебе й будеш його навек.

А коли скінчилась дівоча пісня, хлопці втяли свою. Після завели жидівську школу. Антін та Йон ляментують басами: дубо-о-овий, дубо-овий! Демид

другий тенор: ліско-овий, ліско-о-овий. Решта хлопців хто може першим тенором: клено-о-овий, клено-овий...

Володько вбрався за рабина. Напнув на голову рядно, дістав з полиці стару книжку. Хлопці виводять кожний своє, а Володько спочатку тихо, а після все голосніше й голосніше почав шверготати, кричати, хитатися на всі боки, бити книгою по столі, вимахувати кулаками.

Робив це добре. Дівчата качалися зо сміху. А хлопці все тягнули своє. У хаті стало весело. Навіть Наталка щиро сміялася, і її білі зубки блищали, мов перлини.

Коли скінчилась школа, Володько зняв рядно, пригладив волосся, обернувся кілька разів по хаті й сказав: — А тепер, чесні люди, розповім вам казку. Хочете?

— Кажі! Хочем, — заговорили всі.

— Тоді тихо! Слухайте і вважайте! Сідайте всі кругом, хто де знайде місце. Уявляйте, що у мене довга, сива борода, довгі, кістляві руки, глибокі очі закриті довгими, сивими бровами.

Обвів навкруги поглядом. Всі замовкли, ніби навмисне, ніби чекали, що Володько має викинути якийсь жарт. Але він не жартував. Серед великої тиші почав своє оповідання.

Було це далеко, — почав він поволі, розважно, виразно. — Не у нас. А може й у нас. У такій саме землі, як наша... В одному селі був, жив добрий господар на імення Іван Борислав. Було це давно, а може й не давно. Було це на Щедрий Вечір.

Іван Борислав знався на травах лічних, на добрих словах, на гарних приповідках. Всі навкруги по всіх селах знали його, всі любили й всі поважали. Було пристріт кого нападе, чи вроки, чи скаженина, чи руку хто вивихне — одразу кличуть Борислава. І хай то буде у день, чи в ночі. У свято, чи будень. У дощ, у сльоту, чи метелицю... Ніколи нікому не відмовляв Борислав. Брав свої ліки в торбину, у руку ціпок і йшов. Йшов до хворого, до страждучого й ніс йому допомогу, розраду, ніс добре слово.

Одного разу на сам Щедрий Вечір покликали Борислава до сусіднього села Колотоків. Хтось там ногу вивихнув і потребував негайної помочі. А село те було не близько. За горою. А ціла гора лісом покрита, а в лісі рови та скелі, а стежки снігом засипані. Але Борислав устав і пішов.

Прийшов до хворого, допоміг йому й вертається додому. Пізній був вечір, зірвався вітер, мело снігом. Івана не хотіли пустити. Казали йому: — Не йдіть в таку погоду. Лишіться у нас на святу кутю. Будемо дуже раді. — Ні, — сказав Іван. — Не можу зістатись у вас. Піду!

Встав і пішов. Вітер мів снігом, по небі тягнулись хмари. Тільки десь-недесь проривалась і моргала ясна зірка, ніби око гарної дівчини, та ще час від часу випливав з-за хмар, то знову ховався, великий, круглолиций місяць. Борислав квапився, бо хотів до Нового Року зайти додому. А стежки зовсім заметені. Сніг глибокий, копкий. Ноги грузнуть і ховзаються. Втомився старий, поки вийшов на гору, задихався, а коли був уже на горі, став, щоб відсапнути. І чує Іван з сусіднього села дзвони. Великий дзвін вдарив дванадцять разів. Іван зрозумів, що він вже не дійде додому, що Новий Рік прийшов. Зняв шапку, перехрестився широким хрестом і вклонився до самої землі. Так, ніби перед ним стояв Новий Рік, так, ніби Іван його бачив.

В той час втих зненацька вітер. Хмари на небі десь зникли зовсім. І лишилось воно велике, хороше небо з ясними зорями й великим, світлим місяцем, що стояв майже над головою. Стало так гарно, так весело навкруги. Молоді сосонки непорушно, ніби заворожені стоять, білий, чистий сніг іскриться в очах, і стільки скрізь розсипано барв, що ніхто не знає, яка з них краща.

І почув Іван, що зовсім недалеко від нього хтось, ніби закашляв. Так, ніби старша вже людина, що йшла й закашлялась. Іван насторожився й зрадів. О, думає... І ще одна душа серед цього лісу в такий час знайшлася. Хвала Богу! І не встиг Іван докінчити

своєї думки, як з-за молодої, розлогої сосни виступив дебелий, старий чоловік. Місяць ясно освічував його велику постать. Мав він довгу, сивасту бороду. Одягнений у жовтому, з великим, виложеним, ягнячим коміром кожусі. На плечі у нього ловецька душниця, а коло нього великий, ловецький собака-вовчак.

Ну, — думає Іван Борислав. — Не зробив я нікому зла, не думаю, щоб і мені хтось хотів його робити. — Зняв чемно шапку й виразно, голосно сказав: — Слава нашому Богові! З Новим Роком будьте здорові, добрий чоловіче!

А той відповів: — На віки-вічні слава йому! І вас з Новим Роком вітаю. Звідки мандруєте?

Так і так. Все, як було, розповів. — Ага! — сказав чоловік з рушницею. — Так! А чи не могли б ви пройтися трохи зо мною. Хочу вас дещо розпитати. Що доброго у вас чувати? І чи готові ваші села?

Але тут мушу ще додати: край, з якого походив Іван Борислав, був завойований чужинцями. Були там над Дніпром села, але не жили в них вільні люди. Панували над ними чужинці. В урядах, в судах, у школах. Навіть у церкві. Не признавали чужинці тих людей за людей. Не хотіли шанувати, ні їх самих, ні дітей їх, ні їх святих могил. А люди, мов полонені, коритись мусіли.

Іван Борислав сказав незнайомому: — Маю час і охоче з вами пройдуся.. А в селах наших нічого нового. Все ще так є, як було.

— Ну, то обійдем ось цю гору й підем, скажем їм, — сумно проговорив незнайомий. — Ходімо!

Обидва пішли. Увійшли в ліс глибокий. Йшли без стежок, без доріг. Часом на якусь галявину виходили. Місяць світив на них з високого неба. Довга тінь тягнулась за ними. Собака йшов спокійно по слідах незнайомого.

Обходили всі яри, всі долини. Виходили на гори й дивились з них униз. Краса й тиша скрізь стояли. Іван часто не міг захвати радости, який то гарний, великий Божий світ, яка чудова та його земля. І втоми вже не чув, бо радів, як мала дитина. Здавалось,

що він вперше в житті подивився на зсмілю свою звисока й вперше побачив її своїми очима. — Господи Боже! — казав собі в душі. Ти єдиний можеш спасти нас від великих гріхів. Син Твій за цілий світ постраждав і викупив його з неволі. Подай нам, Боже, змогу принести жертву за себе й дітей своїх.

Поки молився так Іван, його проводир йшов мовчки перед ним. Часом тільки зупинявся, ставав, обтирав піт на широкім чолі й тяжко віддихав. Йшли так, поки не зайшли в чудову, розлогу долину. Місячне сяйво зовсім заливало її. Сніг горів самоцвітами. Тут незнайомий зупинився й глухим, тремтячим голосом сказав: в долині цій колись, давно билися й впали в бою багато тисяч хоробрих людей. Боролися й впали за свободу. Їх перемогли. Вони вже давно відійшли від нас, але душі їх тут... В оцій долині. Ходім до них.

Недовго вже йшли. Підійшли до якоїсь стіни, що чорніла, мов ліс великий. Сюди й туди не видно кінця. У стіні тій залізні двері, а на дверях два великі, мідяні кільця. Взяв незнайомий за те, що з правого боку і вдарив ним раз, потім ще раз і ще раз. Три рази вдарив тим кільцем. Довго не чути було нічого. Борислав, незнайомий і собака спокійно стояли й чекали. Нараз за дверима ніби задзвонили малі дзвоники. Луна від них донеслася й на зовні. Тоді залізні двері самі від себе відчинилися, а за ними був чорний, мов угіль вхід у якесь підземелля.

— Ти зостанься тут, — сказав незнайомий до пса. — А ви, — звернувся до Борислава, — ходіть за мною. Собака слухняно залишився на дворі, а Іван і незнайомий вступили у темний прохід. Двері за ними одразу зачинилися й вони стояли у глибокій темноті. Після поволі звідкілясь взялося бліде, мертво, ніби від порохняків-світляків, сяйво. Воно поволі збільшувалось і по часі Борислав побачив перед собою довжелезний, ніби тунель, прохід. Кінця його не було видно, а зправа й зліва проходу стояли прив'язані чудові коні. Направо стояли все карі, наліво все каштані. Блискучі, випасені всі стоять коло довжелезних жолобів і ніби на когось чекають.

— На кого чекають ті коні? — запитав Іван незнайомого.

— Після скажу, — відповів суворо той.

— А де їх кінець? — знову запитав Борислав.

— Побачиш, — так само відповів незнайомий.

Іван вже більше не питав незнайомого, а йшов за ним все далі й далі проходом. Йшли так дуже довго. Направо й наліво все стояли такі саме чудові коні й ніби когось чекали. І по дуже довгій ході нарешті дійшли до кінця. Коні залишились за ними, а вони самі вступили до нового підземелля. Бліде світло тут зникло. З'явилось тут натомість синяве, ніби від горючого газу. Була це велика, безмежна зала наповнена самою зброєю. І чого тут тільки не було. На кольонах, що підпирали склепіння залі, висіли старі шаблі й старі списи. У скринях лежали гарматні кулі. На довжелезних стояках стояли рушниці. І була тут не тільки стара зброя, а була тут і така, яку вживають тепер. Були там скоростріли. Стояли довгими рядами на високих триніжках, на коліщатах. Коло них готові скриньки, повні стрічок. Були тут і гармати — тяжкі й легкі. Стояли й чекали. Навіть літаки, навіть танки були тут, стояли довгими рядами й чекали. Все тут було, і все ніби на когось чекало. Іван Борислав дивувався надзвичайно. Довго не хотів нічого питати незнайомого, але з часом не витримав. — І нащо тут стільки тієї зброї? — спитав.

Незнайомий навіть не оглянувся. Здавалось, він зробився ще більш непривітливий й суворий. І тільки по доброму часі сказав: — Ти, чоловіче добрий, до всього лік знаєш. Всяку хворобу відразу вгадуєш, а такої простої речі не можеш відгадати. З якого ти прийшов світу?

Після цього незнайомий замовк і повів далі Івана. По довгій ході дійшли до залі, заваленої різними вояцькими одягами. Яких тут тільки не було одягів і скільки їх було. Не можна було переглянути. Іван вже не питав незнайомого, хоча дуже дивувався, нащо тут стільки тих одягів. Мовчки пішов за ним далі, аж поки не прийшли до найбільшого і найтемнішого

підземелля. Було тут зовсім темно й так тихо, що власне дихання видавалось надзвичайно голосним. Не бачив Іван нічого. Стояв у темноті, у порожнечі, заведений у незнайоме підземелля й тільки дивувався. Що значить все це? Де я? Куди мене той завів? Де звідси вихід? По часі з глибокої темноти почув Іван суворий голос незнайомого.

— Бачиш щось тут?

— Ні, — відповів Іван. — Не бачу нічого.

— Чуєш щось тут? — знову запитав суворий голос з темноти.

— Нічого не чую, — відповів Іван.

— Світла! — сказав суворо незнайомий і враз з'явилося світло. Було це справжнє світло дня, що від сонця лилося... Чарівне, живе, тепле! Було це радісне світло, що сяяло над Божим світом зовсім даром всім, для всіх. Велике Боже око дивилось і зводило до життя все, що було на землі, все велике й мале. Кожна мурашка, кожна билінка, кожне найменше ество діставало від сонця стільки, скільки потребувало для свого життя й все від того жило на землі. І було це таке хороше, таке чарівне, таке святе світло.

Іван побачив своїми очима все, що тут було. А було це таке велике, безмежне підземелля... Безліч кольон підпирало його склепіння. Скрізь, як гляне око, стояли столи, а коло них лави. На лавах сиділи різні, дебели люди, ніби вони заснули й когось чекали, хто їх пробудить. Так гарно світило сонце, кликало до життя, манило, гріло... Але вони не чули того закликку. Всі спали. Всі до одного. І коли Іван призвався до яскравого світла, він здивувався ще більше. Пізнав у тих людях знайомих... Різних знайомих, з різних сіл, що знав навкруги. Все то були на диво свої люди, але чого ж вони сплять? Боже! Чого вони сплять? — питав себе розпучливо Іван. Але ніхто йому не відповів, а сам не міг догадатись. Знав безліч різних ліків на землі, знав все, а цього не знав. — Боже мій, Боже мій! — Не витримав і викрикнув Іван. — Але чого ж ті люди сплять?

Незнайомий не відповів Іванові. Не обернувся до нього й не поглянув на нього. Звернувся тільки до тих, що сплять і звучним, сильним голосом промовив:

— Сон ваш триває далі! Ось зі мною свідок. Села ще сплять!

Після цього незнайомий обернувся знову до Івана й сказав: — А тепер час вертатись. Ходім! — І по довгому часі вони дійшли знову туди, звідки прийшли. Незнайомий свиснув на свого пса. Той з'явився й слухняно присів коло його ніг.

Іван був здивований до смерти й нарешті запитав: — А хто ж ви такий, добрий чоловіче?

— Я! — відповів незнайомий твердим, виразним голосом. — Я ваш Вічний Сторож.

— А що ж це за долина? — запитав знову Іван.

— Це Долина Чекання! — Так само відповів незнайомий.

— А на що ж тут чекають? — знову запитав Іван, бо не міг так відійти, щоб не довідатись цілої правди.

— Чекають тут на добрі вісті з ваших сіл. Я — Вічний Сторож, що кожного року раз на новий Рік виходжу в ночі й обходжу цей край. Але тільки раз на сто літ можу я зустріти живу людину з сіл. І я питаю ту людину: що доброго на ваших селах? Чи вже скоро кінець неволі?.. І коли знатимуть мені відповісти, коли я почую відповідь таку, як треба, тоді прокинуться усі оті, що бачив ти сьогодні. Їх там є безліч. І як тільки почують: готово! Вставайте! Всі встануть, всі прокинуться. Візьмуть ту зброю, посідлають ті коні й виїдуть. І буде то чарівний виїзд! Але тепер мусять спати вони ще сто літ, поки я не зустріну нову людину. І краще хай не родиться вона на світ, коли має принести мені таку відповідь, як приніс мені ти. Краще хай мати не родить її, а як родить, хай коло серця придушить, хай втече з нею у дикі ліси, до диких людей, бо на цій землі не повинно бути для таких місця. Ця земля створена для людей живих, для людей розумних, для людей, що

вміють самі над собою панувати, для людей, що неволі не знають. А ти йди тепер до людей своїх і розкажи їм, що чув і що бачив. З Богом!

Вічний Сторож повернувся й пішов поволі в ліс. Йти йому було тяжко. Голову ніс опущену. Ноги його поволі переступали, ніби в кайданах, а за ним тягнувся його вірний собака.

Іван довго стояв на місці й не міг рушитись. Йому вже не хотілось вертатись до села. Він зрозумів, який тяжкий гріх взяв на свою душу, яку тяжку вину перед Богом і людьми зробив він цього дня. Але всетаки треба було йти. Треба було піти й сповістити іншим, щоб всі знали й дітям переказували. Хай не родиться на світ така людина, що принесла б Вічному Сторожові такі вісті, як приніс сьогодні Іван.

На другий день знайшли Івана недалеко коло села непритомного. Знесилився від холоду, втоми й тяжкого горя, не міг дійти до села, впав і мало не вмер. Але знайшли його й принесли додому. Скоро сумна вістка облетіла ціле село. Люди всі любили Івана. Був він добрий, серце мав чуле й м'яке. Знав трави лічних і не одного з біди та смерті вирятував. Через те зійшлися до нього й тепер.

Але тепер не могли пізнати його люди. Лежав, мов камінь твердий. Очі мав суворі. Коли побачив коло села людей і опритомнів, почав оповідати те, що я вам оповів. Хай не буде тепер людини, що не знала б, як відповісти, коли ще раз зустріне Вічного Сторожа.

Цим Володько скінчив і замовк. Все, що було в хаті, мовчало глибокою мовчанкою. Всі прядки стояли. Всі люди сиділи майже нерухомо. Антін, Йон, Демид, всі, всі дивились на Володька й слухали. Володько виразно вимовляв свої слова. Кожне слово виходило з його уст, ніби вибране. Коротке, просте і ядерне, бо хотів, щоб всі прийняли й зрозуміли його.

І видно було, як впливали ті слова на слухачів. По сьайві очей, по рухах уст, по виразові цілого обличчя. Володько знову перший порушив тишу. — Ну, — сказав він. — Казку я скінчив... А тепер знову хіба пісню?

— Еге... Пісню... — промовив придушеним басом Антін. Пальці його незграбно ворушились на коліні. — Пісня тепер ледве чи й піде.

Йон встав на ноги. — Та-а-ак! — сказав він, зложив обидві руки за потилицю й потягнувся.

Демид також встав... — Ех, Іван, Іван, — вирвалось у нього й більше не казав нічого.

Володько дивився на дівчат. Тонка, білява Настя. Чорнява Одарка... Та й друга всміхнулась йому... Зупинив погляд на Наталці... Здається, глянула також на нього... А можливо помилився... Був це такий короткий погляд. Ось вона вже знову пряде... Права її нога ритмічно наступає поніж прядки, а тонка тканина спідниці спадає майже додолу.

— Йду! — сказав несподівано Володько й швидко встав.

— Чого так спішите? — кинула Настя.

— Їх чекає... Не знаєш? — Це сказала Наталка. Так. Це вона. При тому посміхнулась.

— Дякую вам хоч за це, — відповів Володько. — Вперше почув від вас слова... Йду! А ви, дівчатка, всетаки не сумуйте. Ми тільки з хати вийдемо разом Демид та Йон вернуться від першого перелазу. Не бійтесь. А ми з Антоном вже якось почимчикуем самі... Так, Антоне?

— Істинно так! — потвердив той басом.

— Як хочете — знайдемо й для вас місце, — жартувала Настя. — Пустимо на піч. Мама посухнуть...

— Ха-ха-ха!

— Смійтесь на здоров'я. Сміх вам на користь... А вже, здається, і півні кричать. І не хочеться їм спати... Добраніч! Не поминайте лихом!..

І парубки вийшли. Ніч. Чорна, вітряна ніч. Глибока навкруги тиша, тільки час до часу переспівуються півні.

Дійсно від першого перелазу Йон і Демид десь зникли. Парубки таким не дивуються. Володько й Антін нічого не помітили й пішли собі вниз.

Одначе Володько не чув спокою. Щось турбувало його. Невже Йон до неї? — питає схвильовано й одразу гнав цю думку, мов настирливу муху. Ні, ні. Ніколи вона не зробить такого. Ніколи!

VII.

По середині села стоїть просторий, критий зеленою бляхою будинок. «З фронту» від дороги має він чотири вікна й двері. Крайнє, східне вікно загратоване. Двері подвійні, мальовані гнідою, вицвілою барвою. До них просто з вулиці ведуть зложені з кантястих, дубових брусів сходи. Над ними бляшана вивіска з написом: «Продаж вуткі і лікеруф — І. Габель». Літери криві, а крім того літера К в слові «вуткі» виглядає як Я, бо намальована навпаки. З боку домальована пузата, подібна на десятикільову гирю, пляшка.

Весь цей будинок зо всіма своїми оздобами зветься «шкальня». Є це найкращий будинок у селі, бо виставила його ще царська влада. Не була це ані церковно-приходська школа, ані якась лічниця, через те виглядала по людському. Продавали в нім добру, царську горілочку. За війни будинок спорожнів. «Шкаліків» не стало, шкалічник вибрався, одну за другою витягав хтось у вікнах тахлі, бляха почала іржавіти. Після поселився там воєнний «біженец» з Радивилова й почав торгувати булками, доморобними цукорками й різним іншим крамом. «За України» зробили з шкальні кооперативу. Продавали сіль, юхт, мило, оселедці. «За большевиків» кооперативу пограбували. «За поляків» кооперативна управа сходилась на свої засідання, засідали здебільша до рана й розходились зо співами. Після кожного такого засідання кооператива опадала, мов вода після повені. Засідання тривали недовго. Перед роком відбулося останнє, перевибрали управу, замкнули кілька тузинів поіржавлених голок, п'ять наперстків, пляшечку кольонської води, кілька пачок шевських цвяхів і «розщитали» крамаря. Після того будинок заглух, занімів. Знову почали зникати з вікон тахлі, посипався

зо стін тинк, розринулись сходи. На дверях висіла велика колодка, а сільська громада щотижня сходилась і радилась, що з тим будинком робити. Тиждень за тиждем минав, а громада радилась. Колодка на дверях висіла далі, далі зникали тахлі, далі осипався тинк. В одному куті великої кімнати стояв закурений стіл, а в столі хоронились голки, пляшечка кольонської води, шевські цвяхи, старі протоколи й зовсім добрий статут. Андрій Андрійович Рона переняв на себе головство, ходив по своїх кімнатах і думав. Тяжкі були його думи. Хотілось йому ті іржаві голки, ту воду й ті цвяхи пустити якось «в хід». Але, не дивлячлсь на всі його старання, все те майно лежало непорушно, мов зачароване. Не було ні людей, ні грошей. «Стара управа» після славетної діяльності заслужено відпочивала, а нової не було де взяти.

Не везло Андрійові Андрійовичу, зате повезло громаді. Навесні минулого року прибув до села один чоловік. Мав расового, орлячого носа, просторого, від вуха до вуха, рота й завдатки на добре черево. Одягнений був у сірий, потертий піджак, полатане на колінах галіфе, взутий був у старі вояцькі черевики з вовняними панчохами, в які запускав «галіфе». Говорив він поспіхом, любив покпитися, бути цинічним, пускати в вічі туман, оповідати невдалі дотепи, з яких сміявся тільки сам та дядько, що хотів дістати «наборг» пляшку.

Всі довідались, що за якогось царя Гороха, виступав він «на перших ролях» у малоросійській трупі Гаркавенка, чи іншого Перерепенка. До нього захоувались самі графині, княгині та різні принцеси. Підчас війни він з нашої планети зник і якось вигулькнув... аж в легіонах. Тут він завзято воював на всіх фронтах... В нагороду за це дістав концесію на «продаж вуткі і лікеруф». В цій фазі свого життєвого шляху прибув він до села під прізвисьмом Габеля. Знайшов собі грошовитого спільника... Ти — гроші, я — концесія; винайняв від селян «шкальню», найняв Семена, що привіз йому кілька скриньок «шкаліків» і

на полицках старої монопольки знову виглядало по царському. Габель радів, спільник також, раділи й селяни.

Габель погладжував спокійно черево й посміхався. Після витягнув з-під постелі скриньку з брудною білизною й, дивлячись на спільника, казав: — Ну! У суд! Можеш у суд! Може висудиш оце?

Спільник плюнув і поїхав, а Габель лишився. Через кілька днів Габель пішов до своєї «спулкі», позичив гроші, найняв Семена й на полицях шкальні знову з'явилися шкаліки. До нього йшли дядьки, молодиці. Несли гроші, кури, яйця. Габель жив собі в меншій кімнатці шкальні. Мав збиту з дощок постіль. На постелі лахміття й бебехи. Посередині кімнати на хистких ногах столик. На столику тютюн, яешні скаралущі, бляшанка від сардинок, бараболина й різне сміття. Габель жив щасливо. Почасі прибула до нього з Варшави Габелиха. Товстенька, добряча, з виглядом павіяна, пані. Очі мала зелені, глибоко вложені. Лоб весь сховався під волоссям, барви попїлу з саджею. Говорила на всіх мовах нараз, але що її ніхто не розумів, уважала за краще мовчати. І це було її найшляхетнішою рисою.

Щастю панства Габелів не було меж. Кожного вечора в них повно дядьків. Сидять на ліжку, на стільцях, «з-під поли» попивають «познанську», слухають Габеля й регочуть. Габель оповідає свої пригоди з грецькими принцесами в Одесі, свої хоробрі вчинки в легіонах. Перший був герой. Зате тепер, як тільки появиться де в місті чи в столиці, всі «грубі риби»... беруть його «на розхват». Біда тай годі. Зайде до одного, сердиться інший. Зайде до іншого, сердиться ще котрийсь.

А дядьки слухають і дивуються. — О-о-о! Що не кажи! Це, куме, чоловік! — Го-го! — піддержує інший. — Це сила! З таким краще не заривайся! А щоб віддячитись Габельові, вони також щось йому розкажуть. Про село, про останні новини. — Щось там, ніби, отой... Матвіїв скубент... Читальню якусь, ніби — починає Семен, не докінчує речення словами, а сплюваком.

— Еге! — підкидав трісочку Габель. — Хоче, бачте, вас вчити...

— Коли б ото узяв його та перегнув через коліно... та всипав двадцять п'ять... Пам'ятав би. Учитель знайшовся. Ге!

— Колись, бувало, за Миколки, — провадить другий кум, — і не читали, і не вчили, а жили...

— Ще й як! — підхоплює сусід. — Пішов у ліс, заробив руб' і хліба на місяць маеш... Сиди на печі та їж. А тепер. Е-е! Що й казать!..

— А де це вони ту читальню роблять? — між іншим докидає Габель.

— Е-е! Та хто зна! Десь там... — махає дюдько рукою на захід.

— Не знаєте хіба? — з'являється більший знавець. — А у того... у Макаревого... Щовечора, кажуть, повно! Як оселедців... Там їх штаб... Ге!

Довгий зимовий вечір поволі собкає вперед. Дядьки попивають, слухають, курять. За дверима цієї кімнати спокійно стоїть пусткою інша, велика. Там схоронені знані голки, кольонська вода й шевські цвяхи. А ще далі від півночі в кухні живе в наймах Томко. Це також дуже поважна в селі особа. Говорить часом з московська, має сварливу жінку, капелюх, краватку і є членом кооперативної управи під головуванням Андрія Андрійовича Рони.

Будинок під назвою «шкальня» жив собі дуже щасливо, але не довго. З заходу, десь звідти з-за школи, від Макаревої хати, висунулась і з кожним днем наближалась велика загроза. Чесний, порядний будинок ніколи такого не сподівався. Багато років виконував він сумлінно свою, самим царем визначену роль й не чув за собою ніяких свідомих, чи несвідомих гріхів. Але загроза була невмолима. Сунула неухильно, крок за кроком, вперед і, як тяжка Божа кара, повисла над будинком.

Одного вечора несподівано зайшов до Габеля Володько. Габель зрадів, розтягнув ще ширше свого рота, ніби разом з усмішкою бажав проковтнути й Володька. — А-а-а! Моє поважання, моє поважання!

— заспівав Габель. — Давно, Володимире Матвійовичу, не мав шани вас у себе бачити. Сідайте, сідайте! Ось тут краще... Дядьку, Трицю. Подайте мені отого стільця. Прошу! Сідайте... Чув, чув... А-а-а! Яка шкода, що моя Розочка від'їхала. А як вона грає! У-у-у! Як вона грає! Ні! Ех, минулося!.. І я колись грав, та ще й як. Бувало, як виведу тобі в «Наталочці» Петра — публіка мліє!

— А я до вас у справі, — сказав Володько.

— О-о-о! — витягнув наперед голову Габель. — Це мені тільки приємне. Дуже, дуже прошу. Буду радий вам послужити.

— Наші хлопці й сільський староста доручили мені передати вам оцей лист, — сказав Володько й передав Габельові пописаний безліччю підписів листок. Габель почав читати.

— Ого! — сказав він і заклав ширшу нижню губу на верхню. — Листочок цей хтось мудрий склав, але вийшло не мудро. Це звучить, як погроза. «Пропонуємо вам до трьох тижнів вичистити помешкання, у якому живете» й так далі... А знаєте ви, кому те помешкання належить? А чи знаєте, з ким я робив умову? А також, чи ви знаєте закони, як і коли вимовляється помешкання? — «В разі невиконання нашого бажання будемо змушені шукати більш радикальних засобів». О-о-о! Це вже зовсім таки по бандитськи, пробачте за слово. А що, коли я отак передам оце все до суду. Чи подумали ви над цим, шановний Володимире Матвійовичу?

— Можете передати його, куди хочете, — відповів Володько спокійно. — Хлопці всього села так бажать, а староста як бачите, також. Ось тут і печатка.

— Бажання гарне... Але... Цього папірчика я все-таки дозволю собі заховати на спомин. Може він мені коли й пригодиться... — казав Габель.

— Цього вам ніхто не боронить. Можете заховати й, як хочете, навіть і дітям своїм у спадщину записати. Одначе краще вам очистити це мешкання...

Знайдете собі інше... У селі їх досить... А з цілим селом задиратись не варто. А тепер будьте здорові. Будемо чекати на відповідь.

Тієї ночі Володько не міг заснути. Лежав у темноті на постелі й думав. Коло нього спокійно спав його брат Хведот — щаслива, байдужа людина. Його не хвилюють речі, що безпосередньо його не торкаються.

А Володько уважно обдумував плян дальшої роботи. Знав, що тепер почнеться значно відповідальніша й тяжка частина праці. Знав також, що тепер вступив у отвертий конфлікт з темними силами села. А сили ті не малі. Габель йому цього не подарує. До суду він не піде, але він має досить можливості для боротьби з хлопцями. Знав Володько також, що весь тягар боротьби впаде на його молоді плечі й треба бути дуже уважним, щоб не зломатися під тим тягарем і не впасти.

Тепер конечно читальню улегальнити. Треба увійти в зв'язки з управою кооперативи. Треба зробити безліч праці й всю тут працю мусить зробити ніхто інший, як Володько.

За пару днів Володько зголосився у голови управи сільської кооперативи Андрія Андрійовича Рони.

Андрій Андрійович Рона «памещік». Під сучасну пору мав ще двадцять п'ять десятин. Сам симпатичний «руській челавек», що «не має нічого проти розвитку української культури». «Усадьба» його матері, в якій і він живе, є на південній стороні села, по другому боці долини. Спочатку старий, майже висохлий став. Коло нього на греблі мікроскопічний млинок. Вище під гору гайок, а далі починається великий, колись чудовий, сад. Війна й революція залишили на ньому свої чіткі сліди. Стоять ще посохлі дерева, що їх позгризали революційні коні. Ніхто їх навіть не усуне. Стоять і свідчать, мов кістяки, на страшному суді.

Панські покої пережили також чимало. Про це свідчить кожна стіна, кожне вікно, кожна двері. Одні густі й великі кущі бозу, що оточили навкруги будинок, свідчать про те, що було колись.

Андрій Андрійович мешкає тепер у «флігелі». Займає невеличку, з трухлявою підлогою кімнаточку, що має вікно на схід. Під вікном ростуть кущі бозу.

У кімнаті Андрія Андрійовича великий, завалений книжками, паперами й цигарками стіл. Рівнобіжно з ним простора, покрита гнідим, товстим пледом, постіль. Під вікном круглий, розколотий посередині, мармуровий столик, а на ньому розкидані шахи. Кілька стільців і велика шафа, це і все умебльовання.

Володько увійшов з заднього входу. У вузеньких сінцях зустрів його малий льокайчук Марко. Ломаною російщиною він заявив: — Барін в столовой. Січас доложу. Пожалуйте у комнату. — Після цього льокайчук зник, а Володько не пішов «у комнату», тільки лишився на дворі.

Ціле довкілля це щось трошки з Тургєєнва, трошки з Гоголя, трошки з Щедрина. Це маленький, обскубаний острівок того «старого доброго» часу, коли ще були живі «баріни», льокаї з їх мовою та звичками. Навіть цікаво входити у такий невеличкий музейчик і оглянути те, що минуло й ніколи не вернеться.

Проходить деякий час. Ніякий «барін» не з'являється одразу. П'ятдесят хвилин можна пожертвувати. Потім Андрій Андрійович з'являється. — А-а-а! Радо вас завжди зустрічаю, — говорить він по російському і, якимось під кутом, подає м'яжку руку. — Прошу до кімнати. Тут пекельний холод, наколи в пеклі може холод бути...

Увійшли до кімнати. — Давно хотів вас бачити, — піднесено говорив Андрій Андрійович. Він був задоволений, що Володько прийшов. — Чому ніколи не заходите? Марку! Принеси самовар! Вип'єте чаю? — звернувся до Володька. — Куріть! Препогані маю цигарки, але... Село. Воно вб'є мене. Ну, як живете?

— Дякую, Андрію Андрійовичу. Живу. Прийшов до вас у справі.

— Е-е! У справі! Раніш поговоримо про щось цікавіше, ніж справи. Граєте в шахи? Е-е шкода, що не граєте. А я люблю цю гру. Страшенно люблю. Це, здається, найстарша гра світа. Знаєте від коли її грають? Вже п'ять тисяч літ. Її видумали китайці.

Увійшов Марко з самоваром. — Марку! — казав Андрій Андрійович. — Чому ти так незграбно несеш самовар? Це ж не горщик з поміями. Став сюди! Панові Довбенкові також шклянку. Раз-два!

Марко поставив самовар і швидко вийшов. — Ну, як вам подобається мій льокай? — запитав Андрій Андрійович. — Дуже цікавий і інтелігентний хлопчак. Вчу його на льокай, і він робить порядні успіхи. От тільки говорити порядно ніяк не може звикнуть. Надто сильний український акцент. А ви мабуть читали про останній турнір Альохін — Капablyянка? Чудесний! Божеський! От хто майстер! Мій брат, Юрій Андрійович порядний грач, але куди-и-и! Це всеодно, що хрущ проти сокола. Я два дні ходив, мов божевільний. Уявіть собі геніяльність такої людини! Феноменально! Ну, ну! Прошу, Володю! Наливайте собі чай. Не дивіться на цей непорядок на столі... Я суворо заборонив Маркові робити тут порядок. Тепер працюю над новою п'есою. Страшенно тяжко. Ви не маєте поняття, яке тяжке драматичне мистецтво. Жорстоко тяжке. Я працюю над одною п'есою вже другий рік. А треба сказати, я маю тут чудові умови для праці. Маю спокій, а це саме головне для мистця. От тільки жажливо не люблю різних ділових справ, особливо господарських. Терпіти не можу всіх тих проклятих рахунків, розрахунків, прохань... Не люблю господарства.

Одягнений Андрій Андрійович у блюзу з товстого, гнідого сукна, з великою краваткою під підборіддям. Уста його вогкі, пристрасні. Зуби чоколядові, попсуті. Ніс простий, расовий, з вічним на перенісцю пенсне... Чоло рівне, високе, чотирикутне. Волосся чорне, мастке, недбайливо зачесане. Він видно страждає самотою, через те з великою приємністю висказує свої довго виношені думки. Жадібно хапається за кожну тему, що тільки попадає йому під руку, з поспіхом висловлює свої слова, свої беззастережні осуди, свої певні на цей час переконання. Перейшли на літературу.

— Не можу похвалитися знанням української літератури, — з приємністю зазначає він, — але боюся, що українська література надто... м-м-м... надто, так би мовити, безпроблемна, зобразлива, фрагментарна. Так, так! Це я якраз хотів сказати: фрагментарна. Не обіймає ніякої цілоти, ніякого комплексу. Старша надто плитка, а молодша тенденційна. Мистецький твір мусить бути до найбільшої жорстокости об'єктивним. До найбільшої жорстокости. А особливо мистецький твір не переносить політиканства.

— Ну, а Джек Лондон, — перебив його Володько, — Гюго, Золя. Я дуже мало знаю авторів, щоб були безтенденційні, неполітичні.

— Ну-у! Це що інше. Така «Залізна п'ята»... Це зовсім що інше. Це не політика. Це велика світова проблема, це внутрішній і зовнішній мир людини. Це зовсім що інше.

— Але дозвольте! — зазначив знову Володько. — Розумію вас, що ви вважаєте в українській літературі за тенденцію. Її боротьбу за національне визволення. А хіба ж то тенденція? Хіба то не справжня дійсність, справжнє життя. Хіба то менша проблема від тієї, над якою задумуються Золя, чи Сінклер? Хіба ці комплекси менше болючі, і вмирає за них менше людей. Ви подивіться, Андрію Андрійовичу, на нашу минулу революцію. Пролилося море крові! Впали мільйони людей. Невже вам здається, що ті, що боролися за десятину землі, чи за колхоз, переслідували важніший і більший ідеал від тих, що полягли за свою батьківщину, за честь, за славу цілих поколінь, за традиції свого роду? По моему ні. По моему ці більші, ці героїчніші, ці, можна сказати, ідеальніші. Ну, а знову тепер? Подивіться: кожний пацан — політик. Кожна кухарка — мало не міністер. Ну, як ви в якомусь своєму творі оминете політику? Будете це все оминати. Будете казати, що цього всього нема? Не признаєте оцієї нашої розмови? Тож тепер всі так розмовляють і оминуть це, значить оми-

нути дійсність, значить нагинати дійсність, фальшувати її, творити власне нездорову тенденцію. Ні?

— Так. Розуміється. Погоджуюсь з вами. Але треба знайти правильний підхід. Треба події не видумувати, а виривати з самого справжнього життя... Щоб було ще тепле, щоб билось живчиком, щоб пахло. Ось подивився на гльоб землі, відкроїв від такого до такого градуса шмат простору, вирвав його і в книгу. Це буде творчість.

— А я думаю, — сказав вже спокійніше Володько, — це залежить не від підходу, не від реальности зображення, не від фотографування... Це залежить від здібности автора. Від слова його залежить. Можна те саме слово поставити так і сяк. І від того, яку воно буде кидати від себе на нашу уяву тінь, від того залежатиме сила самого твору. У слові сила. Воно має безліч вібрацій, безліч тонів. І коли автор має більший слух на слово, так само, як композитор на тон, тоді він може витворити більшу гаму. Я так думаю.

— Думаєте правильно, — сказав Андрій Андрійович, бо не хотів перечити. Хотів краще висловлювати свої думки, що їх мав так багато в запасі. — Я все таки люблю клясиків, — сказав він по короткій перерві. Такий Бальзак. Така його «Шегренєва Шкіра». Боже, Боже! Який величезний світ думок, які чудові порівняння й образи. Або Гюго, Мопасан. Російську літературу люблю. Це чудові, монументальні речі. Толстой! Коли я його читаю, я тремчу, я жахаюся. Що за невмолима льогіка людських почувань. Чи то жінка, чи мужчина, юнак, чи дитина — кожний від початку до кінця, від народження до смерти, в кожному відтинку життя — кожний живий, справжній, правдивий. Ні одного фальшивого тону, ні один звук не ріже вуха. Люблю Ібсена! Мені здається, що коли б не вони, не ті люди, що колись жили й колись творили, я не бачив би нічого на цьому світі дійсно вартого уваги! — майже з патосом говорив Андрій Андрійович.

— Все минуле видається кращим від сучасного, — сказав Володько. — Але ми тепер зовсім задивлені в будуче, через те сучасности майже не помічаємо. Ми цілком в будучому. Я сам глибоко вірю в кращу майбутність, і це дає мені силу бути тверезим у чинах і оптимістом в думках.

— Молодість! Чудова, мрійна молодість! — викрикнув Андрій Андрійович. Потім зняв пенсне, витер його й знову насадив. Поволі пили чай. Володько не дуже любив чай. Пив його скорше з чемности. Так само й курив. Не звик курити, не любив тютюну, навіть цигарки не вмів добре тримати. Тримав її незграбно між двома пальцями правої руки, час від часу клав її в уста, тягнув у рот дим і не затаючись одразу випускав його.

— Я зайшов, — почав знову Володько, — до вас, Андрію Андрійовичу, в одній справі.

— Кажіть! Слухаю!

Володько пояснив, за чим прийшов. Розповів про читальню, про відношення кооперативи. Андрій Андрійович слухав його з увагою і цікавістю. І коли Володько скінчив, Андрій Андрійович промовив:

— Чудово! Я вас цілком розумію. Підтримувати му вас всіми своїми силами. Маю тільки одно застереження.

— А саме? — запитав Володько, дивлячись уважно на Андрія Андрійовича.

— Ви говорили про Просвіту. Маю відносно цієї організації свою думку. Не люблю її духа. Просвітянщина на нашому ґрунті не на місці. А подруге: хто там у тій Просвіті сидить? Константин Повлович Медведський? Цей буржуйчик з кругленькою голівкою й такою ж інтелігенцією. Цей «щирий», що з народности зробив собі професію й торгує нею, моз сидуха капустою? Ні, ні. Дозвольте мені бути на віддалі гарматнього стрілу від вашої Просвіти. Не маю наміру влізти в шаравари й танцювати гопака.

— Не можу з вами, Андрію Андрійовичу, погодитися. Не в назві й не в «просвітянщині» суть. Суть у змісті. А зміст вкладає той, хто працює. Можна

плекати широкі штани, гопака, а можна й інші речі. Я принаймні маю на увазі далеко ширші наміри, ніж гопак і штани. Хоча скажу вам отверто, що й гопак, і штани, і все інше, що має цей народ, все це складники його культури. По моему смішно цуратися того, що мали наші діди. Мусимо тільки всьому надати інший, новий зміст, і це все.

з

Андрій Андрійович з усмішкою дивився на захоплене, розчервоніле Володькове обличчя. — Ну, — казав він, — робіть, як знаєте. Мене підкуплює ваша безпосередність і ваш ентузіазм. Але читальню можна було б підтягнути покищо під статут кооперативи. Це було б просто, практично й позбавило б вас багато праці, якої ніхто крім вас не зробить. Ну, а куди дінемо Габеля? — Запитав на кінці Андрій Андрійович.

— Це вже його турбота. Наше завдання вичерпається після того, як він вибереться звідти. А це ми зробим — хоче він, чи не хоче...

— Скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться, — казав Андрій Андрійович. — Ну, але рішено: ви робіть своє. Я зберу управу кооперативи й закличу на засідання вас. Виберемо вас інструктором культурно-освітнього відділу й віддамо у повне ваше розпорядження читальню й все, що до неї належить. Зробимо перевибори управи, затягнемо до неї нових членів з молодих, дістанемо кредит, привеземо товарів і рушимо крамницю в хід.

Після говорили ще про політику, про минулі вибори, про послів. Час ішов. Приходив і відходив Марко, щось відносив, щось приносив. Потім Андрій Андрійович прочитав уривок своєї п'єси. За цей час попільниця наповнилася попільом цигарок, кімната димом, шлунки обох чаєм. Самовар натомість спорожнів, захолов, цигарки вийшли, до кімнати несміло вступав вечір.

Володько мусить відходити. Умовились про засідання, розпрощались і Володько пішов.

На старі яблуні, на вільхи, що гуртами стоять в долині над річкою, на село сходив тихий, сільський

вечір. Володько ступав униз, мав добрий настрій, почувався в силі. Коло обмерзлої криниці багато людей. Одні з бочками, інші з відрами. По протилежному схилі долини розсипані рухливі точки. Це сходять, або виходять люди з порожніми, чи повними відрами. Люди. Народ. Все якомось рухалось, все щось робило. Кожний має свою думку, свою турботу. Багато, багато сіл навкруги й дуже багато таких людей. Володько думав тепер якраз про них, про них усіх. Знав їх, бачив їх, розумів їх.

А вечір все зближався. Небо зовсім затягнуте сірою поволокою. З заходу повіває нехолодний, одлижаний вітрець. Починають падати великі, рідкі — там, то там — сніжинки. Після вони густішають, летять з вітром, вються в затишку, б'ються об дерева, об стіни будинків, липнуть до всього. У вікнах хат засвітились неясні вогники, люди ховались кожний на своє місце, собаки сиділи по будах і гавкали, вечірні півні віщували світові зміну погоди.

І дійсно така зміна прийшла. Цілу ніч падав густий, мокрий сніг, що перейшов над ранок у дощ. Із заходу віяв мокрий вітер, шарпав почорнілі дерева, гонив з місця на місце неспокійні зграї ворон, що літали похилено, хрипко крякали, шукаючи поживи. За пару днів на полях з'явилися чорні лисини, на дорогах проломлювався вбитий, мов камінь, сніг. У деяких місцях його зовсім не стало й виступала чорна, рідка, ніби смола, грязюка.

А був це щойно місяць лютий. Недавно відправили веселі м'ясниці. Село повинно було замовкнути, бити себе в груди. В селі рух, в селі якась робота. Тепер вже не ставало самих вечорів, як до цього часу. Дядьки, що уважно й здивовано слідкували за своєю «шкальнею», помічали дивні, просто неймовірні речі. Спершу побачили, що в великій хаті, побіч тієї, де жив Габель, одного вечора з'явилося світло. Світилось довго. Пара десятків людських тіней сиділо навкруги стола. Не було перед ними ні одного шкалика, але сиділи вони довго й вперто щось говорили, щось писали, рухались, ходили.

Потім дядьки бачили, що кілька людей кудись їздило, щось привозили. Потім бачили Володька й Сергія, що носили на плечах з-під дзвінці товсті, дубові дошки, що лишилися там від того часу, коли робили церковну огорожу. Бачили, як їх тесали, збивали з них лавиці. Ще через пару днів помітили, що з комори дядька Каплія роблять чомусь хату. Пробивають вікна, двері, білять. За якийсь час дядьки з жахом помітили, що бляшана вивіска з написом «Продаж вуткі і лікеруф» щезла з дверей «шкальні» й з'явилася над дверима бувшої Каплійової комори. Одного дня погода видалася трохи відраднішою. Світило сонце, було тепліше. Цього дня дядьки бачили, як всі вікна, всі двері «шкальні» зненацька відчинилися, і в середині з'явилося з десяток дівчат. Всі вони весело співали, але мали позакачувані рукави, попідтикані аж до колін спідниці і кожна мала скіпець з вапном. До вечора дядьки вже не могли пізнати своєї «шкальні». Здивовано дивилися на білі стіни, на чисті вікна, на поправлені сходи. Відчували, що в їх село увійшли якісь чужі люди й, навіть не питаючи їх, почали господарити. Треба якось протестувати, якось боронитись, але як? Всі ходили збентежені, стурбовані. До Габеля вже не можна зайти. Там тепер так мало місця, що один дядько Григорко, коли одягне свою нову гуню, цілком засяде весь простір. Всі розгубилися.

А тимчасом шкальня все мінялась, все перероджувалась, ніби в ній панував якийсь чародій. Одного дня всі вікна шкальні, навіть ті, що ніколи не світилися, ясно освітилися... У великій кімнаті під стелею висить здоровенна лямпа. Світло б'є з неї, ніби від сонця, заливає велику кімнату, виривається цілим водоспадом через вікна й освічує болото дороги. І навіть з дороги побачили селяни, що всі стіни й стеля великої кімнати оздоблені вінками, якимись картинами, якимись прапорцями... Отам висять якісь два портрети... Тож всі добре пам'ятають, як там ще висіли портрети царя і цариці в золочених рамах, а тепер... Боже! Тепер там якийсь чоловік в кожусі й

шапці, без мундура й без медалів. А на полицях шкальні за дротяною сіткою, де ще недавно так привітливо виблискували чудові шкалики — півоки, четвертухи, — тепер розложене жовте мило, сірники, цукор. Он у куті мішисько соли, бочка оселедців. Он порозвішувані вила, лопати. Якись скриньки, коробки, бляшанки. З'явився крамар. Ось уже навіть якась молодиця з вузликом яєць увійшла й просить за два яйця соли, за три «керосіни», за решту дітям цукорків. Одна, друга й торгівля рушилась.

А був це доперва місяць березень. Ступала по волі, але певно весна. Дороги розбиті, грузькі. Не раз і не два зміряв Володько своїми ногами віддаль між містом і своїм селом. Але робив це радісно, завжди охоче, і завжди бадьоро. Відчував якесь надхнення. Багато вечорів і ночей віддав він своїй роботі, але тішився, що з кожним вечором росте його сила, шириться його вплив над селом. Вперто, мов вояк, крок за кроком добував хату за хатою, людину за людиною. Мав перед собою непроглядну, дядьківську, вперту душу, оточену чортами, забобонами, безпросвітною, віковою темнотою. Мав проти себе темні, сатанські сили, що, здається, навмисне родились на цей світ, зійшлися зо всіх кінців землі, щоб ставити спротив, щоб боротися. І всетаки чув, що перемагає він, Володько, син Матвія, син землі дідів і прадідів. Був гордий з цього. Щось Матвіївського світилось в його очах. Чувся справжнім сином свого батька... Не вимагав за працю свою ніякої нагороди, не чекав її, не думав про неї. Хто може тут нагороджувати? Якою нагородою? Ніхто у цілому світі, крім цього села, не знатиме його імени, ніхто не запише у книгу історії. Його — Володька й безліч інших Володьків, що родились, ростуть і працюють на цій забутій землі

Найбільшою нагородою для Володька був день відкриття його читальні. Простора, світла кімната набита молодими, веселими людьми. Велика лампа ясно освічує кожний кутик. Ніхто не курить, ніхто не плює. Всі сидять, всі уважно слухають. Це вже не ті люди, що їх ще недавно бачив Володько. Це

зовсім інші, що прийшли невідомо звідки й сіли тут і слухають мову Володька, інструктора культурно-освітнього відділу телявецької кооперативи. Це зовсім інші парубки. Вони якось інакше сидять, якось інакше говорять. В очах їх рівна, яскрава думка. Волосся їх причесане. Ось один з них черговий. Він пильнує, щоб ніхто не курив тут, щоб не робив сміття.

Зі стін дивляться на всіх портрети, оздоби, написи. Тисячі років минуло. Було село, жили люди... Але вперше з'явилися отам на білій, рівній стіні слова: «В своїй хаті, своя правда, і сила, і воля». Прості, звичайні слова, але скільки в них вложено! Скільки неухильної, намацальної правди. І скільки сотень літ минуло, щоб ті слова прийшли сюди, до цього села, щоб стати всім перед очима на білій, рівній стіні! Дивіться на них і розумійте!

**
*

Тимчасом ішла весна. Ще падав деколи сніг, але й одразу розтавав. А одного разу повіяв зовсім теплий вітер, рунули потоки води, поля зовсім почорніли. На деревах набухли бруньки. Жайворонки піднялися від землі й там високо під чистим, блакитним небом видзвонювали свої пісні. Ще день, два минає, парує й протряхає земля. На взлісся виглянули перші квітки. З вирію верталися птахи. Ось закурликали десь журавлі. Довго не можна піймати їх зором. Сліпуче сонце закриває їх своїм промінням, але ось все виразніше й виразніше чути їх радісний голос, і око ловить першу низку. Летять, вертаються. Були десь далеко в гостині, але ніде не є так добре, як у рідній землі.

Нарешті й берези пустили барву. Ніжні, жовтоваті бруньки набрякли й нагадують краплинки чистого воску. На поле виходить орач і закладає в мастку, чорну землю плиту свого плуга. Полетіла на бік скиба. Сонце лле на неї своє тепло. Бризнули з руки сіяча зернята й опліднили її.

Матвій вийшов також на поле. Як і кожного року, так і цього йде полем, сіє своє зерно. З ним Хведот.

Он підходить Іван Кушка. — Боже помагай, — гукає здалека. Протряхло?

— Спасибі! — зупиняється й говорить Матвій. — Рілля гарна.

— А добре сіється? — гукає знов Іван, хоч сам бачить.

— Нічого. Вітер під руку!

— А деж Володько? Не вчиться сіяти?

— Кожний сіє, що вміє, — відповідає спокійно Матвій. — Я своє, а він своє. Аби тільки на добру землю.

Не любив Матвій, коли йому витикали Володьком. На кожному місці пригадували: — Не помагає. Навчився. Смердить гній. Не хочеться за працю братися. Матвієві й самому не зовсім так хотілося, як є, але що зробиш. Був один — пішов і не вернувся. Підріс цей і знову невідомо, яка доля його чекає. Доброго не можна сподіватися. Нема звідки. Але Матвій всетаки розумів, що інакше бути не може. І він так робив би. Тепер вже старий. Вік свій на ріллі проробив, то хай хоча діти за нього де інде попрацюють. А що там говорять — пусте. Самі не знають, що верзуть. Через те не любив Матвій починати тепер розмови з людьми. Навіть із сусідами. Оминав їх, як міг. Любив самоту, господарство, поля. Йшов сам серед чистого поля й розмовляв з ним у голос. — Гарно, гарно в Божому світі, — говорив Матвій. — Шкода, що сили нема. Ах, яка та земля. Ось вже й витикається зерно. Коли б тільки не прийшли приморозки.

Був довгий, боліла йому спина, але побачивши перший паросток зерна, не міг стриматись, щоб не нахилитись, не подивитись на нього зовсім зблизька. — Гарно, гарно сходить, — говорив знов у голос. — вітрець, здається, досить теплий. — Після дивився навкруги по широкому небі, ніби чогось шукав. Його старечий вже зір оглядав небо і, здається, просив його не бути надто немилосердним до тих зовсім ще малесеньких паростків. Хай вже підростуть, хай будуть більші. Ціла надія всіх людей. Велике Боже доб-

родійство. Вічні скарби землі. Піт і кров. Гаряча молитва.

Небо було чудове, широке, синє. Єдине небо, якого більше ніде нема. Дивилось звисока на цей земний світ, трохи згорда, трохи поблажливо... Але воно має повне право на те. Його краса, його величність... Вкриває землю навкруги, носить на собі хмарини, має дощ, росу, блискавки. Має чудове, незрівняне сонце... Чого ще треба тобі, дивна людино? Чого? Розуму треба. Розуму. Трошечки розуму, щоб вміти розумно жити, щоб щось творити, щось давати життю. Трошечки того людського розуму, що дає бажання щастя, розуміння свободи, поняття чести.

Йшло до Великодня.. На полях від ранку до вечора ходять орачі. З вірію повертають птахи. Школу розпустили. Олег Левинський також приїхав додому. Кожного вечора над селом бамкає дзвін і люди йдуть говіти.

У суботу перед вербною неділею майже ціле село йде до церкви. Мала церква далеко не вміщає людей. Гарне свято. Пригадує Христа, що їхав у Єрусалим на ослі. Народ з пальмовими гілками стелить йому свої одяги, гукає осанну... Христос їм не вірив. Велика його душа чула, що завтра вони будуть гукати «Розпни Його!» Він боліє над людською безрадністю, несвідомістю їх людського, розумного первня. Він знає їх до глибини, через те сьогодні не радіє з їх захоплення, так само, як завтра не осуджує їх. «Вони не знають, що творять. Прости їм, Отче».

Матвій дуже любив це свято. Нераз брав свою стару, ще «за отлічіє і успіхі» даровану на іспиті в школі Євангелію і в голос читав ті глави страждання і воскресення Христового. А після міркував: — У життю завжди є так. Діти мої. Ніколи не възгордяться, коли вас хвалять, і ніколи не падайте духом, коли вас гудять. Робіть добро й вірте в себе.

У вербну суботу ціла Матвієва родина в церкві Мати наперед всім насукала свічок. Добрих, з чисто-го, пахучого воску. У церкві й біля церкви повно народу. Темний, хоч зоряний вечір. У церкві співають.

Тісно. Григорко Деберний вносить дві величезні вязки вербових галузок з котиками. Народ тиснеться. Молодий священик, що заступає хворого о. Клявідя, швидко роздає вербу. Над людьми замиготіло безліч свіжих галузок. Хто вже дістав своє, витискається на двір і засвічує свічку. Одна, дві, десять, безліч горючих свічок. Додому ще не йдуть. Стоять з палаючими свічками й чекають кінця вечірні. Обличчя кожного якесь надхненне. У темноті ночі воно ніби горить і світить... Всі рухаються. Малі хлопчики біжать ззаду й б'ють один одного вербою. «Не я б'ю, верба б'є, Великдень за тиждень...»

Володько був також у церкві. Він стояв у тісноті на крилосі в товаристві Олега, Романа й інших своїх товаришів. Він не належить до церковного хору, але став на крилос, бо на церкві нема місця. Крилос трохи підвищений і він може дивитисж понад голови народу.

Спереду церковний хор. Він сьогодні у повному зборі. Там Антін, там Ілько, там Володьків батько. Не дивлячись на старість, він всетаки заходив на крилос, бо любив співати. З дівчат там Настя, Одарка й Наталка... Ганка також у церкві, але вона тепер не ходить співати. Вона стоїть між дівчатами серед церкви.

Володько часом поглядає на Наталку. Так рідко її бачить і ще майже не говорив з нею. Хотів би затягнути її до читальні. Там готуються до нової вистави, і добре було б, щоб Наталка взяла в ній участь. Вона напевно могла б грати на сцені.

Вона стоїть спереду й співає. Обличчя її освітлене ясно сяйвом свічок. Її очі блискучі, вії довгі й рівні. Володько бачить її у профіль. Йому хотілося б, щоб вона помітила його, але вона стоїть рівно, не оглядається, спокійна й зайнята співом.

Аж коли почали давати вербу, і всі заворушилися, вона також повернулася. До неї нахилилася Настя й щось їй шепнула. Наталка усміхнулася й кинула погляд туди, де стояв Володько. Це помітив також Олег. Він шепнув Володькові: — Гарна дівчина. Ні?

Володько не знав, що сказати. Після промовив:
— Дуже хотів би дати їй одну ролю. Але вона не хоче...

— Дай їй. Затягни її до читальні. Обов'язково!
— сказав Олег.

Потім всі почали виходити. На цвинтарі повно народу. Володько слідкував, куди піде Наталка. Хотів підійти до неї й заговорити, але як? Ось вона стала в гурті дівчат під дзвіницею. У кожної дівчини верба й свічка. Щось говорять, сміються. Наталка також сміється.

— Володьку, — каже Роман. — Зайдім до нас...

— Ні. Я мушу переговорити з дівчатами... А ти куди, Олеже?

— Додому. Заходь. Будеш у читальні?

— Певно. До побачення! — Володько це говорив, але думав про інше. Він бачить, що до дівчат підходить Кіндрат і кожну б'є вербою. Хоче підійти до них також, але в той час чує удар верби. — Не я б'ю, верба б'є...

Це Ганка. — Це ти? — здивовано питає.

Ганка сміється. Певно. Не бачиш? Чого такий смутний? Де буваєш? Давно тебе не бачила. Може б мене провів...

— Добре, — каже він. Йому було приємно. Сердився сам на себе. Біля нього дівчина. Вона весела, вона сміється, вона щось його питає. Чому ж він не радіє з того? Чому не заговорить з нею, як слід? Але він всетаки її проведе. «Не побачусь з нею» — промайнула тимчасом думка.

Вийшли з Ганкою на вулицю. Проти церкви «біля козака» натовп людей. Течія людей, що пливе поволі від церкви, тут роздвоюється. Одні йдуть направо, вниз, інші наліво. Ще інші зупиняються біля натовпу. Скрізь свічки, огники, тихий гамір. Ганка також несе свічку. Вона закриває її правою долонею, щоб не погасла.

Володько провів її аж додому. Тут біля перелазу прощається.

— Ти якийсь дивний, — казала Ганка. — Я не розумію... Йй-Богу!

Володько не відповідав. — Ви ходите туди? На гору? — казала далі Ганка. — Я знаю. Мені казала Одарка.

— Часом, — промовив Володько. — Ми тепер нікуди не ходимо. Часом заходили до Насті. Але рідко.

— Ну... — казала химерно Ганка... — Так добра-ніч... Твоя свічка погасла...

— Хай. Всеодно не донесу. Добраніч!

Володько повернувся й пішов назад під гору. По дорозі зустрічав людей. Зустрів також Наталку. Вона йшла з Ільком. Свічка її горить.

— Здоров! Куди біжиш? — гукнув Ілько.

Володько підійшов до них. — Додому. А де твоя свічка?

— А твоя?

— Погасла. Зате як гарно горить у Наталки...

Виняв свою зімняту свічку й засвітив її від Наталчиної. При тому глянув на неї. В той час надбіг Демид. Він вже минув свою хату, а куди йде не відомо.

— Куди? — знову гукнув Ілько.

— Як хочеш — ходи! — кинув на ходу Демид. Не зупинився.

Ілько видно зацікавився. — Куди?

— Ходи, то побачиш! — казав далі Демид.

— Слух'!.. Чекай! — Ілько зірвався й побіг за Демидом.

— Куди, Ільку? — гукнула за ним Наталка, але він не відповів. Скоро зник у темноті.

— Знають вони, куди, — додала Наталка... — Через те так побігли.

— А вам шкода? — запитав Володько.

— Чого?

— Що він вас лишив.

— Хіба я дитина?

— О, ні... Але ви так завжди... з братом... Скрізь з братом...

— Не я з братом, а він зо мною... Боїться... — але тут вона осіклася.

— Чого боїться? — питав далі Володько.

— Ет, — кинула вона байдуже. — Не варто казати. Але чого ми стоїмо? Ходім.

— Провести вас? — питав Володько.

— Ви вже провели. Ні? Надокучить багато.

У цих словах Володько щось відчув. В той час дмухнув вітер й свічки обох згасли.

— Ой! — крикнула Наталка. — Боже!

— Чого ви злякались?

— Це недобрий знак. Подивіться. Обидві свічки... Нараз... Ваша і моя.

— А ви вірите в забобони...

— Це не забобони. Я вірю. Це буде недобре.

— Не лякайте мене, Наталко. Я так хочу, щоб все було якнайкраще... Особливо тепер...

Володько чекав, що вона щось скаже, але вона мовчала. Йшли в долину. Володько казав: — У церкві на вас дивився... Маєте гарний голос. Люблю слухати співи... Бувало у Дермані, ще малим, завжди ходив з матір'ю на вечірню... Там є монастир. В той час співав семинарський хор. Ах, як це було гарно... Пригадую одну вербницю. Був я, мама, сестра Палажка й тітка Зінька. Там є великий образ Теодора Острожського. Біля образу такі східці й довгий свічник. Нас затиснули аж на східці, під самий образ. Ніколи того не забуду. Перед нами горіло багато свічок. Ми дивились через горючі свічки на людей. Тіснота була страшна. А хор так гарно співав. Мати моя також любить співи. Вона того не каже, але дуже любить. Пригадую, як зараз, як вона молилась... На її устах, очах... Ну. Мені здавалось — вона на правду бачить самого Бога... Але нащо я це кажу? — перервав сам себе Володько. Наталка весь час йшла біля нього й мовчала. — Вам це зовсім нецікаве, — додав по хвильці...

— Чому... Я люблю... — Коротко відповіла Наталка. — А мені Настя казала, — сказала вона й замовкла...

— Що?

— Що ви на мене дивитесь.

— А ви що?

— Нічого. Що я? Кіндрат казав, що ви робите театри. Закликав нас. Мене, Настю...

— Ну, і що?

— Настя може йти. Що їй? Але я... Мене не пускають. У нас такі сусіди. Скажуть: дивись. Не хоче робити. За хлопцями бігає.

— Ви мусите згодитися... Мусите бути з нами! Можливо не хочете.

— Я хочу. Хто казав, що не хочу. Я пішла б... О, Боже. Поговоріть з Ільком. Може він щось скаже... А тепер добраніч.

Були вже біля річки. Володько дивився, як переходила вона кладку, як переступила через перелаз і як поволі зникала у темноті. Потім повернувся й пішов вже не горою, а долиною здовж річки до криниці.

Було вже тихо. Люди розійшлися. Долину залила глибока темрява. Дорога мало помітна, але Володько знає її на пам'ять. Пахне весною, бруньками, медом молоденьких листочків вільхи.

Володько чує, що настрій його піднявся. Чогось йому весело. Має багато моментів життя, що їх не забуде, а до них належить і цей. Нічого особливого не сталося. Ну, був у церкві, ну, дивився, як роздають вербу... Багато разів був у церкві й багато бачив подібне... Але це не те. Ні! Це зовсім, зовсім щось інше. У тій темноті, між полум'ям свічок, між теплом і диханням людей, між словами зверненими до Бога, між співом, родилось щось таке, що наповняє цілу його істоту. Неуявне, ненамацальне, одначе виразне. Чує його по цілому тілі — тут і тут, нервами, розумом... Хто знає, що з цього може бути. Ах, нащо це знати? Тепер, на початку життя? Навесні? Серед співу цілої землі, що ось прокидається й починає дихати?

І на другий день, і на третій Володько не позбавився свого почуття. Куди б не пішов, воно йшло за ним. Був у полі — воно там... У стеблинах хвощу, що тільки витикаються на поверхню... У бруньках ліщини... У хмаринах, що розсіпані по синьому, білі такі, майже прозорі... Був у лісі. Так. Тут воно також з ним. М'який мох, праліски над Угорщиною,

перші фіялки — все це видихає з себе те почуття. Працював. Ішов за плугом. З чола падав піт. Але й тут, з-під свіжої скиби, разом з сильним запахом землі, промінювало одно й те саме всемогутнє почуття.

Хотів її знову бачити. Кожний день хотів її бачити. У четвер вечором знову пішов до церкви. Це «Страсть». Це вечір, коли згадують Юду злочестивого й розбійника. Знову горять свічки, і дзвонять дзвони. Уява родить ті, чи інші, вже багато разів роджені, картини, а між ними й ця, що стоїть тепер перед очима.

Наталка співала на крилосі. Але після церкви не міг з нею говорити. З нею був її наречений. На Великдень також не бачив її. Першого дня розговіння, відвідини найближчих. А на другий день її вже ніде не було. Навіть у церкві. Володько був на цвинтарі, де сходяться дівчата та співають веснянки. Був на вулиці. Скрізь повно народу. Скрізь «Христос Воскрес», скрізь веселі обличчя, скрізь барви, сміх. Цілий день без перестанку дзвонять дзвони. Хлопчики «б'ються» крашанками. Дівчата з відкритими головами, у віночках. Сонце, тепло, от-от розцвітуть черешні.

Володько вже міг одягнути білу з виложеним коміром сорочку й так іти. Весняний, теплий вітер приємно лоскоче молоде, пружне тіло. Чує себе наповненим кипучою силою. Одначе йому неприємно. Зустрічається з тим чи іншим з хлопців. — Христос Воскрес! — Воїстину Воскрес! Як маємось? — Нічого! — Розходяться. Кожний має сьогодні свої радощі. Нема часу на чужі. Хлопці зібрались на вечір до Башковець. «Миритися». Кликали й Володька. Ні. Він не може. Ні, то ні. Пішли самі. Вдарили пісню й пішли.

Володько йде вулицею сам. Біля школи зустрічає Кіндрата. Він п'яний, червоний і веселий. — А-а-а! Христос Воскрес! Не чув хіба? А ми тебе шукаємо. Був у Андрія... Ех! — і не договорив.

— Так. Я бачу, що ех... А хто там ще був?

— Свої. Сергій... А ти, брате, що? Сумуєш? Хто сьогодні сумує — дурень. Ти пробач. Не тобі це вліпив, а так... взагалі... Наталку бачив рано... Йшла до Тетильковець. Я провів її й кажу: чому не хочеш грати? Дурна. Ходи й кінець. А Ількові наб'ю морду й також кінець. Ні. Вона завжди туди ходить. Дівка, як шкло!

Володько легко почервонів. Кіндрат не помітив.

— Не казала, коли вернеться?

— Казала. За тиждень. Не йдеш зо мною? А де хлопці?

— Ні. Я додому. А хлопці пішли до Башковець. Будь здоров!

Розійшлися. Володько йшов біля садиби Левинських. Згадав хвору Ольгу. Вона вже другий місяць майже не встає. Застав її не в кімнаті, а в саду перед ганком. Лежала в кріслі-гойдалці. Ноги мала загорнені пледом. Передвечірне сонце падало на неї з-над широкого каштана. На клямбах густими кущами росли шпичасті лілеї, косетинь, турецький часник. Розцвітали кругленькі стокротки. Фіялки вже розцвіли.

Обличчя Ольги бліде, кругле, але не худе. Гладеньке, чорне волосся ще збільшує його блідість. Великі, чорні очі горять хворобливо, але весело.

Вона зраділа, що Володько її навідав. — Воїстину, воїстину воскрес! — сказала радісно на Володькове привітання. — Володю! Дуже тішуся, що ви зайшли. Я тут сама. Майже всі — хто в лісі, хто в гостях. Мама біля тата. Вийшла ось трохи на сонце. А що ви? Олег все питав: а деж Володько? Чому не заїде? Ми вас всі чекали. А який гарний видався Великдень. Ні? Рідко коли так буває. Сонце, теплінь... Подивіться: отам вже розцвітає черешня... То дуже добра черешня. Я завжди любила їсти з неї ягоди. Чорні такі, соковиті й солодкі. А тепер розцвітає... Кожної весни розцвітає, але рідко коли на Великдень. Ще пам'ятаю раз розцвіла на Великдень. Я з Галиною ще були тоді у брацтві. Приїхали, пам'ятаю, на Великдень і саме цвіла та черешня. Я люблю той цвіт. Білий, радісний, майже порцеляновий... Ну, а що ж

дійсно ви? Я все говорю й говорю... Ви чогось ніби невеселі... Що таке? Дивуюся, як можна в такий день мати похмурі обличчя. Можливо закохані? (Володько почервонів). А-а! Володю. Кохайте. Це не гріх. І я думаю, ще видужаю й ще закохаюсь, хоч раз... Ті люди, що не вміють, чи не можуть кохати, вбогі, окрадені. Вони, можливо, і проживуть своє життя, але на половину гірше. Я над цим тепер нераз думаю.. Лежу отак, знаєте, й думаю. Думки маю дуже яскраві. Іноді здається, що ось-ось досягну істину. Це, думаю, і є те, до чого людина стремить. Як його назвати — не знаю. Але знаю переконано, що я в цьому стані духово піднялась. Хвороба загострює...

Вона так швидко й жадібно говорила, що закашлялась. Деякий час не могла вимовити слова, тільки робила рухи руками. Володько дивився на неї співчутливо й перечікував кашель.

— Вам не можна багато говорити, — сказав Володько...

— Ет, — махнула вона рукою. — Що це може значити, коли... вже є...

— Ви кажете, що я сумний. Сьогодні вже мені це кажуть вдруге. Я не сумний. Просто весна. Коли я чую оцю пісню, що співають на цвинтарі: «Ой, вже весна, ой, вже красна... Із стріх вода капле... Молодому козакові мандрівочка пахне...», я не можу видержати. Я дійсно хочу мандрувати... Але що то? Ось ми не можемо зробити виставу... — почав Володько.

— Чому? — запитала Ольга.

— Не маємо вас... Нема кому грати... Нема жінок...

— Беріть з села... Там стільки дівок...

— Не йдуть. Хлопці є, а дівчат нема.

Ольга на це не відповіла. Сиділа, зробилась зненацька поважною й мовчки дивилася вниз. Сонце досягало верхів каштана, і його тінь вкривала вже її ноги. Володько допоміг їй відсунутись далі на сонце. На цвинтарі співали дівчата... Весь час в неладі баламкали дзвони. Прийшла матушка. Володько привітався з нею.

— Тобі, Олюню, вже треба, мабуть, лягти. Не втомилася? Що у вас нового, Володю?

— Дякую. Нічого особливого, — сказав Володько.

— Я б ще трохи посиділа, — відповіла Ольга.

— Ну, ну... Але весняне сонце... Воно знаєш?.. Виснажує.

Матушка сідає на краєчку старої лавиці. Обличчя її заклопотане. Руки тримає згорнені в пелені. Слухає Ольжині розважання, але їй не весело. Це триває деякий час.

Біля церкви вмовкають співи дівчат. Чути заспівали «Христос Воскрес». Володько встає, прощається й відходить.

На цвинтарі перед церквою правиться вечірня. Скрізь повно народу. Хор співає великодні тропарі. Сонце поволі, спокійно сідає за церковний сад.

VIII.

Великодні дзвони віддзвонили. Довго ще по широких, соняшних полях стояли в повітрі їх звуки. Здавалось, вони все ще вириваються з отого місця, де над густим садом блищить золотий хрест, розлітаються по всіх полях і застигають.

Кожний день щось ставалось нове. То розцвіли черешні, то підросли й пустили бульбахи півонії, то розгорнули перші липкі листочки косаті берези. На полях кожний день ішли орачі. Вони співали пісні, розгортали землю, сіяли зерно. На городах з кожним днем творились нові грядки. Хати були білі, ще великодні, осяяні сонцем. Навкруги церкви стоптана земля. У Левинських праця, рух і клопіт. Олег від'їхав. Пан Гліб знову ходить учити. Ольга лежить, о. Клявдій лежить. Матушка бігає по господарстві. Решта хто де...

Село також працює. Сергій ходить на поденне до цегельні. Кіндрат кожного ранку йде з сокирою тесати клепку в Жолобеччині. Демид у полі. Йон їздить на Угорщину по дрова. Ілько працює в дворі.

Матвій має нову турботу. Володько хоче відходити. Куди? У світ, далеко... На Україну... Він так і сказав: на Україну. Хоче, мовляв, її бачити цілу... Сходити її хоче здовж і впоперек власними ногами. Якийсь дивак той Володько. Раз стялися обидва — батько й син... Ні один не переміг. Обидва лишились при своєму. Матвій тоді подумав: хай! Не буду йому перечити. Хай іде! Він так говорить, ніби Україна це його подвіря, де він може йти, куди захочеться. Але хай іде. Кілька днів ходив старий понурий і сердитий. Був такий і на полі, і вдома. Ніхто крім Володька не знав, що з ним сталося.

Настя працювала на городі. Силу-силенну має тієї праці. Василюк мало може їй допомогти, бо хо-

дить до школи. Це вже останній рік. Прийде зі школи, візьме книжку й на город. Там присяде біля матері на грядці, в одній руці книжка, а другою поле зілля. При тому вчить:

«Бяла паенчина стерніско укрила,
Ой, жебим я прендзей шиць сен научила...
Вишилабим собе белюхнон хустучкен,
Брацікові мему пекнон кошулячкен...»

Мати довго, терпеливо слухає її, а після не вдержує: — І що ти, дитино, ото цілий час мелеш?

— То, мамо, така пісня...

— І ти то розумієш? — При цьому Настя зводить на дочку свої вилинялі, запалі очі й дивиться на неї з жалем.

— Ну, мамо... Спочатку ні... Потім нам пояснюють... Знаєте що то «кошулечка»?

Мати поважно й здивовано дивиться, але не відповідає. Василинка сама пояснює: — То сорочечка...

— А-а-а! — махає рукою Настя. — Таке воно тобі потрібне, як мені біда. Будеш з того щось мати... Господи, Господи! Які ті люди... — додає зрезиговано й знову поле грядку.

Хведот у полі за копанкою скородить. Мати про нього казала: — Но! Вже до тієї роботи пнеться... Можливо, хоч цей буде до чогось... Але надто вже він крутий.

Хведот дійсно крутий. Це ані Василь, ані Володько. В духовому життю він не бере участі. Воно для нього не існує. Він жиє кіньми, коровами, господарським начинням, полем. Володько, на його думку, «дурний». Його читальні, вистави... Його мандрівки по ночах з хлопцями, особливо його книжки й писанина... Кому то потрібне? Хведот дивиться на свого брата виразно згори. Нічого з нього не буде. Ані пан, ані Іван...

Володько сам знає, що він не пан і не Іван. Це і є причиною, що він тепер такий розгублений, такий не свій. Чує себе розірваним на кілька шматків. Знає, що йому поплутано всі стежки. Всі дороги, якими йшов до цього часу, перетято... Треба шукати нові.

Бож він знає, що не тут, не в цьому селі його справжнє місце.

Але куди йти? Як? На це не дає ніхто відповіді. Ні рідні поля зі своєю вічною красою, ні предки, що нікуди не ходили — тут родились, жили й тут лишили могили, ані живі люди, що оточують Володька. Він тільки чує, що мусить іти. Чує навкруги себе якесь коло, якусь межу, що її мусить переступити. Треба вирватись тільки звідси, з цього ось місця, з цього села. А там вже знов віднайде свою дорогу...

Його дні йдуть неспокійні, нервові. Його не тішить ні рілля, ні сад, ні чепіга. Біжить у поле, у ліс... Шукає самотності. По часі хоче бачити біля себе людей — живих, чогось спрагнених, неспокійних. Вирватись! Вирватись з цього місця! Воно засмоктує в глибінь... Ноги грузнуть по коліна, а тут треба йти... Завжди один і той саме наказ...

Через те він і сказав батькові, що відійде. Вирвалось з уст слово Україна, бо не міг його обійти. Не міг! Він вже зрісся з тим словом і його тягне далечінь, що простяглась туди далі на схід. Ріки туди течуть, дороги туди біжать... Думки все туди й туди летять... Боже! Чому не так є, як має бути?

У Провідну суботу Володько вийшов з дому й пішов. Ще сонце стояло високо. Напередодні випав перший весняний дощ. Все зазеленіло. Навкруги зелено, зелено й зелено. Свіжо так і тепло. Він пішов через поля до «предатків», потім вузькою дорожиною до Одерадівського березового гаю. Тут повернув вправо й розмитою дорожиною пішов униз до села. Перейшов село, долину, річку й пішов на гору.

Коли вийшов на рівне до Тетильківської діброви, йому здавалось, що вже можна й не вернутись. Варто йти далі так само на схід, все на схід... Там десь у тих полях границя... Переступити її ось так, як цю межу, і йти собі по землі. І там так зелено, так свіжо, так гарно. І там люди свої, і села, і яри, і гаї різного дерева.

Ще сподівався Володько, що зустрине тут Наталку. Вона має десь вертатися з Тетильковець. Чекав

її до заходу сонця, але марно. Геть вечором вернувся додому й застав дядькового Василя...

Він тількищо прийшов з Дерманя. Сидів і вечеряв. Біля нього сидів Матвій. Настя поралася біля печі. Хведот і Василина вже полягали спати, але тепер повставали знову.

Василь засмалився від сонця, вуса його підросли. Одягнений в чорне. На ногах черевики.

— Що нового в Дермані? — питає Володько.

— Нема, Володьку, нічого доброго, — сказав рішучо Василь. — А потім продовжував перервану розмову з Матвієм: — Ціле Заставе — все заселили. Геть туди, як їхати цим боком до Лебедів. Хати вже ставлять. Ліс дали їм, землю й ще грошей на розбудову. Соснину, що була над нашими сіножатями, майже вирубали...

Ще добго оповідав, про це все і не було потреби щось питати. Всі й так знають. Мова йшла про так званих польських осадників. Матвій довго мовчки слухав Василя. Голову держав рівно й дивився просто перед себе. Нарешті проговорив: — Не встигли тоді викупити... Ах, дерманці, дерманці!

Володько відчув у цих словах тяжкий докір. Можливо навіть не за те, що не встигли викупити. Здається, за інше... А Василь так і зрозумів...

— Знаєте, дядьку, — сказав він на Матвієву мову. — Дерманців треба ганьбити, але хто тоді знав? Ну, от я. Що я міг знати? Звідки? Цар був над всім. Ні? А прийшла Україна... Ет! Те повстання, ті всілякі Каміняки, ті крикуни... Села наші тепер за них несуть покуту й будуть довго нести. Але скажу: народ встав! Так! Встав народ!

Ось, наприклад, — провадив далі Василь. (Володько подумав: звідки він навчився «наприклад»? Раніш все казав «наприклад»). — В нас помер Ферапонт Яковлевич...

— Ферапонт помер? — раптом перебив Василя Володько. — Що йому?

— Помер. — Коротко відповів Василь. — Не знаю, що йому було. Кажуть, сліпа кишка... А був

він уже другий рік... Ну, ніби директором, чи що... Народної школи. Тепер ,семиклясівка»... Наш Андрій ходить до п'ятого класу. Прийшов раз зі школи й розкаже: дали нового директора. З Познаньщини... Каже, одразу наказав учителям вивчити дітей державного гимну... Почали вчити. Перший раз як заспівали... Діти нізачо не тягнуть... А тільки вийшов учитель — як вдарять свого... І ніхто їм не казав. Самі. Учителі перелякались, директор почервонів, сердитий...

Говорили до пізньої ночі. Про землю, про дерманські новини, про рідню. Всі були в доброму настрої. Василь хоче покинути Дермань. Нема там місця для людини, що хоче рости. Хоче по Матвієвих слідах іти. Прийшов розвідати, чи не продасть часом Рона свою землю. Охоче б з того щось купив...

Потім полягали спати.

Володько заснув не одразу. Розмова й настрої Василя піддали йому завзяття. Порішив знов іти в село й знов там працювати. Він є з роду Довбенків. А це міцні, тверді люди...

Другий день — Провідна неділя. Люди йшли на могили, правили панахиди. Потім відходили на бік, розстеляли на зеленій траві білі настільники, розклали паску, крашанки, ковбасу, драглі... Сходилися куми та свати й поминали мертвих. Після кількох чарок робилося весело. Під вечір верталися, і зо всіх боків села було чути співи.

Володько був у читальні. Справа з виставою вирішена й підписана. Бракує тільки дівчат. Над вечір Сергій сказав Володькові: — Не хотів би часом зо мною?

— Куди?

— Побачиш.

Відділилися від хлопців і пішли просто селом. По селі повно люду. Деякі так розспівалися на проводах, що й дома не можуть утихомириться. У Польона, що йому під Сапановом обірвало пальці, справжня гульня. Вікна відчинені, за столом повно гостей, мов на весіллі. Співають «Чарочку». Під вікнами бігають і бавляться «у цвіт» діти.

Сергій і Володько пішли далі. Сонце заховалось за обрій і там лишилось. М'ягка, весняна темнота оповила землю. Чисто, свіжо й тепло.

На колодах, що лежать на вигоні, сидить Мокрина. Вона загорнута в велику, чорну хустку. Голова відкрита, а волосся заплетене в дві довгі, чорні коси. Вона чекає на Сергія...

Ось і він, але не сам. З ним Володько.

— Це добре, що ти його привів, — сказала Мокрина. — Та дурна Наталка не дає мені спокою... Хочете її бачити? — запитала рішуче.

Для Володька це несподіванка. — Вона не в Тетильківцях? — промовив він.

— Та де... Вже три дні тут... Вчора в дворі сіяли разом квітки... Все співає... А часом набреде на думку щось і питає: а ти пішла б до читальні? Певно, що пішла б... Чому ні, кажу. Володьку! Ви! Халярнику! Вона до вас втріскалась по вуха... Я знаю.

Володько не знав, що відповісти. Йому було приємно це чути, але не виявив нічого назовні. Присів до Мокрини й жартом її обняв.

— Ах, Мокрино, Мокрино! Золота ви дівчина! — майже вигукнув.

— Так. Золота... Біля золота лежала... А ти, Сергію, дивись: обнімає...

— Хай. Для Володька все... Ми з ним одно. Он і місяць починає сходити. Це також для нас.

— Хоч'те, Володьку? Піду викличу? — запитала Мокрина... — Дивіться. Вона там...

Володько знає, про кого мова. — А вийде? — запитав непевно...

— Ха-ха-а! — голосно засміялась Мокрина. Голос у неї дзвінкий, низький, сильний. Сміх покотився долиною. Потім зірвалась з місця, кинула «чекайте» й побігла. Скоро вона зникла за річкою...

Парубки зістались самі. Мовчанку перервав Сергій. — Як тільки Наталка погодиться — одразу за виставу... Але рішучо!

Володько думає щось інше, але відповідає: — Так. Одразу. Тільки чи знайдуть час хлопці...

— Мусять. По вечорах... Всеодно не йдуть одразу спати.

Обговорювали подробиці вистави. Сходив місяць. Поволі маєстатно. Небо прояснювалось, земля підносилась. Від дерев лягли на бік довгі, невиразні тіні. В декількох місцях заблищала річка. На горі виступили з темноти й підступили ближче білі хати.

Мокрина вернулась скоро. З нею прийшла Наталка. Боса, так само у великій хустці, з відкритою головою. Була весела, жива... Принесла дві квітки турецького часнику. Володько не міг її пізнати.

— Це вам принесла квітки, — казала вона. — Бігла з Мокриною й вирвала... У нас вже розцвіли. Хочете? — і подала квітки Володькові.

— Якими словами вам дякувати?

— А частець би на вас, — казала Мокрина. — Вони тут роздякувались, ніби пани. Володьку! Отак її! — Кинулась на шию Сергія, міцно пригорнулась і дзвінко, соковито поцілувала. Після зареготалась, аж луна покотила долиною.

— Не моя... Не смію. Інакше знав би, що робити, — сказав Володько.

— Не ваша. Дивись, яке моє-твое. Ніби це мед. Розлижуть... А ми йдемо. Сергію? Йдеш? Мені ще до двора треба. Завтра «бариня» встане: Макріно! Оп'ять за парнями бегала! Сматрі в міня! Ха-ха-ха! Добраніч!

— Мокрино! Куди? — крикнула Наталка. Але Мокрини вже не було. Зірвалась, гукнула Сергієві «лови» й побігла в місячний туман здовж річки. Сергій також побіг за нею...

І ось вони самі. Володько й Наталка. Знов тут на тому самому місці, де були у вербну суботу... Думки пролітають, крутяться. Що сказати? Сталося це несподівано, як і все, що цікаве. Підступив до Наталки й взяв її за руку. Не вирвала, навіть не поворушила. Від цієї близькості, від хвилювання, від непевності його рука затремтіла.

Вона мовчала. Схилила трохи голову, спустила очі, яких і так в темноті не було видно, і мовчала.

Та мовчанка ще поглиблювала інтимність, родила надію, а одночасно творила ледви помітну непевність. Варто тільки потягнути за руку, пригорнути і все... А як образиться? Сполохається? Втече? Ні. Нема сили. Коли б це Ганка, чи яка інша. Ця зовсім відмінна й не може робити з нею так, як радила Мокрина. Він знає, але не може. Руки відмовляють послуху. Серце міцно б'ється в грудях... Почуття набралися повні груди. Ціле тіло в його владі й навіть язик не хоче повертатися... Але не видержав: — Наталю! — Це був майже шепіт, а хотів сказати твердо. — Що? — подібно вирвалось у неї... — Я вас... слово урвалось на середині. Заплутався язик. Але всетаки доказав виразно: — Люблю.

Хвилина тиші. Великої, напруженої... Що він сказав? Що вона? Від серця догори напливає повінь і, здається, з нею підноситься само серце. В очах туман. — Кажете правду? — ледви чує слова, що майже так само звучать, як його власні. — Дуже велику... — А на це мов луна, з туманної далечини прилетіло: — І я вас...

Зненацька стало ясно в його душі, голові, очах. Здрігнувся... Впало слово, мов щось гаряче... Боже мій! Це ж значить... Це... Значить воно є. Все є. Значить можна її пригорнути й загорітись... Огнем, сьайвом, щастям...

Від неї почув глибоке, кілька разів розірване зідхання. Вона підняла голову. Бачив її обличчя зблизка. Схвильоване, поважне й щасливе. Щастя видно на ньому. Навіть при місяці. Очі поблискують, широкі такі, відкриті, ясні й глибокі. Заглянув у їх глибини і йому захотілось підняти її, бігти з нею й співати пісню. Так весело на душі, так багато сили в грудях, так неуявно багато навкруги життя.

Слова, півслова, питання, відповіді. Місяць все плив і все догори. Ніч, десь пісня, срібний туман... Могло б це тягнутись у вічність, коли б так треба було...

Вертаючись долиною повз криницю, Володько весь час повторявав: — Ось воно те справжнє! Прийшло!

Все навкруги: і місяць, і зорі, і дерева — все то щастя, щастя й щастя. От яка ніч... Вдивіться в неї... Ах, що й казати!

Ступав широко, легко... Ніс у собі ще тепло дівчини. Її ім'я звучало в ухах. Вибіг нерівною, кам'янистою дорогою під гору й тут на перехресті доріг зустрів... Йона.

Несподівана й неприємна зустріч. — Куди біжиш? — грубо запитав він Володька... — Дивлюсь... Володько. Стрибає, мов теля...

Йон — завжди Йон. Грубий, сердитий... Хто його бачив несердитим? Вічно клямцає зубами, мов вовк. Ось вже рік він трошки зрохманів. Вже не чути, щоб когось побив, але при кожному дотику їжить шерсть. Ось-ось вгризе. Довший час Володько не бачив його. Десь було зник...

— Звідки? — знову впав запит від Йона.

— Не знаєш? — так само відповів Володько.

— Від дівки. Ну! — Це «ну» витиснене з уст, ніби погроза.

— А ти звідки? — запитав і Володько.

— Я? Бував скрізь... У Рони тепер п'ють. Наші там всі. Ідіоти!

«Звідки в нього те слово?» — подумав Володько. У голос сказав: — А ти? Тебе десь не видно... Де буваєш?

— Пити не ходжу... Бував у Крем'янці. — Хвилину помовчав і сказав: — А ти киснеш? Читальня, Просвіта... Петлюровщиною зайнявся... Йшов би краще на Україну...

— А тут що? — запитав швидко Володько. — Звідки ті слова, Йоне? Це щось не наше...

— Вгадав. Наше це не є. Наше: Просвіта, пан Рона, дівки... Такий ось ти... Вчився, вчився, а сидиш у батька на карку. Думаєш, допоможе Просвіта?

— А хто по твоєму?

— Гм!.. Є трохи більша сила. Тож два кроки на схід межа, ні? Тож сила наша там, ні? Мій брат у Ленінграді командує баталіоном, а тут тебе навіть волосним писарем не пустять. А ми ідіоти: Просвіта,

читальня, вистава... Може Петлюра прийде й ще раз продасть за миску сочевиці. Туди треба йти. Займати місця. Хай зо мною поговорять, коли за плечима сто мільйонів стоятиме...

Володько не перечив. Йонові слова ясні, а Володько не має такої ж відповіді. В його голові непевність. Можливо й так. Там всетаки сила. Цей клаптик землі... Милій він, але всетаки клаптик...

Йон провів Володька аж до дерманських хуторів і повернув до села. При цьому весь час кидав свої сердиті слова. Володько більше слухав. Після, як залишився сам, міг подумати над ними. Одночасно йому хочеться пережити те, що наповняло його сьогодні. Радість ту велику. Ось перед ним батьків хутір, цвіте молода черешня, розцвітають яблуньки. Скрізь така весна, скрізь так молодо... Можливо не варто зараз розривати це все на шматки. Треба ним пожити...

**
*

Все, що говорив Йон, було дуже важливе, але Володько не придав йому великого значення. Він дуже жив... Жив своїм молодим тілом, своєю свіжою душею, своїм нерозвиненим розумом. Навкруги так добре. Батько й Василь ходили оглядати землю. Потім Василь відійшов. Вечором Володько подався в село. Був захопелний і це захоплення передалось на хлопців. Через те взялися завзято до вистави. Треба було дівчат — знайшли. Звели з Башковець, з Угорського, прийшла Наталка, Настя, Ганка... Грали, співали, танцювали... Вечорами Володько виминав Ганку, й зникав несподівано... Можливо він недобре робив. Дуже можливо. Але він не міг інакше. Ще в читальні Наталка казала: — Я вийду під черешні...

Володько добре знає, де ті черешні. Там за городами, де починається широке, до самих Людвищ, поле. Черешні старі, широкі. Під ними довгий хвилястий пліт, під плотом молода, зелена трава. Далі поля засіяні яриною й межі, що біжать далеко, майже до обрію... Не можна було не йти туди, хоч Наталку

проводив додому Ілько, а дома часто чекав на неї Іван з Людвищ.

І Володько, і Наталка крали своє щастя. Тільки Сергій та Мокрина знали про це. Часом Володько приходив «під черешні», сидів там довго, вдивлявся в темноту, тратив віру, що прийде, але все таки сидів. Завжди приходила. Насторожена, трохи перелякана. Пригорталась ціла — гаряча, гнучка, тріпотлива... Часом знов Мокрина викликала її «на колодки». Тоді були вони всі разом — Володько-Наталка, Сергій-Мокрина, мов дикі птахи, зривалися й відлітали в темноту. Звідти чути було дзвінкий Мокринин сміх. Вона не боялась сміятись.

А ті, що лишались? Наталка не вміє й не може так сміятись. Вона трагічна. Коли навіть сміється — через сміх проривається щось поважне. Вона тепер ціла горить. Коли цілує, напружується, мов струна, і тремтить. Вібрації її тіла передаються на Володька. Він тоді забувається й йому здається, що земля під ним вгинається.

Додому верталися пізно. — То нічого, — казала Наталка. — Висплюся — А прийдеш завтра? При? йдеш! Правда, прийдеш?

Володько вертається завжди долиною. Сюдою найкраще йти. Тут не ходять люди. Свіже, передранкове повітря охолоджує його розпалене чоло.. Часом заходить до криниці, сідає на цебрині, черпає долоною кришталево-чисту воду й п'є. Навкруги велика тиша. Думає про себе й Наталку. Що буде з нею? Ще кілька тижнів, ще місяць і вона не його. Вона належатиме іншому. Як буде він без неї? Як? Любить її, не може бути без неї. Колись цього не розумів, але тим краще розуміє це тепер. А чи може з нею одружитися? Ні. Що з нею робитиме? Куди піде? Ні батько ні мати не дозволять цього. І сам він знає, що це неможливе. Про це навіть не сміє ніхто знати. Ні Ілько, ні Ганка, ні Іван, ні навіть Йон. Цей ніби з презирством ставиться до жінок, але все те брехня. Він любить Наталку. Можливо він і Володька через неї ненавидить. Він не знає, що між ними є, але знає, що є щось...

І це помічають інші. Вони зустрічаються вечором у читальні. Вони разом грають. Часом вони непомітно сходяться й щось говорять. Ілько уважно слідкує за своєю сестрою... Він знає її. Може бути погано...

Ще гірше з Ганкою. Вона також ходить до читальні, але чому Володько уникає її? Чому відмовляється провести? А як проводить, чому такий байдужий і холодний. Колись того не було...

Але Ганка розумна й горда дівчина. Вона не хоче виявити своїх сумнівів. Вона тільки іноді каже: — Володьку. Ти мене вже не любиш. Правда, ні? Ну, скажи... Це ж правда...

Що їй відповісти? Мила, добра, весела Ганка. Знає її від дитинства. Любив її. Ходив з нею прилюдно. — Не кажи так, Ганко, — говорить він. — Не кажи так...

— Але то ж правда, — налягає вона...

— Ні.

— Можеш забожитись?

Починає говорити їй про все, що разом пережили. Згадує минуле. Як може її не любити?

Вона слухає уважно, не перебиває... Увага її аж надто велика. Так, ніби хоче вловити в тих словах все, що між ними заховане. А потім каже: — Вірю. Ти любиш мене... Але ти мене не кохаєш. Ні, ні... Мовчи!

Після цього й сама мовчить. Він також не знає що сказати... — Ах! — зрезигновано перериває мовчанку Ганка... — Інакше й не могло бути...

Ці слова найбільше ранять Володька. Він спокійно, але певно каже: — Не можу себе перемогти. Я, Ганко, інший. Не такий, як всі. Мене навіть і любити не слід...

Ганка довго мовчить. Передумує слова, що вивалились у Володька. Потім, ніби сама до себе, каже: — Але... Володьку! Я тебе так люблю... Так люблю! Ти може не віриш. Але скажи мені: Ганко! Скоч у ту річку! Скочу! Я не знаю... Сама не знаю, що це таке... Я знаю, що ти зо мною не будеш, що ти... Ах, цього навіть не хочу висловити... Ти знайдеш собі

іншу, не таку просту... Я проста і... дурна. Так. — У неї на очах з'являються дві сльозинки, відриваються й спадають. Голос її тремтить.

Після таких слів Володько ніяк не може сказати їй правду. У нього не стає відваги. Йде з певним наміром сказати, а вертається ще з більшою непевністю, ніж було до цього часу.

Тимчасом ішли проби вистави. Треба знову дозволу. Володько дуже був вдоволений, що цю справу взяв на себе пан Рона. Той найняв підводу, парадно одягнувся... Їхав на високо вимощеному й застеленому килимами возі. Вернувся з добрим настроєм, повний надії. — Дозвіл буде, — казав він урочисто.

Це всіх підбадьорило. Праця пішла ще жвавіше. На селі рух. Під вікнами читальні товпляться люди. Один Йон був завжди насуплений і невдоволений.

— Що з тобою? — питає його Володько.

Йон замість відповіді сплюнув набік. Потім вирік: — Ет... Все те дурниця!..

— Що дурниця? Чому дурниця?..

— Бо дурниця! — казав він рішучо й сердито. — Вистава! Велике діло! Поможе це нам, як мертвому кадило.

— Але ж, Йоне! Хіба ти не бачив, що творилось минулої осені? Ту радість, те захоплення... То не була вистава... То було свято. Ти ж бачив...

— Ну, й що ж?.. Бачив! Тобі свято... Нам гнуть карка, а ти свято... — І Йон презирливо глянув на Володька.

— Йоне. Кажу тобі! — рішучо проговорив Володько. — Це людей ушляхетнює, вчить. Люди бачать крім будня щось інше. Їх думки збуджуються, голови думають...

Йон розреготався. — Ушляхетнює... Ха-ха-ха! Нам не шляхетности, а сили треба. Сили! Не розумієш? А ще й вчився!

— Ну, як собі хоч'... Я не можу відняти народові кришку розради. Це роблять всі... Хочу сказати, всі народи, що звуться культурними. А з тим самим народ росте! Так так... Можеш не кривитися. Росте й потужніє! Вростає в силу...

Так і розходились. Володько на своєму, Йон на своєму. Не розумілися. Йон відмовився грати на сцені. Добре. Може не грати. Натомість Йон все ходить до Кремянця та збирає біля себе різних хлопців. Він щось говорить з Никоном. Никон приходиться раз до Володька й швидко, спльовуючи через зуби, розповідає: — Знаєш? Той Йон... (чвиркнув). Він мені говорить: зложім комуністичну ячейку. Що за ячейка? — кажу. Така, каже, мала група людей. Як ти думаєш? Сергій не хоче...

— І я не хочу, — престо відказав Володько.

— Ну, але... (Никон мнеться). Там за границею... Йон там був...

— Йон був там? — швидко запитав Володько.

— Але ти мовчи. Він мені сказав так собі... Просив мовчати... А може правда... Володьку? Ти подумай: там все таки наші. Ні? Наші ж... Як щось — до кого звернешся? А там, знаєш, таке... Йон приніс цілу купу. Газети — ось такі! (Никон широко розвів руками). По українськи. Йй-бо! Книжки. Шевченко. Листа показував. Дивись, каже: марка наша. У всіх, каже, школах по українськи... Ну, а це ж що?.. А там...

Володько не знав і тут, що сказати. Він нічого не знає. Звідки він може знати, що там і як там? Границя близько, але вона зачинена. Заходив до пана Гліба. Гліб був рішучо проти: — Не вірте! Москві не вірте ніколи. Де Москва, там не може бути України! Ось поговоріть ви з нашим Сашою...

— Саша чорносотенець.

— Не чорносотенець, а москаль! — рішучо казав пан Гліб. — Цей тільки дурний, а там розумніші...

Це все Володька мучило. Де правда? А що, коли б так піти та все власними очима побачити? Та сходити всю Україну здовж і впоперек? Та доторкнутися ран її? Та відчутти її цілим нутром? Приваблива думка. Володько не може з нею розстатися. Бачити Київ! Київ! Над Дніпром! Справжній Київ! При цьому в нього загорялися очі, ніби в малого хлоп'яти.

В цей також час Матвій розпочав будову нової хати. Копали фундамент, прийшли мулярі, рух, гар-

мідер. Ціле подвіря завалене цеглою, дошками, колодами. Володько в подертих, заляпаних штанах, без сорочки, у патинках на босу ногу мішає вапно, підвозить цеглу, носить з батьком дошки, будує риштування. Прийшли гарячі дні. Сонце смажить, обпікає спину, руки, обличчя. Шкіра стала гнідою, волосся вилиняло, щоки запали. Він зовсім змінився. Став костистим, худим, витягнутим. Спиная гнучка, випинається хребет і ребра.

Але все таки він щасливий. Так. Він весь заповнений. Не чує часу. Ось він дістав якусь книжку. Передав йому її Лазюк з міста. Спеціально йому... Нікому іншому. Хай прочитає й поверне. Написав листа. «Ця книжка дечому вас навчить і допоможе розв'язати питання, що вас сьогодні хвилюють».

Володько читає. Під час снідання, в обід, у перервах. Всі дивляться на нього, як на дивака. Але він весь у тій книзі. — Англія. Вісімнадцяте століття. Невелике, приморське місто. Море, рибалки, пірати, кораблі, брудні шинки й сильні, суворі люди. На вітрильних кораблях вони плывуть через океан у всі кінці світу. Для них відкрита Канада. Для них доступна Індія. Крок за кроком вони підгортають Африку... Підгортають собі, мов купу виграних грошей.

У тому містечку живуть два приятелі: Йонатан Блек і Гораціо Нельсон. Обидва ще малі хлопці. Перший не має батьків. Він прислуговує в шинку своєї старої й сварливої тітки. Другий є сином поважного морського старшини й він ходить до школи. У школі вчать його не так граматики, як почуття гідності, обов'язку й витривалості. Сварлива тітка часто нагороджує Блека стусанами, але він на це не зважає. Він дуже захоплений гостями, що приходять до шинку, придивляється до них, прислухається до їх розмови. Туди заходять матроси з далекого плавання. Вони оповідають цікаві пригоди. Між ними трапляються пірати. Одного разу Блек підслухує розмову таких піратів. Довідується, що на рейді стоїть корабель з вантажем золота. Власник корабля намовив піратів перенести золото на другий корабель, а той затопи-

ти. За нього можуть дістати від забезпечельні Льюїд десять тисяч фунтів.

Ця справа приголомшує малого Блека. Він не може прийти до себе. Пірати дали йому фалшиві гроші, але він того не помічає. Тітка б'є його за недоглед і викидає на вулицю. Але й це його не пригноблює. Він весь під враженням новини. Біжить з цим до свого приятеля. Але той у школі. Викликав його через вікно й оповів все, що знав. — Поїдеш зо мною? питає. — Куди? — На той корабель. — Не можу, Йонатане. Мене не пустять... — А пам'ятаєш нашу умову? — каже Блек. Кожний з них мусить одич одного послухати. Не послухає, дістане бокс.

Грацію пригадує умову й погоджується. Йдуть. Беруть чужого човна й під вечір виїжджають на море. Гребуть по черзі. Почасі знаходять корабель і по линвах вдрапуються на нього. Вилізли. Обидва засапані, з обох сочиться піт. Дивуються, що корабель порожній, але побіч нього на прив'язі другий корабель. Ходять по чердаку, але нікого не бачать. Нарешті з доку вийшли люди. Хлопці сховалися. Бачуть власників корабля, бачать піратів. Потім бачать, як пірати перекладають золото. Хлопців після помітили. Почали за ними бігти. Ті пострибали в воду й поплили. За ними стріляли, але даремне.

По довгих зусиллях хлопці виплили на суше й заховалися в очеретах. Що тепер? Треба сповістити про це забезпечальню Льюїд у Лондоні. Але це за сто миль. Як туди дістануться. — Пішки, — сказав Блек. — Інакше ні. Нельсон не погоджується. — Забув умову? — знов сказав Блек. Добре. Нельсон погоджується. Вони підуть.

На другий день Блек чекає Нельсона на умовленому місці. У нього за плечима на палиці клунок. Він готовий в дорогу. Нельсон довго не приходить. Блек терпеливо чекає, але ось і Нельсон. Він одягнений зовсім не по дорожньому. Подає приятелеві руку й з жалем говорить: — Не можу, Блек, з тобою. Мене віддають на службу. Буду моряком і буду воювати Еспанців.

Це причина важлива. Блек жалує, що Нельсон не може, але погоджується. Добре, — каже він. — Тоді я йду сам. Будь здоров! — Але... — мнеться Нельсон. — Я порушив умову. Ти мусиш мене вдарити. — Ні. Не можу тебе вдарити, — каже Блек. — Мусиш! Я вимагаю! Бий! — гнівається Нельсон. Блек легко вдаряє його в щелепи. — Слабо! — каже Нельсон. Після прощаються й розходяться.

З великими трудами дістався Блек до Льюїду. Його там приймають, нагороджують, пояснюють що таке Льюїд. — Наша велика країна тримається торгівлею. У всі кінці світу сягає наша торгівля. Але все то побудовано на честі й солідності, — кажуть йому там. — Тільки чесна й солідна праця дає великі наслідки.

Блек слухає ці засади. Так! — вирішує він. — Я буду працювати чесно й солідно. — З тим він віддається праці. Він думає, як поліпшити інформативну службу. Він винаходить перший, примітивний телеграф. Він наражується на небезпеку й висліджує таємниці ворожої Франції, що намагалась знищити потугу Англії. Він рятує від переслідувань Наполеонівських гвардійців жінку великого аристократа, закохується в неї, закохує її в себе. Він закладає в Лондоні власний картель, здобуває велике майно. Він бореться з власним громадянством, що намагалось змусити міністра фльоти, щоб той дав наказ воєнним кораблям охороняти торговельні кораблі. Блек перечить цьому. Воєнний флот не сміє бути розділений. Треба з'єднати всі сили й змусити Францію залишити переслідування англійської торгівлі. Громадянство з ним не погоджується. В рішучий момент Блек пускається на обман. Іде через Ля-Манш і подає фалшиву звістку: французька флотія розбита. Всі приймають звістку з захопленням. Флоту лишають цілою. В той час адмірал фльоти скупчує всі свої морські сили, змушує французьку флоту до бою й розбиває її. Це сталося під Трафальгаром. І адміралом тим був ніхто інший, як колишній приятель Блека Нельсон. У тім бою Нельсон був смертельно ранений, але сила, по-

туга Англії врятовані назавжди. При цьому багато допомогла Блекові жінка, що його кохала. У критичний час вона віддала для його картелю все своє велике майно, щоб спасти його від упадку...

Володько проковтнув ця книжку за раз. Між його вапном, цеглою, між мулярами миготів у його очах Лондон, забезпечальня, море, бої... Дужі, могутні люди... Великі пристрасті, великий спокій, великі наміри й великі наслідки.

Це все оповідає Володько Сергієві, потім Наталці. Наталка любить таке слухати. Він оповідає їй зрозуміло. Вона дивиться йому просто в рот і живцем виринає слова. Потім Володько каже: — Ну, от... Ти бачиш. І я хочу бути таким Блеком, чи таким Нельсоном. Думаєш, не можу?

— Чому? Можеш, — відповідає Наталка.

— Але я мушу звідсіль іти. Тут нема місця.

— Куди ж ти підеш? В це питання Наталка вкладає можливо більше спокою. Але слова не виходять рівними...

— А-а! Наша країна дуже велика, Наталко. Дуже велика. — Він намагається їй пояснити, яка велика його країна. Вона не зовсім це уявляє. Вона ніколи не була далі, як у Крем'янці. Хто зна, яка та країна.

— І ти мене покинеш? — питає потім Наталка...

Володько боїться їй відповісти. — Ти всеодно не будеш моя.

— Коли б ти тільки хотів. Ти ж знаєш.

— Ах, Наталко! — пристрасно викрикує Володько. — Я дуже багато люблю. І то зараз. Люблю нашу землю. Люблю батьків. Люблю світ і люблю тебе. Я все люблю!

Вражіння, що зробила прочитана книжка, довго не залишало Володька. Його це підсилило. Він не тільки мріяв, але й хотів. Його мрія спліталась з планами, як досягнути вимріяного. Навкруги стоять «обставини». Нема грошей. Нема пашпорту. Нема свободи. Границя. Ну? Що робити? А треба щось робити. Так не можна.

Володько живе свої дні напружено, радісно. Все буде добре. Він знайде вихід з цього положення. Од-

наче за його обрієм вже збиралися хмари. Щось буде. Часами, коли його душа втихомирювалась, він чув щось непевне. Іноді йому снились турботні сни. Він тікав, за ним бігла стежа. Він ховався, відбився від напасників. Все це збільшувало його підсвідомий неспокій. Але не було часу піддаватись цьому. Та одного разу, коли Володько прийшов на пробу, до нього підступив Ілько.

— Слухай, — сказав він. — Наталка більше не прийде на проби.

— Чому? — швидко запитав Володько і насто- рожився.

— Ти сам знаєш. У неї скоро весілля. А ти залиши її в спокою. Я так хочу.

Це Володька обурило. — Але ж, Ільку! Зрозумій. Ми перед самою виставою. За тиждень все готове. Ми не сміємо самі розбити це. Стільки праці.

— Сестра не може, — понуро й твердо проговорив Ілько.

Наталка грає головну роллю. Ніхто її не заступить. Пан Рона здивований і сердитий. Всі обурені. — Як то? Чому? Чому не піде Наталка? — налягали на Ілька.

— Не піде і все! Не мушу вам казати! Він знає! — викрикнув Ілько й тикнув рукою на Володька.

Більшість знали, про що йде. Не знав тільки пан Рона.

— Посвятить нас у ваші трагічні таємниці, — казав він напів жартом. Ми сплетем дві драми в одну... Любов?

Ніхто не засміявся, тільки дехто підсміювався. Між ними був Кіндрат. Він вже давно знає «що в світі робиться». Але не моє, не лізь. Він знає, де Володько по вечорах зникає...

Але що робить Ганка? Вона забила у самий кут, трошки почервоніла, споважніла й мовчить. Потім вона непомітно висмикнулася і зникла. Володько навіть не бачив, як це сталося. Вона вже догадалась, у чім справа. Вже й так давно догадувалась. Пан Рона дуже зацікавився. — Володьку, — сказав він вже серйозно. — Хочу з вами поговорити.

Володько вийшов і проговорив прилюдно: — Андрію Андрійовичу! Нічого нема. Скажу вам всім: Ілько боїться за свою сестру. Це дуже дивно. Вона вже не дитина, а скоро має весілля...

Вечір пройшов напружено, цікаво, схвильовано. Центром уваги був Володько. Наталки не було зовсім. Володько дуже хотів її побачити й не знав як. Пан Рона вже на дворі, коли розходились, підійшов до Володька й почав говорити: — Володьку. Краще признайтесь. Що сталося?

Володькові неприємно, що втручаються в його справи. — Нічого! — різко й коротко відповів він. — Просто Ілько збожеволів.

Володько дійсно не знав, що сталося. Покликав Сергія, але й той не знає. Тільки догадується: Наталка напевне не хоче Івана. Але що собі думає Ілько? Вистава мусить відбутися! Ми будемо вимагати. — Ільку! — гукнув Сергій. — Ходи сюди.

Ілько залишив товариство Антона й Демида й підійшов до Сергія. Всі троє — Володько, Сергій та Ілько пішли дорогою.

— Що тебе напало Ільку? Здурів? Вистава. Хочеш її розбити? Боїшся за сестру?

— Ні. Не боюсь, — проговорив Ілько. — Але Володько сам винен. Він закрутив їй голову. Батьки сердиті. Вона знов робить веремії. Не хоче Івана... Ви ж знаєте, що вона мусить вийти заміж...

Володько мовчав. Ішли дорогою в напрямку до Сергія. Зрівнявшись з дяківською садибою, з-під Григоркової брами хтось негolosно покликав Володька — Хто там? — сказав Сергій.

— А тобі нащо знати? — почувся знов голос. Там було темно й не видно, хто говорить. Голос дівочий...

Володько подумав, що це напевне Наталка. — Я йду, — сказав він. Попрощався й відійшов.

Але помилився. Кликала його Вірка Григоркова. Вона повела Володька в сад і там побачив Ганку. Сиділа на перелазі загорнута в хустку й мовчала. Вірка одразу відійшла. Навмисне лишила їх самих. Це Володькові неприємне. Таж він зовсім не знає, що

має казати цій дівчині. Зовсім не знає. А казати щось треба.

— Нічого, Володьку, — проговорила дівчина. — Я нічого. Я тебе не буду держати. Я... — але вона не договорила, не видержала, вибухнула плачем, зірвалася і хотіла кудись бігти. Володько схопив її за руку. Вона шарпалась і все казала: — Пусти! Пусти! Ой, пусти мене!

— Ганко! Отямся! Прошу тебе! Нащо ж ти мене кликала?

Вона сіла знов на перелазі, тяжко хлипала, втирала очі хустиною, що тримала в лівій руці. Володько все повторяв: — Ганко. Отямся. Ну, що хоч' сказати?

— Ти... зна...еш, — хлипала вона, мов мала дитина. Володькові зробилось їй шкода. Підступив до неї ближче, обняв і пригорнув. Вона не боронилась. — Ганнусю! — сказав він тихо й ніжно. — Не плач, любя! — гладив її рукою по волоссю. Вона все таки плакала, хлипала, тримала хустину біля очей. У саду зовсім темно й Володько не може бачити її. Потім вона встала. — Ходім, — ледви чуйно проговорила. — Проведи мене.

Володько її провів. Мовчали. Вона сказала йому все своїми сльозами. Він зрештою розумів її мову, але як міг відповісти. Нема відповіді. І аж прощаючись запитав її: — Будеш ходити на проби?

Вона довго не відповідала. — Не буду. Не можу з нею... Не хочу її бачити... — сказала почасі.

— Але ж вона нічого не винна. Винен я.

— Вона знала, що ти ходиш зо мною...

Володько почував себе дійсно погано. У ньому боролось дві сили: добра й зла. Він хотів би віддати себе цій дівчині, а з другого боку не міг. Одночасно мусить вмовити її, щоб ходила на проби. Що може на неї вплинути? Підлесливість, брехня? Брр! Йому бридко, що в його чисте, справді велике й справді святе почуття мусить вноситись цей бруд. Він не шукав Наталки. Він не хотів зраджувати Ганку. Це прийшло само від себе. Це було гарне й він не міг відгорнути від себе його. Нічого, що перечило б його сумлінню, не знаходив у своєму поступованню.

Почасі Володько відкидає підлесливість: — Ганко, — сказав він звичайним, спокійним голосом. — Май розум. Сталося. Я не хотів так, але так сталося. Ну, що тепер? Будемо топитися, чи вішатися? Розпочали виставу. Мусимо її кінчити. Ти ж сама знаєш... Подумай і скажи: підеш, чи ні? Ти була завжди розумна дівчина. Вірю, що зісталась такою й тепер...

На цьому скінчилося. Вона сказала, що подумає. Розпрощались і Володько пішов у темноту.

Йшов швидко під гору. На горі зупинився й подивився на протилежний бік. Нічого не видно, але думка Володька була там «під черешнями». Можливо й вона тепер там. Дуже можливо, чи не піти? Ні. Вже пізно. Це було б божевілля...

Зайшов натомість до Сергія. Той вже спав у клуні. Збудив його. — Хто? — з просоння крикнув Сергій.

— Не лякайся. Я! — сказав Володько. — Вже спиш? Чуєш мене?

— Ну? Що хоч'? Де ти був? У мене була Наталка...

— Була? — Володько схопився. Мало не викрикнув. — Я хотів сказати, щоб ти завтра пішов і вмовив Ілька...

— Не треба, — сказав Сергій. — Наталка казала, що всеодно буде ходити. Була зовсім спокійна й поважна. Думала, що ти прийдеш.

Голос Сергіїв хрипкий і заспаний. Темно. Недобре пахне мерва. За стіною шелестить листя горіха.

Володько пішов додому.

ІХ.

Цієї ночі, мабуть, Володько все обдумав і вирішив. Довго не спав, довго ходив по саду, довго думав. Ніч спокійна. Молоді дерева навкруги. Ліг над ранок і заснув міцно.

Рано його не будили, бо неділя. Спав, скільки хотів. Встав, був підсилений. Його костисте, змарніле обличчя відсвіжилося. Добре помився холодною водою й поголився.

Матвія не було дома. Був у церкві. Хведот і Василина в полі, біля худоби. Настя порається по господарству. Коли Володько увійшов до хати, вона довго мовчала. «Мабуть гнівається» — думає Володько. — Всі встали, тільки він спить... Потім Настя заговорила: — По цілому селі ходять про тебе чутки... — Казала непевно.

— Хай собі ходять, — сказав байдуже Володько. Мати бачила, що він не хоче про це говорити й замовкла. Володько знав, які чутки, і вони його не цікавили. Йому всеодно. Ось тільки треба виставу докінчити.

Потім Володько пішов здому. Зайшов, як звичайно в неділю, до Левинських. Відвідав пана Гліба й Ольгу. Олег ще в школі.

Пан Гліб був зайнятий, але Ольга, як звичайно, радо з ним розмовляла. Стан її не погіршився й не поліпшився. Здебільша лежить у кріслі-гойдалці донебудь на соняшному місці, читає або, закривши очі, думає. Обличчя її все таке ж повне. Вона зовсім не загоряє. Шкіра блідувата, суха, хоч часто на чолі з'являються дрібненькі краплинки поту.

— Ну, як ваша вистава? — питала вона Володька... — Всі ми під враженням вистави... Навіть Галя. Ач, як змінилося від минулого року. То було все ми, а тепер роблять інші, а ми збоку. Один Роман там...

Але він не має що робити... А вчора він оповідав про вас. (Володько спустив голову). Гарна та дівчина? Ні. Я не так хотіла сказати... Чи цікава? Гарна, то гарна... Бачила її не раз у церкві...

— Як кому, відповів Володько. — Мені цікава.

— Але вона виходить заміж.

— Так.

Ольга поважно, байдуже дивилася перед собою. Потім повільно казала: «Не всі тії та сади цвітуть, що весною розцвітаються...» Чи не правда? А вам гріх, що ви її зводите...

— Тяжко вам це пояснити, — сказав Володько. Дивився вбік. Виминав її погляду. — Ви самі казали колись, що треба любити.

— Певно. Але любити вільну...

— Люблю те, що можу... Люблю не для втіхи. Люблю, бо бачу в ній те, за чим тужив... Але життя життям. Можете казати, що це гріх. Бог цього напевне не скаже.

— Ну... Можливо. Ми цього не знаємо. Це дійсно Божа річ: любов, кохання, щастя, нещастя... Життя і смерть... Все йде, минає... Приходить щось нове. Але жити треба відважно. Навіть перед смертю.

Потім прийшов обід. Володько залишився обідати. За обідом пан Гліб оповідав за інспекторську візитацію школи. Мав добрий настрій, через те оповідав зі сміхом...

— Дивний народ. Насильно пруться, щоб їх любити, — сказала між іншим Галя. Вона говорить по московськи. Питання ці їй не цікавлять. Вона зайнята зовсім іншим. Саша має намір від'їхати й це її хвилює.

Обід тягнеться довго. По обіді Володько йде в село. Була гарна погода. У читальні почали збиратись учасники вистави. Прийшли всі. Настрій трохи натягнутий, але нічого. Проба пройшла добре. Після проби вирішили остаточно день вистави. Далі тягнути не можна. На цьому особливо настоював Володько. Вистава в слідує неділю.

Вечором у дібрі на подвір'ю Юхима заграли музики. Парубки та дівчата пішли туди. Володько пішов також. Мав добрий настрій, без огляду на вчорашній

вечір. Всі дівчата дивились на нього з незатаєною цікавістю. Мабуть ціле село знає, що сталося вчора в читальні.

Наталки на музиках не було. Не було також Ганки. Володько перетанцював кілька разів з тією самою Віркою, що вчора ввечорі покликала його біля Григоркової брами. Це маленька, гарна, чорна, мов циганка, дівчина. Їй, видно, подобається, що Володько з нею танцює. Вона оповідає йому, що казала їй Ганка. — Казала, що дуже вас любить. Знаєте? А ще казала, що Наталці не подарує. Дурна, кажу їй. Що вона винна. Ні?

Музики грають польку. Пари швидко крутяться. Тут майже всі видатніші хлопці. Йон також тут. Він ходить, піднявши голову. Так само й танцює. Здається, і тут він сердитий. Сердито крутить дівчиною й міцно притупує великими, вичищеними чобітьми. «Комуніст» — думає Володько. Після танцю біля Йона гуртується кілька хлопців. Вони тримають себе зухвало. Мають в собі щось Йонівське. Вони відрізняються від решти хлопців, хоч крім Володька, ніхто того не помічає.

У відчиненому вікні хати стоїть невелика, нафтова лампа. Вона кидає дещо світла на подвіря, де крутяться танцюристи. Збита, густа маса молоді без перерви ворухиться. Сміх, вигуки, миготять і зникають у темноті обличчя, бовкає великий бубон і все заглушує.

Кіндрат вже встиг випити. Він мене під ясенком якусь дівку, а біля нього стоїть Роман. Де він тут взявся? — Оксано. Мовчи. Чого кричиш, ніби тебе ріжуть! — каже Роман. Він також п'яний.

Володько побачив Мокрину й підступив до неї. — Хоч з вами поговорити, — сказав він.

Відійшли на бік. — Де Наталка? — питає Володько.

А хресто-святий, не знаю, — співчутливо відповідає Макрина. — Вона ж була в читальні?

— Була. Куди пішла — не знаю. Не можете її викликати?

— Сергію! — гукнула Мокрина.

Підійшов Сергій. — Побудь тут. Я скоро прийду, — сказала вона. Сергій не питав, куди й чого йде. Він тільки сказав: — Добре.

— Підем, — сказала Мокрина. Володько пішов з нею.

Мокрині подобається ця таємнича гра. Робить вона це поважно. Зрештою, вона любить Наталку, так само, як Сергій Володька. Вона охоче їм допоможе...

Йшли дорогою. Десь-не-десь вештаються люди. — Добривечір! — Дайбоздоровля! — Потім звернули на вигін до колод. Дійшли до річки. Хтось у темноті йде. — Агов! Хто йде?

Володько стрибнув і одразу був біля Наталки. Це вона. Пізнав її по ході й по голосі. Вона його також пізнала.

— Йшли за тобою! Де провалилась? — грубовато казала Мокрина. Але в її голосі чулась велика приязнь.

Потім Мокрина пішла назад на музики, а Володько з Наталкою зістались. Темнота, безлюддя... Там у діброві бовкає бубон і гудуть труби. Потім хлопці заспівали пісню. Чути хрипкий голос Кіндрата. Він псує ту гарну, буйну пісню. «Ой, на горі вітер віє... Та жито половіє... А козак дівчину та вірненько любить, а зайнять не посміє...»

Володько веде Наталку трохи далі від стежки. На вигін лягла роса. Від річки тягне вогкістю. За річкою вільшина зливається з горою, гора з садом Рони. Все те чорне. Видається, що там чорна безвість і в неї, не дивлячись на ніщо, йдуть ці двоє людей.

Наталка оповідає, що сталося. — Нічого не сталося. Почали мама. Куди ти все ходиш? А куди я ходжу? Ти но мені дивись. І почали сваритись. Потім прийшов тато. Спочатку нічого, а по часі кажуть: не смій з ним ходити! Інакше буде зле. А я не видержала. Я не ваша худоба й ви не маєте права мене продавати. Ну, й після цього пішло. Ет... Я зроблю, як хочу... — закінчила Наталка.

Володько уважно її слухає. Потім мовчки горне її до себе. Серце його стискається. Знаходить її уста.

Вони теплі й вогкі. Чує її пружні, дівочі груди. Під рукою вигинається тонкий стан. У голові туманіє. — Мила моя! — шепче пристрасно. — Ти!

Вона мовчки горнеться до нього, а серце швидко б'ється в грудях. У Ронівському саду голосно за-тьохкав соловей. З другого боку села чути пісню. Але це вже не та пісня й співають її на горі біля Демида.

Володько пізно вертався додому. Нічого не умовився з Наталкою. Нічого не сказав їй, а вона йому. Не хотіли говорити про те, що буде. Жили тим, що є. Воно таке коротке. Він тільки зайшов до криниці й сьорбнув кілька разів чистої, холодної води. Був майже п'яний, і це трохи освіжило його.

**
*

До вистави всетаки не дійшло. Повітове староство не дало дозволу. Це сталося в останній момент. Все було готове. Розліплені плякати — у Тилявці, на Угорську, в Жолобках, Башківцях і Людвищах. Готова сцена. Готові перуки. Готові ролі. У суботу вчором ще була надія, але приїхав Сергій і привіз відмову.

Під читальнею ще більше людей, ніж звичайно. У читальні також повно. Вісткою, що її привіз Сергій, всі були приголомшені, але найбільше пан Рона. Він був так переконаний, що дозвіл буде. Володько встав і сказав кілька слів. — Товариші, — сказав він. — Не сумуйте й не падайте духом. Це тільки початки!

Можливо, що його й не всі зрозуміли. Потім він сказав кілька слів до людей під читальнею. Говорив через відчинене вікно. — Прошу уваги! Вистави не буде. Повітове староство не дало нам дозволу!

На дворі зчинився гамір, але Володько його не слухав. До слова прийшов Рона. — Аак, панове! — казав він. — Тимчасом до побачення... У другу неділю влаштуєм шаховий турнір. Будемо змагатись без дозволу. А тепер підем.

Відходячи він ще звернувся до Володька. — Перекажіть вашому братові, що я продаю землю. Він

був у мене, але я ще тоді не знав... Продаю. Передайте це. Хай прийде записатись...

Він подав руку й мовчки вийшов. За ним виходили інші — хлопці й дівчата. При цьому кпилися з себе самих. Настрій не був пригноблений. Навпаки. Кіндрат, мабуть, пригадав собі минулорічні вибори й затягнув хрипливим голосом «Ще не вмерла»... Йому дехто підтягнув. Впало кілька непристойних вигуків, але Володько втихомирив. — Спокій! Без гістерики! — Він залишився останнім. Мав намір відійти за Наталкою. Вона там напевне десь його зачекає. Але до нього прив'язався Йон. Був він, як звичайно, напханий сердитими словами і всі хотів одразу висипати перед Володьком. — А що? Не казав тобі? Бачиш!.. Треба іншого...

— Ну, що? — сердито питав Володько. Це вже йому докучило.

— Організації... Опертися на силу. Кажу тобі: не сиди тут. Йди туди. Займай там місце. Ми тут будемо готувати. Що-до-чого, і ми матимем опору. Не розумію, чого ти ждеш...

Володько мовчав. Дивився перед себе в темноту. Йон говорив далі. — Тут вже є велика організація. Ми мусимо включитися до неї... Невідмовно мусимо. Ти все: Просвіта, Просвіта... Просвіта не допоможе. Просвіту можна придушити за один день, а тут треба...

Він все говорив і говорив. Говорив пристрасно й сердито. В його словах безліч ненависти. Володько мовчав, слухав, нічого не перечив. Здебільша він годився з Йоном. В його вухах тільки звучали слова, сказані колись Глібом. Не міг переказати їх Йонові. Той ще не розумів Москви і не-Москви. Його чуття було ще чисто земляне. Його брат був десь там бригадиром, писав гарні листи, багато обіцяв, прислав навіть світлину. Це Йон розумів. Все решта в нього — «петлюрівство» й «сентименти» — слова заучені на партійних сходах у Кремянці.

— Все це сам знаю, Йоне! — Накінець казав Володько. — Тільки воно не таке просте, як ти думаєш...

Йон на це сердито сплюнув. Він покинув Володька й пішов. Обіцяв, що буде сам організувати хлопців. Тоді побачить, хто переможе.

Події останніх тижнів поважно вплинули на Володька. Мусів думати. Враження книжки. Наталка. Ганка. Йон із своєю сердитою мовою. Заборонена вистава. Стільки вложено праці, напруження, надій. Це змушує думати про будучність. Що буде далі? Дні летять, роки йдуть. Він сам, ніби в повітрі. Так. Він жив своїм великим коханням, але життя робить удар за ударом і змушує дивитись на світ тверезими очима. Необхідно відважитись і зробити якийсь рішучий крок.

Переказав батькові слова пана Рони. Старого це поважно затурбувало. — Як то? Коли продаватиме? Вже тепер?

— Казав записуватись...

— Ну, добре... Але ж... Якраз такий час. Як ми йому скажемо? Може ти підеш до Дерманя? Я не можу. Хто буде коло мулярки.

Матвій хвилинку подумав і сказав ще рішучіше. — Піди. Це треба. Я тимчасом сам зайду до Рони. Василеві земля потрібна.

Потім Володько сказав батькові про заборонену виставу. Це його менше торкнуло. — Ти но пильнуй більше землі. Це головне, — сказав він.

— А-а! Головне. Я вам вже не раз казав, що головне. Як впильнуємо, коли нам її вирвуть. З рук рвуть.

— Думаєш, pomoже вистава!

— Поможе собі свідомий народ.

— Йди, йди, йди! Не говори! Зараз йди! Сьогодні збирайся та йди! Якраз неділя... І скоро вертайся, бо всюди повно праці.

Одночасно сказав Насті: — Зготуй йому що на дорогу. Скоро! — При цьому він видно хвилювався. Йому здавалось, що земля може втікти й Василь не піймає її. Треба робити скоро. Не можна гаяти ні одної хвилини. Володько знає, що в такі моменти перечити старому небезпечно. Одразу почав збиратися в дорогу.

Збори невеликі. Документ, вузлик харчів і готово. Перед ним п'ятьдесят кілометрів дороги, але знає її дуже добре. Навіть приємно ще раз пройти тими лісами, пісками... Пригадати старі стежки. Вийшов з дому бадьорій і пішов навпростець через Угорщину. Шкодував тільки, що не міг ще побачити Наталки. Хлопці будуть також без нього. Там ще стільки роботи. Все треба розбирати й приводити до порядку. От будуть лаятись, — думав він. От наберуться огню...

Матвій одразу пішов до пана Рони. Той ще спав. Не хотів чекати даремно. Пішов оглянути поле. Вже нераз бачив його, але його очі хотіли бачити ще. Вийшов алеєю з саду й зупинився. Перед ним не поле, а ласкава долоня. Сонце освічує її, і Божі дари хвилюють сюди й туди, як морська вода. Старий зняв шапку. Вітер поворушив його сивим, рідким волоссям. Очі його прояснилися. Він вже бачив свого улюбленого Василя, що йде тим широким полем, оре його і сіє. Отам може поставити хату. То добре місце. На город там також добре. Трохи до води далеко, але потім, з часом можна отам нижче дістати воду... Глибоко тут вода, але дістати можна... Тимчасом буде возити воду з долини.

Любить він того Василя. Бачить у ньому самого себе. Стратив свого, але зістався братів. Його діти не такі. Розходяться, куди можуть. Не чують так землю, як він сам. Він би міг її цілувати. Обняти старими руками й цілувати. Оцю саму, що топче ногами, що наступає кожний день. Шкода, шкода! Ах! Так роки втікли. Ще хотів би змагатись. Ті діти... Що вони? Не зовсім довіряє їх силі. Якись такі все перечулені, панькуваті... А з панськими руками до діла не підступай. Діло робить мозоля, твердість...

Пішов у напрямку долини. Там, здається, суглинок. Коли б отак викроїти його... Ну, але не біда. Погноїти — родитиме. Тут земля — земля. Пригадав старий Володькові слова: «З рук вирвуть». Які дикі слова. Людині вирвуть з рук власний шматок хліба, а її випхнуть... Куди? І не питають, куди. Йди, куди

хоч' — у воду, у далекий світ, вішайся на банти... Але... — Тут старий зупинився, і випростався. Подивіться! Він ще всетаки великий. Він ще має силу. Він вже постарів, так... Одначе навкруги нього ростуть пасинки — сини й дочки з його крові й кости, що вийшли з цієї землі, на якій стоїть він, його дід і прадід. Це, мабуть, і є закон! Той найбільший, найсильніший, що його сам Бог десницею благословив. Але треба — думає старий — сили... О, треба, треба! Бо, хоч сила без закону мала річ, то сам закон без сили — нічого... Так воно є...

Потім старий пішов до пана Рони. Той вже встав — Здесь какой то мужік прішов — доложив Марко. — Кто там? — гукнув з кімнати пан Рона, але Матвій вже протискався незграбно у вузькі двері. — Це я, — сказав він. — Добре утро!..

— А-а-а! Дядько Матвій! Здрастуйте! — Казав пан Рона, зав'язуючи краватку. — Що скажете?

— Чув, знаєте, — казав повільно Матвій, — що продаєте землю.

— Продаю.

— От я й прийшов... У мене, знаєте, племінник Василь, син мого брата. Так він ото хоче...

Пан Рона зав'язав краватку й обернувся до Матвія. — Я вчора казав Володькові про це. Добре, що ви прийшли. Зробимо діло. Землю продам. Не вмію на ній робити...

Матвій затупцяв. — То знаєте... Що кому... Воно так. Хочу, значить, довідатись ціну.

— Триста рублів. Золотом. — Коротко сказав пан Рона. — Ні, ні, ні! — Казав далі пан Рона, хоч Матвій йому нічого не перечив. — Ніяких інших грошей не прийму. Тільки золото.

Матвій згоджувався: — Золото, так золото. Землі за марки не купиш. А от що триста рублів... Воно...

— Дорого? — перебив пан Рона. — Не дорого. Остання земля. Дякуйте, що продаю. Не продав би вам — прийшли б інші й забрали б...

Матвій це сам знає. Перечити тут зайве, а до того ціна можлива. Сам колись дорожче платив. —

Ну, — проговорив він. — Я нічого. Будем брати. А за гроші не бійтесь...

Згодились. Хай тільки приходять Василь і відкроє, скільки потрібно. Матвій вдоволений. Вийшов від пана Рони осяйний і щасливий. Всетаки ще вирвав шматок землі з нероботящих рук і передав у роботящі. Це йому не первина. Вирвав її на своєму життю досить, але не за дурно. Своім потом ,працею й золотом... Не хотів би інакше. Хотів, щоб було то його за всіма правилами...

**
*

А Володько все йшов і йшов. Цілий день. Через ліс — просто так, як бачуть очі. Часом тільки виходив на дорогу. Дорога пісчана, копка. Пісок розігрівся сонцем і пече в ноги.

Самота викликає безліч думок. Пригадуються минулі роки. От тут нераз ішов, отам спочивав. Знає, коли і як то було. Пригадує виразно той настрій приємно-мелянхолійний, бо йшов переважно восени, коли спадало листя та шелестіло під ногами. Завжди з радістю йшов туди, на північ. Там всетаки якимось інакше... Завжди це виразно відчував.

Трохи інакше і тепер. Весна, все зелене, співають птахи. В сосновому борі сильний запах живиці. Сам вже не той — майже мужчина з довгими ногами й міцними м'язами. За собою лишив село, а там його любов. Ось вийде вона сьогодні в село й ніде його не побачить. А вечором також даремно чекатиме.

Так воно тепер. І багато воно тепер змінилося. Навіть дерева, здається, не ті... І небо... Не так промовляє до тебе, інакше дивиться, не ті думки викликає. Аж дивно, яке то було тихе життя. І верби, і біла хатка, і лагідний захід сонця... Зорі з неба лагідно дивились. Де те все ділось тепер? Нічого нема. В очах все ще розбурхані хлопці, спів вчорашнього вечора, сердитий Йон. З його уст вискакують слова, мов жарини. Кожне болить і пече. Знов ті різні уряди. І ті також сердиті. По всіх містах при бюрках люди й ніодного лагідного обличчя.

Чим далі йшов Володько, тим більше пробирала втома. Перш усього ноги. Вже від Зеленого Дуба почали поболувати. Коли вийшов за Мости, боліли зовсім. Але йшов. Сонце ховається, а спереду шмат дороги.

Поки вибрався з лісу, настала темнота. Повіяло рідним вітром. Все таки це багато значить. Тут воно не так. Ось і дерманські поля. За цей час, що їх не бачив, вони ще більше промовляють до душі. Йшов, трохи похитувався, але знайомі, дорогі місця надавали сили й бадьорості. Підходив до того місця, де народився на світ. Глибока ніч. За кілька годин буде ранок. Все навкруги спить міцним сном. Ішов стежкою «від Могили» через поля до Запорізьких городів. Оточені високим живоплотом, сади стоять непорушно в темноті, мов чорні, фантастичні замки. Стежка хвиляста, втоптана. По ній нераз колись бігли його малі, дитячі ноги. По ній нераз ступали ноги його рідної матері, дитячі, коли ще його зовсім не було на цім світі. По ній ходили його діти й прадіди... Навкруги старі, вироблені, сполосовані на вузькі нивки, поля. Межі біжать, мов дві колії дороги, одна коло другої, і там зараз на пригорку зливаються. Тісно тут тим полям. Вузькі, тонкі, мов черви, сповзлись під самі городи й, здається, домагаються, щоб їх визволити з цієї тісноти. Виразно чути їх пригнічену мову, їх тяжкий, безупинний стогін.

Зате сади чудові, розлогі, обсажені від західних вітрів живим розрослим плотом. Непроглядно густо сплелось грабове, липове, ясенове пруття й творить високий, зелений мур. Отам на розі, мов вежа, зіп'явся догори тонкий, підчухраний ясенок. Ряд старих, череватих черешень, ніби фортеці, потужно стоїть і хоронить ті мирні, спокійні рядочки яблунь, що вже давно одцвіли й поволі вагітніють. Ніякий вітер не прорветься туди... Вдарить з розгонного поля, строщить крила й ляже тут під мурами.

Володько пройшов дорожиною під живоплотом, а після звернув направо у вузьку, закриту садами вуличку, що веде аж до брами подвір'я. Колись тут бавились дітьми. Отам за брамою ховалися. На тих

широких дверях та стінах малювали крейдою, або вуглем страшного Діда-Рачинця. Приглянувшись в день напевно можна помітити ті дивовижні малюнки. Від брами вбік, між хлівом і шопою, вузькі, темні сучочки. Від Тетяниного саду відгороджені плотом і зарослі густою бузиною. Там колись Володько провалився в яму. Це рештки дідівської гончарні, що були прикриті й забуті...

Від брами просто дорога на подвір'я «Панка» Івана, а наліво «до дядька». Великий, мурований з каменю хлів. Фаціят з дверцятами, до яких приставлена драбина. На хліві сіно, там в літку сплять. Там і Володько спав колись.

Володько звернув на подвір'я. Проти нього стояла велика, біла, крита чорною бляхою хата. Направо шопа, наліво клуня й свининець. Здоровенна, широка яблуня й сливовий садок заступили північ. Перед вікнами хати широкий квітник і розлогий, молодий горіх. Прокинувся старий собака Дунай. У дядька від давна-давен всі собаки звуться Дунаями. Володько пам'ятає вже два Дунаї... Собака кілька разів ледачо брехнув, але пізнав Володька, підбіг до нього й почав розмахувати товстим, кудлатим хвостом. Володько погладив його по голові. — Ну, що старий? Ще служиш? — сказав у голос. Дунай не відповів нічого, але виразно дав знати, що йому мало одного хвоста, щоб висловити своє вдоволення.

Тут, де тепер стіжок соломи, стояла колись старенька, кривобока хатина. Та широка яблуня вже й тоді закривала її, мов хмарина. Там народився Володько. Там вперше побачив світло сонця... Звідсіль вийшов у світ, обійшов шматок життєвої дороги, але це місце завжди тягне, мов магнет... Дороге, благословенне місце на землі... Далеко від великих шляхів, заборсане в садах, крутих ярах, але його здалека видно, кудиб не пішов... Де б не був, думки завжди до нього вернуться... Тут страждала мати муками пологів... Тут вперше забилося твоє серце... Тут вперше промовив слово... Величне, рідне, святе матірне слово.

Благословенна будь! Прийми від мене тепле, добре слово, Рідна Земле! Ти дала мені його через уста, через серце моєї матері... Вертаю. На! Кладу у стіп Твоїх, Пренепорочна і Свята... Я більш нічого не можу дати.. Це все моє багатство. Виймаю з уст святі частинки й кожду з них я радісно із чистим серцем кладу на жертвенник Тобі, болюче кохана, Тобі, кровно-рідна.

Так. Це певно втома. Це розчулення наплило зненацька проти волі. Не міг стримати себе. Любить! Це все, що бачуть очі, це старе, це прапрадідівське... Он під шопою той великий камінь. Він вгруз у землю, бо лежить тут більш, ніж століття. Володько присів до нього. Можливо трохи відпочине. Перед ним ліг старий Дунай. Має підняту голову й виглядає на чорну, висічену фігуру.

Довго не сидів. Не хоче йти до хати й будити. Повернувся до брами, підліз по драбині на горище хліва, знайшов на сіні місце, ліг і незабаром заснув сном здорової, втомленої людини.

«У дядька» багато змін Володько не може призначитись до них. Він був тут колись, як вдома. Тепер тут інші, здається, чужі люди. Ота привітлива, білява молодиця. Це Василева жінка Маруся. У колиці малий хлпочик. Це син Василів Михайло. Андрій підріс, витягнувся. Палажка вже давно на своєму господарстві. Сам дядько значно постарів, але так само веселий, так само співає татарську пісню, так само сипле чужими словами. Дядина ще більше схудла, але завжди на ногах... Ходить, клопочеться, молиться Богу й постить.

Хатні меблі ті самі. Той сам стіл барвлений жовтавою барвою, біля якого Володько завжди вчив свої шкільні завдання. Ті самі довгі з поруччям лавиці. Бувало в революцію на них нераз сиділо багато людей. Ті самі ліжка й полик. Тільки на стінах мала зміна. Між тьм'яним, великим дзеркалом і київською видертою колись Володьком з журналу, Лаврою в саморобних, небарвлених рямцях, висить Шевченко. Колись його не було, тепер є. Під ним стара, виляла

фотографія: Василь ще рекрутом з 1914 року, у короткому піджаку, з перекинутим назад башликом і в кашкеті з напнутим дашком. З ним два його товариші Хоть «з-за рову» і Валентин Рогачок. Всі стоять струнко по військовому.

— Ну, от і добре, — казав Василь на звістку, що приніс Володько. — Значить вибираємось.

— Господи, Господи! Як подумаєш... Я знаю: вибиратися звідсіль мусимо... Але все кидати! Церкву, людей, нашу хату... — Це говорить Одарка. Володько пригадує ці самі слова з уст його матері. Він каже: — Дядино. Мама колись казали те саме. А підіть запитайте їх сьогодні. Їм ніде вже нема краще, як там.

— Та правда! — Весело каже Єлисей. — Що там. Там добре, де є на чому робить.

— Нема що балакати! — Каже рішучо Василь. — Зараз же йду шукати на нашу землю купців. Вони знайдуться. Тіснота.

Єлисей його перебив: — Ні. Купців знайду я. Ти краще йди з Володьком. Або запряжи коні і їдьте. Скорше буде.

— А як буде з млином? — запитала Маруся. — Муки вже нема.

Правда. Треба наперед їхати до млина. Нічого. Василь зараз же кладе на віз міхи і їде до млина, а завтра до Тилявки. Раз-два.

Василь з місця береться до роботи. Одарка швидко готувить їсти. Володько їде також з Василем. Ще раз погляне на Лебедщину, на знайомі місця.

За годину виїхали. День погожий, ясний. Біля попового саду довжелезним валом цвіте білий і звичайний бузок. Біля монастиря також. Проїжджаючи побіля колишньої семинарії, Василь тикнув батогом. — Тепер там епархіяльна жіноча школа. Перевели з Кремянця. Щось пара десятків «баришнів»...

Володько, як довго міг, проводив зором той будинок. Там пройшли його хлопчаці і юначі роки. Тепер там порожнеча. На широкому подвірю буяє бур'ян. Стіни місцями оббиті. Бляха на стрісі поржавіла. Сад також, видно, запущений. Такий хороший, великий сад...

Поїхали вулицею «біля Лисів» і виїхали на Городне. Боже, які знайомі місця! Просто дорога на Залужжя. Вліво до монастирського млина на Лебедщину. Отам нижче понад берегом стежка. Та сама, що нею малий Володько ходив з матір'ю до церкви. Є що згадати. Було це не раз і не два і все воно миле, приємне, яскраве. Все стоїть у очах, ніби це діялось сьогодні.

— А бачиш отам? — Обернувся до Володька й спитав Василь. Тикнув виразно в той бік батогом. Володько вже те бачив. Дивився туди уважно. Це і є те, сьогоднішнє, те, що ділить все, що було і що є. Цілий ряд розкиданих, недокінчених будов. Одна там, друга там. Польські осадники.

Володько хотів щось питатися, але змовчав. Як користь з порожніх слів. Минули те видовисько й поїхали далі. Скоро доїхали до млина. Там досить завізників. Володькові пригадалось колишнє. Ще стоїть та причепа-хатина, де колись слухав оповідання дядьків. Постарілася. Бруси, з яких вона зложена, почорніли, порепались, мох у шпарах погнив і висипався, гонти на стрісі порозгорталися, віконця стали матові від мучного порошу. А як в середині? Майже так само, тільки все старе, вичовгане. Навіть залізна грубка подібна на ту, що була колись.

А навкруги стільки змін. Млин побільшав. Колеса вже не зовні, як було, а забиті дошками. Став, здається, поменшав, заріс лататтям та рогозою. Річка значно вужча. Там, де були очерети — косять сіно.

Василь зносить мішки. Володько йому поміг і пішов далі. Зараз за млином звернув на стежку, через куші верболозу, через річечку вийшов на береги. Грунт під ногами м'який, приємно вгинається. Колись тут було болотце з їржавою водою. Його завжди обходили й витоптували траву. Тепер воно висохло. Он та річка. Вона тече так само, тільки поменшала. Рідна річко! Пам'ятаєш ще мене? Я бігав тут над твоїми берегами, купався в водах твоїх... Багато думок пустив з твоїми водами. Вони, мов птахи, летіли туди на схід сонця... І тепер летять вони туди Так. Туди!

Потім Володько звернув на місце, де стояв Матвійів хутір. Нічого там нема. Рівне, засіяне житом поле. Нема ні лісу, ні рівчака з тернами та соснами, ні молодого саду. Один трепеток зістався якимсь чудом. Мила, одинока деревина.

Зате трохи далі отам стоять аж дві хати. В одній живе Трихонів син Грицько, друга невідомо чия. Вбогі, недокінчені хати на чистому полі. Біля них втицьнуто кілька рядочків щепок, але вони не роблять вражіння саду. Навкруги жита. Гарні, зелені, рівні, оточені над проваллям дороги червоним маком.

Тут варто постояти. Земля, небо... На нім хмарини, легкі, мов серпанок, і прозорі. Тиша дуже знайома. Хвиляста, місцями глибока, дорожина обросла з боків орішиною, кущиками сокирок, деревієм, петровим батогом.

Володько стояв і пригадував, де росли тут дерева, де стояли будинки, де був грабовий живопліт. Потім нахилився, взяв грудочку землі й роздушив її в долоні. Свята земля. Будь і роди.

Потім він пішов поволі межею під гору, де стояв ліс. Нема тих маєстатних, коронастих сосон. Під ними росли маслюки та сироїжки. Тепер навкруги жито й тільки ген там далі кілька одиноких, підстрижених, невідомо для чого залишених сосонок.

Володько йде все далі й далі. Жита, межі, коники-стрибунці, що стрибають під ногами. Почасі він вийшов на клопінську дорогу. Здалека видно ряд широких черешень і кілька хат. Юхимів хутір. Старий вже не живе, але Володько хоче зайти туди. Тут також зміна. Залізне покриття хати перемальоване на чорно. Пасіка зникла. Довгий, зі стрішкою пліт розірваний на дві частини й замінений частоколом зі сливового дерева. Нема також великого пса, що колись так рвався на ланцюгу під шопою.

Володько заходить до Клима. Привітався. Його ледви пізнали. Климова жінка вагітна. У хаті й на дворі якісь діти. — Зайшов отак подивитись як живете та згадати діда, — казав Володько.

— Вони, царство їм небесне, і вас нераз згадували, — відповів Клим.

Потім він показав Володькові господарство. Нічого. Якось воно йде, тільки дітей багато. Треба шукати для них місця...

— Шукайте землі, — казав Володько.

— Шукаю. Оце недавно їздив геть аж туди у ваші краї. Біля Шумська в одному селі гарний маєток, тільки над самою границею.

— Так. Над границею тепер життя тяжке. За поріг свобідно не вийдеш. Люди живуть, як у в'язниці.

— Але доведеться взяти. Маю шість хлопців...
— Закінчив свою мову Клим.

Потім Володька вгостили кислим молоком зі сметаною та коржем. На останку він захотів побачити Юхимову кімнату. Зайшли. Його поличка з книжками. Так само лежать товсті, у шкіряних політурках, книги. Он та Біблія, з якої старий прочитував Володькові. — Можна подивитися? — спитав Володько.

— Можна. Чому ні...

Володько повернув голову на другий бік і дуже здивувався... — А це ж що? — здивовано спитав. Клим не знав, як відповісти.

— То ще батько зробили. Не знаю, що на них прийшло. Пішли до Мизоча, купили й повісили.

— А деж той Освободитель-цар?

— Самі винесли. Тепер, казали, наш освободитель він. І вказували на цей образ...

Володько був здивований. Юхим є Юхим. Образ, що висів на місці царя, був Шевченко. Ще більше здивувався Володько, коли, здіймаючи Біблію, натрапив на Кобзаря. Так само, як Біблія, дбайливо й охайно переплетений...

Ця маленька подія приємно підсилює Володька. У душі зробилось ясніше. Вертаючись, йому здавалось, що над цими полями вже зводиться дбайлива Божа десниця і благословляє їх. Не шкода тих верб колишніх, ні спокою, ні ідилічних вечорів із запахом меду й бренькотом комарів. В цей мир, між ці жита, поля, між тих людей вступає повільним, певним кро-

ком свідомість. У них вже є душа. Вони вже не вмруть.

З таким настроєм Володько вернувся до млина. Василь вже молот, але це буде тривати з годину. Володько не мусить на нього чекати. Він собі проїде пішки.

Пішов. Понад берегом, стежкою, старою, знайомою стежкою, попід Городним аж до Лисів. Сонце привітливо сповзало вниз, цвів бузок, бамкав вечірній дзвін. До села верталися з полів дівчата. Вони співали знайому, стару пісню, а в кожній на плечі копалиця. Це від буряків. Потім гнали пастушки отари корів. Зводилась курява, мичали корови, чулись вигуки.

Володько йде швидко. До темноти хотів би дійти додому. Біля монастиря не звернув наліво від «Яна» вниз, а пішов просто до приходської церкви. Мав намір поглянути ще раз на стару церкву, а, як відчинена, то й зайти до неї.

Але так не сталося. Коли виходив знизу глибокою дорогою від земської народної школи з наміром повернути вправо до приходської церкви, він зненацька почув за собою: — Гальо!

Несподіваний, але знайомий оклик, мав нагоду не раз щось подібне щось чути в минулому, неприємне відчуття поняло його, він миттю оглянувся. Знизу, від монастиря, з рушницями за плечима, йшло за ним двох поліцаїв. Володько зупинився і одразу сягнув рукою до кишені за документом. Поліцаї повільно, мовчазно підійшли, Володько так само мовчазно передав їм свою стару, витерту особисту виказку. Вони оглянули його документ, після його самого і один з них буркнув: — Сканд естесьце?

Володько відповів.

— Що ту робице?

Володько відповів.

— Для чого не замельдовани у солтиса? — І не чекаючи відповіді, поліцай відкрив свою шкіряну торбину, виняв чорну записну книжечку і чернильний олівець. Володько намагався щось вияснити, але поліцай холодним, методичним тоном питав його ім'я, його прізвище, його місце народження, його занят-

тя... Все це заносилось до чорної книжечки і після цього її було заховано назад до шкіряної торби, але вже не одну, а разом з Володьковою виказкою. І одночасно Володько довідується, що може дістати назад свій документ аж завтра і то лиш у коменданта поліції в Мизочі. І не сказавши більше нічого, поліцаї байдуже відійшли.

Володько залишився на місці і був, здавалось, вдарений громом. І то з ясного неба. Йти аж до Мисоча, вісім кілометрів зайвої дороги і невідомо, що його там чекає. Гостре, отруйне почуття заповняло душу, серце й мозок. Мав такий пречудовий, чистий настрій і все це так нагло, безоглядно змінилось.

Вертався до дядька на Запорожжя злий, пригноблений, вибитий з колії. Розповів дядькові про свою біду. — Так то воно тепер у нас скрізь. За поріг, різун його матері, бійся вийти, — казав своєю чіткою мовою дядько Єлисей і з серцем сплюнув.

Приїхав з млина Василь, посходились сусіди. Ця вістка всіх ранила, всі гостро реагували, а найбільше старий Трихон, який «тих ляхів не міг переварити». — Чортова голота! Що я — злодій? Бандит? Не на своїй землі живу? Не свій хліб їм? Забрались на чуже і не дають тобі кроку ступити... Одного разу ми їм ще покажемо де ті раки зимують.

Виникла жвава розмова, згадав хтось і царя, хтось знов натякнув про Україну. За царя, мовляв, на цілу волость було два стражники, а тепер он де не ступиш... На собаку кинеш, а на поліцаю потрапиш...

Володько, що прислухався до розмови, додав до цього: — Воно так то так... Але за царя нас не боялись, а тепер...

Дядькам ця думка подобалась, їх настрої одразу зімнився, почали сміятися... Говорили про все і довго і розійшлися гень біля півночі.

А другого дня Володько вставав рано, але Василь ще раніше, бо на подвір'ю вже стояв високо вимощений, готовий до виїзду віз. Запрягти лиш коні і їхати. Вони мали разом їхати до Тилявки, але тепер Володкові треба йти до Мисоча за тим чортовим пашпортом. Це їх обох лютить, але нема ради. Вони про-

їхали разом лишень «до Черешеськи» і тут розлучились. Василь позичив Володькові на потяг грошей, бо може прийдеться вертатися тому залізницею через Кремянець, а сам поїхав далі на Мости. Володько пішов пішки через Осовець в напрямку Мизоча.

Ранок барвистий, свіжий, радісний... Лишень думи тяжкі і гнітючі. Знав ці стежки і ці дороги з раннього дитинства і не міг згодитися, що якась чужа сила має вносити сюди це пониження і цю зневагу.

До всього не застав коменданта в уряді, довго на нього чекав, настрої мав препоганий. Нарешті з'явився і той комендант. Володька покликали до головної канцелярії. Комендант сидів за великим столом, перед ним лежав потріпаний Володьків документ. Він мав сердитий, ворожий вигляд, ставив знов ті самі питання, а хто, а звідки, а чого сюди прибув. Володько намагвся все це в'яяснити і нарешті комендант заявив, що той документ тепер вже не важний, що він відсилає його до староства в Кремянці, куди Володько має звернутися за новим паспортом. Тим часом Володько не має що тут робити, а тому хай негайно вертається назад до свого села. Чи він зрозумів? Негайно! Інакше може бути погано.

О, так... Він це зрозумів. І йому це дуже і дуже не імпонує. Розуміє, що справа тут далеко не в документах, а в чомусь зовсім іншому і що вона ускладнюється та набирає загрозливого вигляду.

Володько, вже без ніякого документу, залишає поліцейний уряд і одразу бере напрям, спочатку пішки вісім кілометрів до станції Озерани, а вже звідтіль потягом до Кремянця. Була година пів на дванадцять, а о першій відходить його потяг. Чи він встигне його піймати? А тому він вирушив і майже побіг старим залізничним насипом з погнилими шпалами, що по ньому до війни ходив невеликий льокальний потяжок, якого скасувала революція і ще не відбудувала нова влада. Революція була тут вельми злюча, сліди її ще й тепер на кожному кроці — розметені рейки, зірвані мости, постріляні написи, розшарпані буди.

Щастя Володькове і на цей раз йому не сприяло. Заспаний і впотілий, він прибіг майже під станцію майже саме тоді, коли невеликий потяг Рівне-Львів, зі старим чорним паротягом, який розкидав по полях шмати чорного диму, відірвався від станції і прочмихав сливе перед самим його носом, щоб десь там далі за горбами розчинитися в просторі.

Дуже невелика це втіха. Наступний такий саме потяг, що має сполучення до його фатального Кремянця, відійде звідсіль аж по дванадцятій годині ночі, а прибуде до Кремянця десь біля шостої рано. Володько, розуміється, лютий до краю, він вже без поспіху дійшов до станції, знайшов її почекальню, сів на найближчій, вичовганій лавиці, розгорнув пакуночок з їжою — хліб зі салом, що йому загорнула у шматину дядина, їв повільно і оглядав порожню, невелику залю з її спорожнілим в куті буфетом, за яким молода панночка, з великою чорною родимкою на щоці, збирала посуд. На передній стіні залі висів портрет Пільсудського у сірому військовому одязі і мацеювці з орликом, а трохи далі від нього, над буфетом, такий самий портрет президента Войцеховського з вусиками у цивільному одязі. На бічній стіні зліва, вивішено кілька оголошень, а між ними також плякат корабельної лінії «Кюнард», який закликав їхати до якоїсь незнаної і далекої Канади. Великі, червоні на синьому тлі кораблі, а над ними зграя білих альбатросів. Ними можна відплисти за океан і взагалі кудись далеко поза межі цієї невеселої дійсності.

Години чекання, як звичайно і як завжди, дуже ліниві і проходять вони дуже повільно. Володько сидів, нудився, думав свої турботні думки, виходив на двір, йшов куряною дорогою геть туди далі аж до поля, оглядав довкілля, приліг було під кущем бузини з наміром заснути... Але сон не квапився на очі. Його розганяли і проганяли далі ті самі настирливі думки... Так багато є про що думати, він такий ще молодий, його умови тут такі безвиглядні, його майбутнє таке невиразне. Гнітить і болить тупим бодем поневолення чужого, ворожого займанця. Ніяких на-

дій, ніколи ніякого вдоволення, вічна туга за повнотою самого себе...

Довго і барвисто заходило сонце, довго тягнулось смеркання. Біля десятої години вечора до станції почали стягатись люди. Переважно селянські жінки, босі з великими за плечима клунками. Це ж післязавтра «Вшестя» і вони напевно їдуть до Почаєва на прощу. А все таки їдуть. Як і колись, як і давно, як і завжди. І моляться. Переважно старі, спрацьовані, добрячі бабусі. Голова кожної пов'язана старосвітською, ритуальною повязкою з великої тернової хустки.

З часом їх прибувало все більше і більше... Засіли всі лави почекальні, а не хватило місця на лавах — щось розстеляли і сідали де лиш було місце на брудній, бетоновій долівці. Їх босі худі ноги виднілися скрізь по залі. Сиділи мовчазно, або потиху між собою гомоніли.

Ще далеко перед дванадцятою годиною, всі бабусі заворушилися, вставали і юрбою виходили на перон. Стояли там збиті гуртами довго і терпеливо, а коли по дванадцятій годині, з гуркотом прибув потяг, бабусі з клунками на плечах, пішли в наступ на вагони, чіплялися за поруччя східців і силою втискалися у вузькі двері переділів. Їх сила не дуже велика, їм не легко здолати труднощі такої операції, одначе всі вони настирливо, крок за кроком, здобували собі місце і заповнили сливе всі вагони.

Потяг рушає і поволі їде далі. У Дубні Володько висідає і довго чекає на пересядку до Кремянця... Бабусі їхали далі до Почаївської Рудні. О шостій рано Володько все таки висідав на останній зупинці Кремянець-Дубенська Рогачка.

**
*

Земля прагнула дощу, а його не було. Безхмарне, чисте небо і яскраве, сліпуче сонце. Дорога вкрита грубою верствою куряви. Підводи збивають її хмарами, що повільно осідають по полях. Жита саме квітнуть. Кожне їх стебло стоїть тихо, ніби у щось заслухалось. Пшениця вибиває колос. З полів раз-

пораз випурхують такі і інші птахи. П'яні, крикливі жайворонки висять у небі, таємнича і скромна перепілка зненацька вкрадливо визирне на межі, зирне туди й сюди і знову пірне у гущавину збіжжя. Жита, пшениці, знов жита. Отам далі темно-зелена купа дерев. Невеликий, застиглий хуторець — біла хата, сіра клуня, кудлатий, як вівця, вишняк. Лінива, поплямлена маковим цвітом, долина, таємничий закритий величезною черешнею, ярк. А поміж цим — на схід і захід, дорога. Знана, як старий на покуті образ.

Тією дорогою вертався зі своєї подорожі Володько. Обвітрений, обпалений, втомлений. Курява підфарбувала його шапку, одяг і взуття на сіре. У правиці мав костурбатий кий... І коли сонце застигло над Башковецьким лісом — він підходив до свого села.

Воно... І ще, і ще раз воно. Зачароване царство його мороки. Завжди переходив його зі спрагою на устах, а цього разу особливо. І не пішов одразу на другий його кінець до свого дому, а завернув у суточки до Сергія.

Чи застане бодай дома? Є! Застане! — Дай Боже! — голос його, ніби після тяжкого перепою, сів тяжко на лаву біля столу, відкинув на бік шапку. — І де ти в дідька пропадав? — питав Сергій.

— Давай бодай води! Але свіжої! Проклята пилуга! — відповів на це Володько.

Сергій подав йому велику, мідяну, з гарматної гільзи, кварту, Володько переняв її по середині палькатою рукою і перекинув над устами. Пив жадобо. Краплі води спадали на запорошену пазуху, під підборіддям моргало Адамове яблуко.

Випив воду до дна, відорвав від уст кварту, хвилину потримав її в руці, глянув по хаті, тупнув ногою і поставив кварту на стіл. Поставив твердо зі серцем.

— Де пропадав, питаєш? Не повіриш. Гонився за хмарою. І не догнав. І буде кара... А-а-а! Чорт з ними! Плюю я на цілу ту їх ойчизну. Дай ще води!

Сергій подав... Дивився здивовано на Володька, не зовсім його розумів... — Як то? — запитав він, а

Його тонкі уста з молодим пушком на верхній губі болісно всміхалися.

— То ж пашпорти! А чи пригадуєш, як два роки тому їх нам видавали? Як ми днями стояли у чергах? Отам біля староства... У Кремянці. Тепер вони на сміття. Вимагають інших. А чи коли хто нам казав, що їх треба міняти? — казав Володько. Слова вири- вались так, що мусів кричати... І при цьому викричав Сергієві цілу свою макабричну пригоду. І так дихав, ніби боровся з биком. — Ну, а що тут? — хотів змі- нити мову.

— Нічого, — буркнув Сергій... І одразу додав: — То ж на Зелені свята у Наталки весілля.

Володько відчув, що його чимсь дошкульним шмагнули через голову... Виняв з кишені зім'яту і не- чисту, як помисли злодія, хустину, витер чоло, уста... Тоді встав... — Треба йти, — сказав напружено, ніби боявся звалитися... — П'ять днів не був дома. Може проведеш?

Сергій безсловесно насунув свою заялозену каш- кетку і обидва вийшли. Йшли мовчазно. По якомусь часі, вже на вулиці, Володько порушив мовчанку: — Знаєш? Йду! Рішився! Будь-що-будь! — І після ко- роткої перерви додав: — Але ти не думай, що я ті- каю. Ні. Так не думай. Просто піду... Мені тут тісно... — А ще по хвилині мовчанки, продовжував: — По- требую світу... Простору... Знання. Мені треба вчи- тись... Шукати якогось права... Якоїсь правди. Міс- ця! Йшов я оце і думав... Дуже не весело думав.

Сергій, можливо, ще ніколи не бачив Володька з таким настроєм... Розумів його мову, бо ж вони не раз про це говорили, але до цього часу не брав її аж так поважно. Мало чого люди не говорять. Він був проти такого рішення, не бажав стратити такого то- вариша, одначе на цей раз відчував, що перечити тут було б зайво. Не мав аргументів... Намагався пере- вести розмову на інше... Нагадав, що і Ганка пішла зі села, кудись «на міщани», до тітки чи щось таке... А потім перейшли на Йона. Збирає біля себе хлопців і щось затіває — невідомо поки що.

— Хай збирає і хай затіває, — зі серцем казав Володько.

— Хочуть ніби перебрати читальню, — вів своє Сергій.

— Хай.

— Йон проти церкви.

— Бо знайшов віру, а церква безвірна. Кар'єристи, інтригани... Візьми той наш Кремянець. Самі брати Борецькі чого варті... А та єпископська пані Радченко... А весь той славетний причт церковний. А Йон... Душа, жадоба, суцільна людина і він шукає повноти. Ти ж знаєш: коли одна віра вигорєє, її заповняє інша. Відчуваю, що і ми тут роздвоєні... Навіть я сам. Я ще лиш шукаю себе... І свого місця. Відчуваю, що я половина чогось, а міцні люди є цілість. Ось, як мій батько.

Це був несподіваний, під тиском настрою, провокаційний вибух, Володько сам не сподівався такого, а тому швидко отямився і замовк. Він глибоко в собі відчув, що відруховим, недодуманим спротивом тут не зарадиш... Треба віднайти також міру своїх почуттів... А головне характер. Самі балаганні протести — соломяний спалах. Характер, послідовність, логіка... Ах, це так все гарно сказати. Треба все це наперед перевірити. Все!

Далі йшли мовчки, дармащо виповнені думками. Йшли здовж села, починало вечоріти, у вікнах хат появились бліді світла, зустрічались люди, мінялись «добрим вечором». Володько все був під тиском протестаційного настрою і не міг стримати свого язика.

— І взагалі, — казав він. — Всі ті наші порядки. Де наші ідеали? Чим цікавимось? Пригадую, Лазюк колись казав: немає в світі менше зацікавлених проблемами людей, ніж наша інтелігенція... Нічого не знають, нічого не хочуть знати, живуть днем заїжджені провінції... Зрештою, чи мені це казати? Питання, що я сам зробив... Ось лише серджусь на всіх і все... І себе не люблю, і іншим дорікаю... Але інколи, Сергію, так виразно здається, що я міг би багато зробити чогось доброго... Чогось... Чогось... Зрештою, це невловима тема, але було б образливо для людсь-

кого роду, з'явитись отак на цій планеті, з'їсти сорок вагонів хліба і відійти з чим прийшов... До дідька ясного — треба ж залишити по собі якийсь слід і ця думка не дає мені спокою... А може це лиш мое зарозуміння...

У таких випадках, Сергій, як звичайно мовчить, але він слухає дуже уважно. Ціла його, на вигляд спокійна, істота майже помітно насторожується, він також щось би хотів сказати, але, мабуть, слова його не конче слухняні на таке. Чи не краще тоді помовчати і вже самою мовчанкою стверджувати погодження.

Коли дійшли до колоди, що лежить в долині між селом і дерманськими хуторами, ставав кольоровий, сизо-синій, теплий, як кожух, вечір. Володько втомлений, голодний, розбурханий, а тому чи не краще розпрощатися з товаришом і розійтися. Завтра свято і вони напевно знов стрінуться...

А другого дня, у четвер було Вшестя, у Жолобках храмове свято, вже зрання відійшли туди цілі юрби дівчат і хлопців у святочних одягах... Кликали і Володька, але він відмовився... Далєбі, чи не краще його побути дома, походити по садку, на полях... Батько ось вже другий день з дядьковим Василем, що прибув з Дерманя, вони обидва люблять бути разом, мають багато спільної мови... Ходили разом оглядати Ронівське поле, обговорювали ціну. Матвій в таких випадках ще раз переживав свою молодість, а Василь набирался досвіду свого улюбленого дядька... Разом пройшлися здовж і впоперек Матвієвим полем. Василь весь вдоволення, отакий би і йому шматочок землі, а тоді розгорнись душа. Цілими годинами на полях та на полях, під сонцем і вітром, міркували, купували, будували, їх постаті видно було здалека і, здавалось, вони не йдуть, а пливуть у високому збіжжю...

Володькові не хотілось казати батькові про свої пригоди, не хотілося нівечити його доброго, святочного настрою... О, забрали там документ, велика біда, дістанем інший... Він такий захоплений тим своїм чудовим ланом, тими переливами жита, тими пшенич-

ними, золотими килимами, що було б гріхом руйнувати його це близьке, рідне щастя.

Під вечір Володько йде до села... Йому хотілося бачити Наталку. Від коли Сергій нагадав про неї — думка Володька не могла звільнитися від її присутності, її образ переслідував його уяву і хотілось її бачити, чути, бути з нею... Але як, але де її зустріти? Зайшов знов до Сергія — одинокої його поради... Нащастя застав його дома, був розкошланий, майже заспаний, невдоволений. Зі Сергієм пішли до Мокрини, Мокрина пішла до Наталки, але даремно, бо не застала Наталки дома... Хто зна чи не пішла вона до Жолобок на відпуст.

Але вечором, зовсім випадково, на вигоні біля знаних колод, Володько зустрів Наталку, коли вона йшла з дівчатами на музики. Відкликав її набік, були такі близькі і подібні, загорілі, засмажені сонцем, свіжі, молоді і здорові... Як звичайно, йшли далі від зору людського здовж долиною понад річкою... Десь там далі у селі грали музики, бухкав барабан, співали парубки, але їм обом це нічого тепер не казало... Вони ось знов разом, такі безмовні і такі напружені... Над ними лиш зоряне небо, довкруги весна, так багато треба б сказати... Він питає її, вона питає його і обоє знають, що їм не знайти відповіді, бо між ними не лишень їх велика любов, гаряча, майже огненна сила, яка їх розриває на кусця, мов звір свою жертву. Володько не раз казав їй про свої наміри відійти, вона це знає, але цього ніяк не досить. Ніч, така ніч, така сила втоми, така жагуча заграва ранкового неба і півні довкруги по селі сповіщають світання і втихла музика, і роса холодна по траві... — Як буду без тебе? Як? Скажи, Володику, як? — шептала вона... Нема на це відповіді. Ніхто не може сказати як. Це приречення. Домовлялися не сходитись більше, але що ті їх домовлення, коли над ними така велика сила іншого, незнаного, божого примусу...

«Ти будеш мені, як радісний, чарівний сон життя, як казка, що її я одного разу пережив тілом, духом, надхненням... Ти зоря, що родилась у синьому далекому просторі і що світила мені полум'яним сьят-

вом недосяжного щастя. Ми розійшлись, але я понесу тебе зі собою на всі боки світу — цього і поза-цього, до кінця, до краю, до останньої секунди буття...»

Це, можливо, те що хотів би сказати їй Володько, але в такий час такі слова не приходять. Вони бояться торкнутися цього напруження, як голі пальці бояться торкнутися проводу високого наладовання електрики.

У п'ятницю Володько працював біля будови хати, підвозив тачкою мулярам цеглу, повільно здіймалися вгору стіни, підносилось рештування, вставлялись одвірки, рами дверей і вікон, але це діяння було для Володька ніби чужим і, можливо, зайвим... Його думи, як завжди, відносять його у ті інші заморські царства-государства де він має зустріти своє якесь незнане призначення...

Але поки що він ось тут... Сьогодні і завтра і після завтра. У суботу знов на будові і тільки вечором прибув зі села староста і вручив йому ту фатальну повістку, з'явитися в повітовому старості вже в понеділок рано о годині дев'ятій. І це отруїло йому весь наступний недільний день. Не міг цього прогнати з думки. Був на музиках... Танцював і співав з хлопцями, але нерви, ніби струни перетягнуті, грали фальшиво. Відчув жаль і зневагу — головне, що не міг боронитися, що не мав для цього сили... Ах, ті його товариші — Антін, Сергій, Демид, Кіндрат... Ніколи, ніколи не любив їх такою гострою, відданою силою. У них стільки ще молодости і яка шкода, що вона змарнується у цій затруєній атмосфері чужої, насильницької влади...

А в понеділок, раненько, мовчазно зібрався, не сказав нічого ні батькові, ні матері і відійшов до Кремянця... А там набридло знаний, червоний, урядовий будинок... Володька направили одразу до карного референта, довго сидів і чекав разом з іншими незваними людьми на вимір своєї кари і щойно біля першої години, відчинилися високі, вузькі, руді двері і з них вийшов малого росту, передчасно лисий, у сірому одязі референт карний... Викликались прізвища, а коли дійшло до Володька — «Володимир Дов-

бенко, син Матвія... Пан староста карає вас за не-своечасну зміну особистого документу тридцятьома злотими гривни і заміну, вразі незаплатення, двома тижнями арешту. Підписати»... «Влодзімеж, син Матєя»... Володько знає, що в його роду ще не було караних, ні судом, ні адміністрацією і справа тут не в висоті кари, а в її суті. Він знає, що це лиш шикани, попередження, що далі чекає багато іншого, що він натрапив зуб за зуб, що він ображений і що цього він ніколи не викине з пам'яті...

Коли вийшов зі староства і опинився на вулиці, все довкруги видавалось йому чужим, ворожим, зне-навидженим. Назви вулиць, написи крамниць, нічого ніде свого, ніяких ознак співжиття, ти тут, хлопче, чужий, це все не твоє, тобі все забрали, заперечили, вимазали з життя.

Йшов без поспіху вверх костельною вулицею, вневдовзі повернув попід мури ліцею, дуже потребу-вав з кимсь говорити і думав куди б його зайти, щоб знайти когось зі своїх людей. Пригадав Лазюка. Чи не зайти, бува, до нього і щось запитати? Машинально прямував попід високим, сірим муром, дійшов до ринку перед ліцеєм, що його вже касують і на його місці мають зробити сквер, квітник, щось для розваги і окраси. На хвилинку зупинився і, ніби вперше, дивився і бачив велику стару, бароккову будову ліцею сполучену з церквою чи тепер костелом, на вежі якої годинник показував дві години.

Саме скінчилася наука і з широких брам ліцею юрбами виходили молоді люди — хлопці і дівчата, у синіх, чотирьохкутних шапочках, гарних чистих одягах з книгами і портфелями. Йшли, гармідерили, пустували, сміялися і розходились хто куди на всі боки. Володько стояв і дивився на них аж поки вони не розійшлися. І відчував виразно у своїй істоті згустки недоброго почуття, дуже виразної заздрості, а може не так заздрості, як гніву, почуття кривди, а одночасно і почуття гострого докору і самому собі. Пригадав і ті лави шкільні забрані з Дерманської семінарії і перевезені сюди, на яких колись сидів також він сам і на яких напевно можна знайти його

і яким правом заперечує твоє право до неї? І чому основні літери В. Д. вирізані на ляді лави. Це ж твоя земля. Володьку! Твій край, твоє місце на землі! Хто то дозволив на цю ганебність? Навіщо годишся з цим грубим пониженням. Ти — жива, розумна людина!

І при цьому його вигляд говорив, можливо, більше, ніж його думки. Така неприхована, безпосередня погроза, такі насуплені ті молоді брови, такі сердиті сині очі, такі затиснуті уста. Дивився на ті мури ліцею і бачив їх, як виклик сумління... Як кару за мигнущину... Колись давно прийшли вони сюди і вкопалися у твердінь цієї землі, як бастіони твердині, як символи чужої надвлади. Можливо саме вони, ці мури і винні за цілу цю моторошну дійсність. Можливо саме в них і таїться виправдання отих хлопців і дівчат в рогатівках. Можливо сама гола земля ще не земля, а лиш місце змагання за владу над нею? І можливо ті мури є свідченням, ордером, паспортом її приналежності.

Такі ось думки бентежили того Володька і чи знайде він місце на землі, де зможе їх висловити повним голосом з висоти якоїсь трибуни? Чи може він сказати це своїм хлопцям у Тилявці? О. він вже їм про це казав і то не раз, а все це ще мало. Це мало. Це дуже мало. Треба більше, багато більше... Виразніше, глибше, сильніше...

У цей саме час із-за рогу лицейного муру, вулицею Директорською, почали виходити також учні української гімназії... Десь звідти згори, де там далі в кінці стоїть невеличкий, жовто-рожевий, старий одноповерховий будиночок — власність місцевого торговця Лазаря Бакімера. Це там міститься та українська, ім. І. Стешенка, гімназія... Без права, без місця, без якої будь державної допомоги... А ті хлопці і дівчата, що відвідують її, належать до місцевих, сільських родин розкиданих по всій цій провінції.

— Здоров. Володьку! — чує Володько знайомий голос. О, це ж Олег Левинський. Біжить назустріч з другого хідника нерівною кострубатою вулицею, весь радісний, лишень трохи зблідлий без кашкета, волосся розкуйовжив вітер. — Що тут робиш?

— Я? — зняковів Володько. Так собі... От ішов..
Був у старостві..

— Зайди до мене, — казав Олег... Переночуй...
Вечором підем на гори... У кіно... Чи маєш гроші?
Чого насупився?

Володько хотів було по своєму відповісти на це захоплення, але Олег розброював його своєю безпосередньою безтурботністю і йому було шкода нівечити цю щирість. Вони такі різні і такі ще не зіграні. — Зайду опісля, — сказав Володько з ноткою поблажливості. Тимчасом маю справу.

А трохи згодом Володько стукався до старих, вилинялих дверей скляного ганочка на вулиці Підгірній і йому відчинив середнього росту молодий добродій у одній сорочці без комірця і в підтяжках не конче старанно голений. Це був Лазюк. Він зрадив Володькові, запросив до своєї невеликої, зі старими меблями кімнати, де так пронизливо вражав запах якогось сильного тютюну... Володько сів на канапі, відмовився від цигарки, оглядав стіни зі старими літографіями і портретом Шевченка у відомій папасі; етажерку з українськими, переважно не оправленими книжками, незастелену постіль, розкидані речі убрання. Як і багато інших, Лазюк належав до ідейних, заклопотаних справою визволення, людей, а тому його побут не виявляв для нього особливого значення. Володькові це кидалось у очі і йому здавалось, що в цьому таїться якась, ще незбагнута для нього, кваліть істотности тіла і духа... Але цього він ще нікому не говорив. Люди назвали б це міщанством, а інколи ще гірше, «буржуазним забобоном»...

Володько обережно розповів Лазюкові пригоди своїх останніх тижнів і нарешті висловив бажання йти до Києва.

— Тепер? — вирвалось у Лазюка.

Володько підтакнув головою. Лазюк хвилинку подумав, обличчя його набрало виразу поважності. — Я б вам не радив туди... Це не вихід... Ви думаєте... — він підійшов до заставлених кинжками полиць і виняв кілька книг... — ...думаєте там Україна? — договорив він свою думку.

А де ж тоді Україна? — сперечався в думці Володько, але в голос цього не висловлював. Тож міліони людей... І Дніпро, і Київ... І оті книги... І Державне Видавництво...

Але Лазюк вибрав одно місце з книги і своїм пальцем з довгим нігтем, підкреслено вказував. — Ви ось читайте... Ви ось тільки читайте... Дивіться! — І він прочитав кілька речень, у яких говорилось про пролетаріят, про спільність його інтересів, про злиття мов, культур... І нарешті про... Лазюк це особливо наголошував... Про велику мову Леніна, що на ній висловлені найбільші правди людства... — І так, — казав Лазюк... дуже виразні ті правди... — Хоча Володькові вони не були аж так виразні... І десь в душі він не погоджувався з Лазюком. — Це писано, щоб когось дурити... Нас! Мене і вас... — казав далі Лазюк.

— Я мушу вчитися, — відповів на це спокійно Володько. — Я десь мушу вчитися... Я не маю де... Я мушу щось робити... — Володько повільно перегортав сторінки книги, очі мав опущені... Книга друкована в Києві. Рідною мовою... Чого той Лазюк ще хоче?

— Знаєте, мій друже, — тут у нас у Кремянці діє Пільсудський з отими чотирьох-кутними шапочками... І він хоче лиш Польщі «від моря до моря». Але там, у Києві... Там діє Ленін... І він хоче... Все! Весь світ! Пролетарі всіх країн єднайтеся! На мові Леніна... Про Україну там не може бути й мови...

— Але ж ми люди і ми маємо право, — хотів було відповісти Володько, одначе вийшло це у нього не досить переконливо...

— Там, мій голубе, не думають категоріями людей, там думають категоріями чотирьох-кутних шапочок, або «пролетарі всіх країн»... Це... Мій милий! Це епоха! Така епоха... На краю між чуттям і глуздом... Ви хочете вчитися... Наша школа ось тут, — вказав він на чоло... І тут, — вказав ще на серце. — Мусимо самі створити свою школу... Думати треба... Самостійно. По своєму... Їдьте до Праги, — несподівано закінчив він свою думку.

Володька ця думка, здавалось, заскочила, він хвилинку вагається... — За що? Мені навіть не дадуть пашпорта, — відповів він. Відчувалось, що він тут сперечається сам зі собою, що його наміри інші.

— Їдьте до Праги! Без нічого... Без пашпорта... Ідьте пішки... Ломайте закон, але йдіть. І більше нічого. Туди де ще є живий людський глузд. Шукайте людського глузду, бо тут у нас його ще не має. Просто не має! Пам'ятайте, що одного разу і шапочки, і ті пролетарі полетять до чортової матері, а без глузду не можна! Без глузду не можна! Раз назавжди це затямте!

Володько виразно збентежений, він не був готовий аж на такий вибух саме такої думки. У ньому вже горить і пече зовсім щось інше. Ніби розуміючи його, Лазюк зненацька пропонує: — Як можете — ходіть зі мною до кіна. Там якраз дають «Нібелюнгів». Варто це бачити.

Володько розуміє тенденцію Лазюка, він вже знає також що таке «Нібелюнги» і йому справді хотілося б це бачити хоч би у кіно, але при цьому пригадав свої фінансові гаразди... — Може іншим разом... Мушу йти до дому, — відповів він.

І вони розійшлися недоговорені. А коли Володько опинився знов сам і знов на вулиці, він був деякий час, мов би виколієний зі свого напрямку, чуття його виразно двоїлося і він почувався винятково не певно. В його вухах все ще звучала мова Лазюка, але одночасно його полонило ще одно уявлення, яке ніяк не лишало його. Мати свою думку! Це дуже гарно, але я можу мати її не лишень у Празі... Але й... де інде... Навіть у Києві. А хіба не можна ніяк бути там самостійним? Він відчував тут вагання, він вже вистарчально знав і розумів, які саме думки і сили там домінують, відчував їх настирливу динаміку... Це щось не знутри, а зі зовні і не від думки, а від простору, повітря, маси, чогось загального, з якоїсь висоти... Можливо це є воля доби і люди тут не мають голосу. Вони заражені, унесені, обезвладнені... Вони лиш медіум на яких невидимий гіпнотизер вправляє свою волю.

Йшов поволі вузькою, головною вулицею, що її названо Широкою, проходив побіля кіна «Пересвіт» де давали тих самих «Нібелюнгів», зайшов навіть оглянути реклямні образки — Зігфрід і Кримгільда... Перемога над країною туманів чарівною силою ясно-го, соняшного генія... Ось він Зігфрід — молодий, юний, чистий зі своїм мечем, серед білих ромашок клячить біля чистого потоку і долонею черпає прозору воду... А там он він прощається з Кримгільдою... Вона благословляє його в далеку переможну дорогу... І Володько пригадав свою Наталку з її довгою косою... Зовсім як Кримгільда — висока, струнка, спокійна... Поважно схвильована. О, коли б вона благословила мене так само віддано і спокійно...

А потім він йшов далі, проходив побіля Просвіти, на цей раз оминув її, але тут трохи далі, несподівано побачив невеликий, втиснений у вузьку щілину крамнички, мабуть недавно відкритий кіоск. Книжки, картини, часописі... Невелика, виложена червоним вибійчаним папером вітрина... Орамлений також червоним портрет Шевченка поруч з таким же портретом Маркса... Внизу на передньому пляні роман «Залізна п'ята» Джека Лондона, у густо-багряних політурках.

Володько зупинився перед цією вітриною і не міг позбутися почуття здивовання, ніби він стояв перед своєрідним віттарем чи престолом. Все тут наповнене якоюсь магічною, вражаючою і чаруючою силою. Кольори, книги, портрети мають завдання не вчити, а полонити, обезвладнювати і корити.

— Мам, товаришу, що? — почув Володько голос від дверей кіоску. — Зайдіть. Може потребуєте яких книжок?

— Ні... Я лиш дивлюся, — відповів Володько.. Але все таки чомусь зайшов до кіоску... Там, у вузькому заставленому речами просторі, у різних позах, стояло і сиділо кількох молодих людей, переважно хлопців з роскуйовдженим волоссям, або у старих, пімятих кепках, які напевно про щось сперечалися. Їх обличчя були розчервонілі, їх руки нервові... Один з них, одягнений у старий, рудий піджак і в кепці,

що нагадувала підпалка, трохи старший, на коротких грубих ногах, запально говорив щось про Просвіту... — Власне, власне! — казав він з ораторською вирвою... Нам якраз на цьому й залежить. Ми вимагаємо, щоб така установа, як Просвіта, служила інтересам не петлюрівщини й буржуазії, а працюючим. Нам! Мені, тобі... Всім, що з народом і що працюють. Розвісили: гетьмани, отамани, куртизани, попи... Вимагаємо, щоб там були вожді працюючих... Робітничі журнали... Твори пролетарських письменників, книги радянських видань. І вимагаємо перевиборів управи... Засіли тобі всілякі буржуйчики, розвели «ще не вмерла» і хизуються своїм жовто-блакитством. Ха! Погнати їх до сто чортів і саме це я хотів підкреслити... І ми будемо так довго...

А його опонент, ще зовсім молодий хлопець, можливо гімназист української гімназії, весь, як лямпіон червоний, хотів було і собі вставити до цього якесь слово, але добродій у рудому піджаку не давав йому для цього ніякої можливості... — Але... — починав він на кожній зупинці патетичного промовця, одначе ніколи не міг вияснити, що це мало значити... А коли по довгому часі, йому все таки пощастилося увірватися до потоку мови добродія у рудому піджаку, він встиг лишень вирікти: — Але не забувайте, що для влади цього тільки і треба... Вона вже давно шукає причини закрити Просвіту. А то скажуть, що вона комуністична і закриють. Кому це потрібно?

— Хай! — рішуче казав головний розмовник. — Ми від цього не потерпимо. Потерпить хто інший. Ми своє діло знаємо... А маси будуть розбурхані... — висловив він це останнє речення з винятковим підкресленням. При тому, виняв з кишені штанів брудну, білу хустину і голосно висякав носа. І одночасно нагло помітив Володька, який переглядав збоку часописі і прислухався до розмови.

— А ви, товаришу, хто будете, — звернувся він до Володька. Володько відповів. — А! То ви, — зрадив він, напевно знаєте Йона Пацюка. Володько і це підтвердив. — Як він там поживає? Добрий парубяга!

Люблю. Скажіть, що його вітає Шпачук... А як там взагалі?..

І вони розмовились... Володько, як селях, почував себе не конче найкраще, названий Шпачук закидав його питаннями, він був гаразд обзнайомлений з його селом, вимагав, щоб він зійшовся ближче з Йоном, вияснював пропагував, вмовляв... Тим часом хилилось до вечора, входили й виходили інші хлопці, всі вони між собою зналися, віталися кивками голови, кликали один одного товаришем. Обступили також Володька і в скорому часі він був весь втягнутий у загальну течію загального настрою, так ніби він завжди сюди належав... Показували йому нові книги з Києва, цитували твори нових письменників, читали навіть листи з поштовими марками «Київ» і обіцяли додати йому повну, нову, люксову збірку творів Лесі Українки — улюбленої його поетки, яку він давно вже хотів набути...

Але взагалі він не міг сказати, що мова з цими новими його приятелями йому подобалась. У ній було стільки своєрідного недомовлення, що робилося моторошно, так ніби ті люди намагалися заплутати його у якусь недозволену змову, звести його на якісь темні дороги, позбавити його власної волі і навіть відобрати від нього його ідентичність. Одначе, коли по часі, він залишив цей червоний кут з тим Марксом і тією «Залізною п'ятою», він мав враження, що він безповоротньо кудись відходить і вже ніколи не знайде дороги назад. Таке якесь терпке, нищівне, обезвладнююче почуття... Він починав не думати, а вірити, не бачити, а уявляти... Речі і факти затратили вартість і все довкруги затягалось гнівом, образою, мраком і нетерплячкою.

Лазюк, з яким так недавно говорив, відійшов назад зі своєю мовою і всі його інші клопоти, ніби на сцені, накрились завісою... Усе змінилось і затьмарилось одним одиноким стремлінням — йти до Києва. Ось завтра рано встане і піде... І ніщо не зможе його зупинити... Здавалось, він вже був в дорозі і тому відчував у собі стільки рвучої сили, що ніяка втома ні голод не були на заваді, щоб зірватися від землі і

летіти, як це інколи ввижалося у сні. Там он зовсім близько границя, а за нею простір... Свій, рідний... Дороги, будівлі, люди... Все живе, реальне, намацальне, повне життя і повне надії.

Картина за картиною безконечного, фантастичного екрану закривала весь обрій, малювалось місто золотих бань з вулицями, парками, краєвидами великої ріки з історією, що вгрузла у глибіню землі і йому хотілось самому стати частиною тієї сили впоєної у чорнозем, у камінь, у береги ріки і будови... Як можна закрити очі, вуха, чуття, щоб не чути й не бачити, щоб не відчувати себе в собі, щоб позбавитись волі і не бажати вирватись з низин низинности і безсилля.

Так відчував Володько... Той м'який, вкритий глибокою курявою шлях Кремянець-Тілявка, був його червоним килимом простеленим у простори вічного. Доходячи до села, він вже не йшов, а майже біг, а коли затемна, він прибіг до дому, всі зрозуміли, що з ним нема більше мови. Він одразу почав збиратися в дорогу, дармащо ніякого особливого збирання не вимагалось, за винятком хіба вузлика, на пару днів, з харчами. Він гнав від себе всі розважання з цього приводу... Він йде навмання, заплющивши очі, на щастя чи нещастя, на прю з умовами, на виклик долі. Від цього залежатиме бути чи не бути — ціле його життя, яке ще цілковито у майбутньому. Треба йти і нема відклику.

Це була безсонна, напричуд довга, хворобливо-містична, повна дивовижних уявлень ніч, що в ній брала участь ціла Матвієва родина... Для Володька вона здавалася фатально-вирішальною, це своєрідна межа долі, яка визначить його буття назавжди — в минулому, теперішньому і майбутньому. Відійти кудись в невідоме з цього місця — значило порушити приречення віків. Вирватись від коріння, залишити замкнений круг роду, переступити лінію огнища часу і, можливо, ніколи не вернутися, це далєбі в його застиглій від давнини уяві, було б порушенням закону землі і неба цього простору. Його сливе мовчазна, насичена німою волею материнства мати, була для

нього найсильнішим вузлом, що в'язав його особисту волю... Його прекрасна, ніжна і розумна сестра тримала його за руку, мов дитину, його сухий, холодний брат заморожував його своїм презирством і нарешті той батько... Батько. Ессе гомо! Він не скаже нічого. Його мовчанка страшна. У ньому горить огонь спротиву, але його уста затиснуті і ніюдин звук скарги не вирветься крізь них назовні. Не легко лишити його самого в такому вигляді... Ні ні ні!

Поволі, як ціла планета, оберталась ніч борюкань зі собою. Спати не міг. Спати в такий час не можна. А рано, перед сходом сонця, залишив ложе і був переконаний, що повороту не може бути.

Мати і сестра тихо плакали, брат був здивований і не розумів куди і для чого він йде, батько перед відходом сина, пішов було до комори і вернувшись подав синові малий, зав'язаний у шматину, тяжкий вузлик. — На. Можливо придасться. Знай, що волі моєї з тобою нема... Але маєш свою голову і свій розум...

У вузлику було шість золотих, з царськими головами, монет. Кожна п'ять карбованців. Цими днями старий продав корову, ці монети мали було піти на закінчення хати... — Хата ще почекає, — подумав він.

Потім Володько вийшов з дому. Над Жолобецьким лісом, як завжди, сходило сонце... Це так само, як і колись, коли щоосени відходив до Дерманя. Сам один, за плечима клунок... Тільки цього разу, він пішов не дорогою, а полями... Був вітер і захід погрожував негодою... Володько поглядав на небо, на хмари, оглядався на поля, городи і сади села... Думав про Наталку, уявляв її і дякував їй в думці.

Земля поволі відходила зпід ніг... Небо крилось хмарами.

Х.

У Кремянці на «Дубенській рогачці» стоїть просторий, битий часом і погодою, одноповерховий будинок. Довкруги нього видно, як туман, стояла понура тиша. Він відділений від вулиці городом і оточений високим, дерев'яним, гострошпилем частоколом... З вулиці видно лишень його бляшану, червонобуру покрівлю.

Це повітова тюрма. У п'ятницю, о другій годині, двох звичайних поліцаїв у темно-синіх уніформах з білими цифрами на своїх кашкетах і рушницями за плечима, привели до канцелярії цієї тюрми кількох молодих людей. Всі вони брудні, зім'яті, немиті й неголені. Всі вони мовчать і виглядають байдужими... І лишень один з них проявляє трохи зацікавлення. Його помітно цікавить все — поліцаї з їх шкіряними торбами... Меблі і люди з їх обчовганим виглядом. Тупість, безбарвність, понурість. Все манекенно штивне, камяно сіре, тваринно безмовне. Всі погрузлі самі в себе, на приведених людей не звертають уваги. Один з поліцаїв підступив до бюро з безвиразним обличчям урядовця, відкрив свою торбу і подав кілька листків паперу, Безвиразне обличчя, навіть не глянувши на подані папери, механічно передало їх своєму довгошийому сусідові. Той прийняв папери і почав однотонно вирікати: — Платон Дуб, адміністраційно-покараний — три місяці й п'ятсот злотих.

— Єст, — понуро озвався голос з юрби новоприбулих.

Довгоший вирікає далі: Іван Собчук, адміністративно-покараний — місяць і сто злотих...

— Єст, — озивається ще один голос.

— Володимир Довбенко, адміністраційно-покараний і... слідчий. Три місяці й п'ятсот злотих... —

Довгошій вперше кинув погляд на чергове «єст» і побачив немите, заросле стернею волосся, виснажене обличчя зі запалими синіми очима. Погляди цих двох протилежностей на мить зустрілися, довгошій перший опустив очі і почав писати. Мав тонкі, худі, бліді пальці, що тримали по середині довге перо. Usta видні, ніби для поцілунку.

Скінчився переклик, відбулася ревізія речей, з'явився невеличкий, округлий, одягнений у тверду синьо-сіру уніформу чоловічок і новоприбулі йдуть за ним. Вони вже в'язні.

Після канцелярії ще лиш хвилинка по цей бік брами. Дерева, зелень, люди... Брязкіт ключів, відчиняється тяжка, обкована бляхою фіртка... Новоприбулі один за одним переступають поріг. Зникають дерева і зелень. Довкруги частокіл, зліва сіра, поплямлена стіна і загратовані вікна. У вікнах, у кожній гратці, кругла, бліда, стрижена голова. — Скільки? — падають запити. — Звідки? — цікавляться стрижені голови. Ніхто не відповідає. Новоприбулі швидко перебігають подвіря і зникають у відкритих дверях довгого. сирого з мокрою, цегляною долівкою тунелю з цілим рядом позначених цифрами дверей. Всі вони, за винятком Довбенка, босі, порвані штани, блюзи, пімяті кепки... Через діри просвічує тіло... Зокордонці. Всіх їх направлено до камери з числом 12.

Володька натомість впущено до камери 7. І йому було шкода роставатися зі своїми новими знайомими... Особливо з тим Платоном Дубом — міцним, широкоплечим, у підраній військовій блюзі, що мав гострі, розумні карі очі. Його понурість і мовчанка свідомо напушені. Його погляди завжди щось питали. Розійшовся з ним без єдиного слова і ще бачив, коли він разом з іншими, зник за дверима камери, яку було з брязкотом замкнено. За пару хвилин після цього і сам він був під замком.

І нарешті дивне, збаламучене, тупе й німе почуття безсилля. Невеликий, цвілий, сирій, зплямлений простір, вигнилий, полатаний, дерев'яний поміст, загратоване, високе вікно, довгі, широкі причі, купа сінників, сірі ковдри... І тузи різноманітних, різноко-

льорових, білолицих, переважно босих, або в шкіряних відпорках на босу ногу, людських постатей, які сиділи, лежали, ходили. Новоприбульця прийняли досить байдуже, лишень пара питань — звідки, за що, скільки... Малий, щуплий, зі золотим зубом чоловічок — староста камери. Він зупинився перед Володьком, що стояв біля дверей розгублено, і польсько-московською мовою сказав: — Не бойсен.. Всьо будет харашо. А передачі будеш мати?

— Буду, — відповів Володько.

— Пустое. Пів року... Ха... Я, браток, два з половиною і то плювать...

Володько не мав наміру вдаватися в розмови, йому хотілося лиш без перешкоди присісти, сімдесят кілометрів пройшов пішки, кілька ночей провів без сну, вчора, здається, в останнє поїв... Відійшов від дверей і на першому ліпшому вільному місці присів просто на долівці під стіною.

— Я втомлений, — сказав він невідомо кому. Зайві слова і так видно. Сидів з підігнутими ногами, коліна під саме підборіддя і зовсім не збагнув, як це сталося... — Ей, ей, ей! Слухай! Це не готель! — почув він над собою, ніби з неба, глухий голос і одночасно хтось скубнув його за волосся. Прокинувся. Перед ним стояв той самий староста, що сміявся золотим своїм зубом. Збоку стояв, розкарячивши ноги у шкіряних отпорках, широкоплечий чоловігга у російській, офіцерській, військовій блюзі. Борода його була заросла густою, чорною щитиною, що гостро вирізнялася на блідому тлі обличчя. — Роскис, хлопче? — говорив він по українськи. — У цей час спати тут не приписано. Привикай, привикай...

— Е, що там з ним панькатись! Я його зараз пробуджу! — вигукнув один, що сидів на причах у мишатому тюремному одязі... Одночасно він схопив з полиці черепану ринку з водою і вилив її на Володька.

Володько миттю зірвався на ноги і без надуми кинувся на свого напасника. — Що? — вереснув той високим фальцетом. — На мене? Ти, паршиве щення, — і рванувся злісно на Володька. Володько був ви-

щий, підняв руку, щоб відбити напад, але його схопили ззаду. Одночасно відчув кілька ударів в лице. Він люто копнув ногою і малий чоловічок у мишатому одязі полетів на парашу.

— Гетьте! — шарнувся зі всієї сили Володько і вишарпнув одну руку. Його блюза біля пазухи тріснула й розпоролася. На нього накинлось ще кількох в'язнів, відчув кілька ударів по голові, щось дошкульно торкнулось носа, потекло щось мокре і тепле, не міг обтертися, кілька червоних крапель впало на пазуху.

Володька осадили... Мав розірвану блюзу, замазане кров'ю лице і був, як чорт лютий. — Битись не маєш права! — кричали на нього. — Ти новий! Тепер ти побачиш!

— Плюю я на вас. Я бачив краще... Я два дні перебув на поліції!

Це мабуть вплинуло. — Ти! Будний! Лиши його! Дай чоловікові спокій. Не бачиш хіба?.. — Це був той самий зарослий чорною щітиною. Володько поволі обтирав носа... Виняв з кишені шматок брудної матерії і витирав кров. На деякий час його лишили, а один навіть підійшов і спитав: — Їв що?

— Сьогодні ще ні, — байдуже відповів Володько.

Той підійшов до полиці, зняв шмат хліба і обрізану з пляшки склянку зі смальцем... Відкраяв окраєць чорного хліба, намазав смальцем і подав Володькові. Обтираючи далі кров, Володько взяв окраєць, байдуже подякував і почав їсти.

Цей наглий випадок вплинув на Володька добре. Боліла голова, але сон проминув. Міг принаймні триматися на ногах, або сидіти з піднятою головою. Оглядав поволі камеру. Той, що частував його хлібом, здавалось, був йому трохи знайомий. Десь його бачив. Середнього зросту, молодий у цивільному одязі, не селянського вигляду, парубок. Мабуть, вже сидить довше... Блідий і ніби опухлий.

О третій годині камера йшла на прохідку. Володько йшов також, хоча це було для нього зайве. Він і так чорний від сонця, вітру і дощу. Навіть синці обличчя, що їх дістав на поліції, майже непомітні.

В'язні не ходили вколо, як це він уявляв подібні прохідки, а ходили по залитому сонцем подвір'ю свобідно, пустували, бавились, перекидалися словами зі знайомими з інших камер під оклики «відділового», що стояв з рушницею на сторожевій будці понад частоколом. До Володька також підійшов незнайомий, молодий парубок інтелігентного, здавалось, вигляду, який запитав: — Слухай. Ти часом не з Погорець? — Ні, — відповів Володько. — А мені вдалось... Ми, здається, десь бачились, — казав той. На ньому дуже брудна, пропечена, розхрістана в позакачуваними до самих плечей рукавами, синьо-смужаста сорочка. — Не пригадую вас, — каже Володько. — Чи не міг би ти позичити мені на короткий час свого пояса? — Запитав той. До речі, Володько справді мав доброго, нового, жовтої шкіри пояса, що кожному падало у вічі. — У нас, каже той, позабирали пояси, а ми потребуємо нагострити бритву... — Володько подивився на нього підозріло й недовірливо, але чомусь зняв свого пояса і подав його незнайомому. — На, — казав він, — поверни до сьомої камери. — Той забрав пояса, відійшов, на ходу подякував і зник у темній норі коридору. Володько залишився без пояса, йому спадали штани, підтримував їх рукою, мав розірвану поплямлену кров'ю блюзу, з під якої визирала брудна, промочена дощами і потом, давно не біла, а майже руда, сорочка... І виглядав, ніби обмолочений ціпом, сніп збіжжя... І був неймовірно вибитий зі свого звичайного поточного, дотеперішнього життєвого наставлення, так ніби його раптом переселили на якусь іншу позаземську планету зі зовсім відмінними щоденними інтересами. Все ще був під тим ударом, що його дістав на самій границі тієї темної, дощової, бурхливої ночі одним тим словом «стуй!»

І що це мало те «стуй» значити? Яке його приречення? Добре? Зле? Фатальне? Спасенне? Поки що це лиш шок, удар, прокляття. Розсипались всі його гарячі прагнення, а перед ним лиш цілий ряд гострих нових неприємностей. Але досить про це. Його мозок

і так пухне від думок, що розпирають його, мов динаміт.

О шостій годині розносили коридором велику, чорну діжку з паруючою юшкою, яка своїм запахом нагадувала старі, залежані лахи. Це був варений у чистій, благородній воді погано дертий пенцак, або «перлова крупа», що міг зватися також шротом для ладування зброї. На цю появу, з винтяковим грюкотом, відчинялися одні за одними двері і з їх отворів витикалися переважно голі і худі руки зі всілякими черепками, до яких міцний, з облізлою, мов старий кожух, головою кухар, великим дерев'яним черпаком наливав юшку. Володько не мав ще своєї посудини, але йому хтось подав поливаний глечик чи краще пів глечика, черепок з відбитою шийкою, і йому налили його майже по вінця... Перша тепла, за кілька днів, рідина, яка могла навіть дуже добре замінити їжу...

А дві години пізніше — молитва. Всі ставали у два ряди, чоловічок зі золотим зубом польською мовою давав команду, всі решта старо-слов'янською мовою і грубими голосами співали «Отче-наш»... Всі вікна всього будинку були відчинені і з їх загратованих отворів виривався одночасно той «Отче-наш» і понад частоколами летів просто у високе, вечірнє небо, на якому все ще десь горіло також сонце...

Після цієї церемонії залишалась ще одна подібна з назвою «апель». Ще раз всі ставали у два ряди, ще раз падала та сама команда, дуже помпезно, ніби генерал ходив старший, високий у напнутій шапці дозорець з книгою в руках, за ним появлявся його помічник з довгим дерев'яним молотком. Старший вислухував «мельдунки» і рахував присутніх, молодший постукував молотком грати, оглядав поміст, а далі «добраніч» з «добраніч пане старший», двері зачинялися, замикалися і починалась друга, темна половина доби — ніч.

Володько дістав місце на стертому, набитому ніби січкою, заялозену сіннику на долівці під самим вікном... І як тільки до нього торкнувся — стрімголов провалився і зник. Це був сон. Майже смерть. Провалля, царство демонів, небуття.

І коли його хтось штуркнув ніском отпорка під ребро, він нагло прокинувся. На диво це був, без сумніву ранок, день другий, ще який один небувалий шматок часу. На коридорі розпачливо дзвенів дзвінок, до вікна лилось справжнє раннішнє сонце, на протилежній замацаній долонями стіні чітко зарисувались квадрати ґратів. Володько деяку мить не міг отямитись... Де він? Де він? Де він? Ага! Є! Он біля дверей параша і над нею за чергою стоять цибаті, голі, волохаті ноги. А який це день? Субота? Боже мій! Тож завтра Зелені свята і... Наталчине весілля... Він ще раз на хвилинку закрив очі...

Але лишень на хвилинку... Над ним і біля нього дуже наглий обов'язок безвладної замкненої людини на самому дні існування. Він мусить швидко зриватися згортати свого сінника, митися, виносити парашу, бігти за тим, за іншим, мовчати і не думати...

Але ж як не думати? Він зараз весь переповнений найдошкульнішими вражіннями свого життя, він увійшов у одно ще незнане буття на цій землі, за яким, можливо, починається безлюддя. Он той щуплий, сухорлявий, рудий зі золотим зубом — звичайний кишеньковий злодій з Лодзі. Верткий, рухливий, неспокійний... Дитина вулиці і підсвіту. Йому не можна ні довіритись, ні повірити, ні сполягтись. Він може тебе вкусити кожної хвилини у кожне місце. Він бреше, він хвалиться, він залякує, він бере підступом. Ніяка мораль його не обов'язує. З ним мушиш бути обережний, мов з гієною... Ім'я йому Слюсарській. і він тут головує — староста келії і коридорний писар.

Той он, що вилив на Володька воду — «пан Будний», або «Баня», опинився тут за згвалтовання нелітньої дівчини, за що мусить тут перебути шість років... Куций і череватий з рудоватою, твердою мєфістофельською мичкою на бороді. Єхидний, підлесливий, трійливий... Легкодух і тиран одночасно... Ворог всіх добрих чеснот, що завжди носитья з молитовником.

Той блідий зі зарослою бородою — колишній царський старшина... Твердої волі і добрих намірів і оскаржений за вбивство власного батька на тлі лю-

бовної трагедії з власною жінкою. Одинадцять місяців чекає на закінчення слідства і всіх докруги запевняє, що він лиш жертва неймовірного збігу обставин.

А між ними і той, що подав Володькові шматок хліба. Молодий, надхненний, з ясними блискучими, синіми очима і сидить він, загально знано, «за Україну»... Поповнення найбільшого злочину доби... Поборюваного писаними, а ще більше не писаними законами і надзаконами молодого ладу двох держав побудованого після останньої великої війни. Він тут вперто мовчав. Така глумлива неспівзвучність душ і сердець, що годі знайти для цього потрібне слово. Але з Володьком він міг говорити, а що він був поет серця, він намагався сказати більше ніж міг сказати, бо висловити цей згусток надмірної його правди, було для нього найвищою вимогою.

— Знаєте, що таке Україна? — питав він з тихим патосом і очі його горіли тим огником святості, що його можна бачити лишень у надхненно віруючих. — Це наш закон... Мораль... Приречення. Це не тільки те, що бачимо, а також те, що не бачимо... Запізнене вийшло з минулого і йде неухильно назустріч, як день, як ніч, як смерть, як народження. З глибинності життя, від серця планети, з кожного нас... З частинок нашого щоденного думання, з болів наших нервів і кожного тільця крові... Покоління, історія, могили, кохані люди, народження і кості в землі... І я вам, ще такому молодому, хочу сказати: Україні до цього часу ще не було... Вона щойно тепер на наших очах родиться... Воїстину, вона щойно родиться.

Вони, звичайно, ходили поруч по камері зі заложеними назад руками кілька кроків вперед, кілька кроків назад, як це роблять часто замкнуті до клітки звірі і їм здавалося, що саме вони є учасниками такого народження. І ніхто не звертав на них уваги тут у цьому маленькому просторі, але здавалося, що їх бачили з багатьох високих місць гень там у просторах поза ґратами. — Ви, — казав той поет, — йшли «туди»... Не шукайте її виключно там. Шукайте її

також в Нью Йорку, Лондоні, Харбіні. Вона в цілому світі, у всій планеті... Хіба ви цього не чуєте?

Володькові хотілось іноді запитати за що саме конкретно його післали сюди, але відчував, що таке питання зайве. Навіть Слюсарський, навіть Баня знали його параграф і всім їм тут здавалося, що це один з найбільших й найнебезпечніших злочинців світу. Їх карають і тут і там, і завжди за те саме. Бо вони родилися не так і не там, як це подобається багатьом іншим.

Трохи згодом Володько довідався, що тих «за Україну» у цьому повітовому ув'язненні багато більше. Він знайомився з ними по всіх камерах і пізнавав їх серед людських випадків на перший погляд ока. Вони були всі різні, але в чомусь також подібні. Завжди незалежні, не пов'язані з цим місцем, з думками у якомусь, для них знаному, просторі майбутнього.

І особливо цікавила Володька камера число 12, а згодом також 11. Там «закордонці». Їх пригнали цілими юрбами майже щодня. Однаково всі босі, завжди обідрані, так ніби вони верталися з якоїсь довгої подорожі по недоступних диких країнах. І чого вони йдуть сюди? — питав себе Володько, маючи на увазі свою останню мандрівку «туди». Він намагався їх пізнати і почути їх думку. Але всі вони були німі і не тільки замкнуті на замки камер, але також самі в собі. Кожний з них був силою вирваний зі землі предків і його тисячелітне коріння кривавилось таяжкими згустками болю... Кілька разів, там то там, зустрічав свого знайомого Платона Дуба, (хто його знає, яке його справжнє прізвище), вітався з ним, намагався розмовитись, але той, так само як і інші, виглядав понуро і не прозраджував наміру наближення. Володько приносив йому кусники хліба, які він почав діставати через сестру Василю, з дому, той приймав хліб раз мовчазно без подяки, другий раз подякував, за третім разом посміхнувся... Ще іншим разом промовив кілька слів. Володько не був настирливим... Зустрічалися в робітні кошиків, десь випадково на коридорі, на дворі під час прохідок... І одного разу Дуб запитав: — Ви напевно тутешній?

— Так, — відповів Володько.

— Ви йшли до більшовиків? — питав той далі.

— Не до більшовиків... На Україну.

— То, чоловіче, Совдепія. Окрема планета. Зятяте собі це... Раз на завжди! — Він висловив це з таким притиском, що Володько відчув удар. Те «депія», щось як деспотія... Подражнена уява верталася до років недавнього минулого... Большевики, курява, їх обози, їх брудні обличчя, пошарпане лахміття, матюки... Пролетіли ватагами на худих конях і думалось зникли. Ні. Вони десь є. За тією границею. Там їх царство. Совдепія.

Розмови на цю тему множились, Володько довідався більше, дальше, глибше про ГПУ, про «допри», про «радянське правосудіє», про тисячі вигнаних, засланих, знищених, розбитих, змарнованих. Від цього ставало сумно, соромно, тісно. Не хотілось вірити, але вірилось і дивувалось, чому саме все це мусіло діятись на землі наших предків.

А трохи згодом Володькові випадково пощастило побувати кілька днів у найбільшій гущі совдепських жертв дванадцятої камери. Пів сотні люда — тіло на тілі — голодні, сухоребрі, бліді, нагі і брудні. І справді вирвані і викинуті під ноги життя.

Володько ніколи не був большевиком, він лиш з боєм мирився з цим все таки людським явищем, але після дванадцятої камери, йому спротивилась сама ця назва. Він її зненавидів. Йому хотілось плюнути в її лице, вирвати її зі словника, випекти з уяви...

Камера дванадцять не стояла на місці. Вона йшла. Вона поволі текла. Кіжного дня притікало і витікало п'ять, десять, дванадцять — більше, менше, все інших, але все тих самих. Скільки протече їх за рік? За два? За десять? Куди жене їх той садизм. Чого шукають вони у світі? Де були до цього часу?

І після цього Володько пригадував собі всю Волинь... Місто... Той червоний кут з Марксом... Свое село з Йоном... Ті патетичні люди в кепках... Яка глибинна безодня жорстокої, первісної, дитинно-чистої наївності. Яка армія напоених дурманом патологічних покручів. «Ніколи, ні одно століття, ані тисяче-

ліття не простить большевизму. Ніхто його не виправдає. Він буде вічним мінусом в історії людства» — слова Платона. Коли б їх висловив бородатий професор, чи побожний проповідник, чи знаний президент, чи великий мистець — Володько не так повірив би в них, як тепер з уст цього обідраного велетня з дванадцятої камери. Слова легко кидати у простір, або класти на папір, але вони мають виправдання лишень тоді, коли походять з уст, на яких позначилась спрага пекла.

Червень, липень — літо. Були і проходили чудові дні за мурами, за ґратами, за чостоколом. Володька викликали на допити, вимагали признання... Чого йшов? Що там шукав? А чи справді з власної волі? І сам? Хто його посилав? І з якою метою? Пороли одяги, взуття — шукали доказів. Не вірили ніодному його слову... Та, зрештою, не легко було і повірити, що він хотів лишень до Києва, а тому ломав границі й порушував закони. А йому хотілося крикнути їм у вічі: для мене ваші границі не границі, а кайдани! І я не визнаю їх ніде й ніколи! І вони це по своєму також розуміли, а тому він не міг знати коли він звільниться з цього павутиння і чи звільниться взагалі. Формально це мало б бути лишень три місяці і п'ятсот злотих, що мало б значити три додаткові місяці, бо ніяких злотих він не міг платити. А до того додатковий суд за відібрані золоті монети, яких він не мав права виносити закордон... А ще до того — не вирівнені залеглості у справі пашпорту. А на завершення, слідство з вимогами признання до неіснующих гріхів. Направду цей хлопець мав над чим думати, бо відчував, що ґрунт під ним западає і він грузне й грузне в якесь багно і що годі з нього вирватись. Він був ще, далебі, надто молодий і не конче вправний до такої безглуздої акробатики цього трагі-кумедного цирку.

Були ще й деякі інші, також дошкульно болючі, але все таки зрозуміліші моменти його теперішнього борюкання за життя. Кожного понеділка і кожної п'ятниці під тюремну браму приходили, мати, або сестра і приносили ті ославлені «передачі». Прихо-

дили, просили побачення, їм відмовляли, але вони все таки вперто і довго чекали безнадійно надіючись. Засуджених, звичайно випускали за браму, вони могли бачитись з рідними, але Володько, як слідчий, до таких не належав. Та одного разу... Падав якраз дощ... Володько випадково був на подвір'ю і йому пощастило підбігти до брами і через дірку виглянути на зовні. Побачив багато людей, переважно жінок з пакунками, які просто під дощем без ніякого накриття, чекали перед брамою і між ними побачив також і свою таку знану, близьку, рідну і таку невисказано скорбну, втомлену матір, яка мусіла дуже рано вставати, зробити пішки п'ятнадцять кілометрів дороги і стояти тут під дощем у тому своєму старенькому темно-синьому жакетику, пов'язана старосвітською, обрядовою пов'язкою «тернової хустки», з тим повним рогозовим кошиком... Її глибокі, сірі, вигорілі очі були вперті в браму, а її округле, порізане зморшками обличчя, як здавалось, було мокре не лишень від дощу, але й від сліз... Потім вона підійшла до дозорця у світло-синьо-сірій уніформі, що стояв з рушницею біля брами і мішаниною українсько-польської мови просила: — Пане! А може б ви пустили! Прошу, прошу!

— Казав же вам, що не можна! — такою ж мішаниною відповідав дозорець. — Не од мене це залежить. Йдіть до слідчого — хай вам дасть дозвіл.

Мати не знала що далі робити, вона повернулася, розгублено постояла, верхом долоні обтерла очі і відійшла від воріт...

Володька це ранило, гнобило, викликало почуття вини, бо в його роду ще ніхто ніколи не бував за ґратами, а також ще ніколи нічия мати не мусіла переходити такого тяжкого пониження. Але він також починав розуміти добу, у якій народився... Він бачив у камері одинадцятій багато матерів подібних до його, які мусіли десь там кинути свою дому взагалі, переходити кордони, щоб дійти ось сюди, а далі невідомо куди... А скільки їх таких по всій його замученій землі... Гноблених, морених, гнаних, ображених... І з цього моторошного видива почали виринати

одно за одним нові питання: а що, як ми тут ще сліпі, немічні і безпорадні, дарма що пишемо томи книг, кладемо границі і виголошуємо так багато пустослов'я про справи яких не знаємо? Ціле сплетіння моторошних питань... Він ще також далеко не готовий давати на них відповіді, бо це лиш перші натяки сумнівів, перші пробіски власного думання, але це ще далеко, дуже далеко не відповіді. І можливо Лазюк мав рацію: не хапайся беззастережно магічних фраз унесених магів словоблудія про чудодійне спасіння людства, а намагайся знайти дорогу до звичайного, простого, але ясного людського глузду. Але як і де його знайти?

Одначе цього самого гострого на вражіння дня, гень по обіді, майже під вечір, коли вже давно скічилися «передачі», Володька викликають знов до брами. О, напевно ті три посіпаки з тими сірими холодними очима «дефензиви», що викликають його на постійно нові і нові допити... Але був здивований, що на цей раз його вели не до вузької тюремної санітарної амбулаторії, де звичайно ті допити відбувалися, а просто до брами і коли відчинили фіртку, він одразу за нею побачив знов свою матір.

Вона там, зовсім сама, стояла з тим своїм кошиком і якось незграбно, крізь сльози, посміхалася... Володько кинувся до неї, обняв таку маленьку і хистку, ніби перший раз у життю і відчував, як тремтіли її руки, а коли цілував її щоку відчував солоність її сліз і хоча давно перестав дощ, але її одяг був все ще мокрий. І так хотів їй щось виняткове сказати, що від цього зворушення забув і ті найпростші слова, а жив лишень глибинним віддихом відчуття єдності з цією силою любови.

— Ну, ну, ну... Все добре... — Все буде добре, — казав він у відповідь на її сльози, що лилися з глибоких її очей.

— А тебе не б'ють? — було першим ї питанням.

— Ні-і-і, — відповів він з притиском.

— А я чула, що б'ють. Хтось там тебе в старостві бачив — Боже, що я пережила. Кожний тиждень у понеділок і п'ятницю, то я, то Василя, йде-

мо... А дома жнива, роботи стільки... Батько сердитий. Каже: і чого ти ходиш!.. А до нас, чуєш, два рази зі староства приїжджали, все шукали чогось — хто їх знає чого шукали... Перерили, перекидали... Всі твої папірці забрали.

— Я знаю, — казав Володько.

— Знаєш? Тобі казали? Приїхали раз — шукали, шукали, нічого не знайшли й поїхали. Потім знов приїхали. Людоньки Божі, кажу... І чого ви шукаєте? У нас нічого нема... Комуністичеського ніби шукали. Господи! А батько, чуєш, сердитий — страх сердитий! Казав, каже, йому... Не хотів слухати... Пішов знайти собі біду... Кажуть мені: там, чуєте, б'ють... Там всіх б'ють... А я не сплю і не їм... Били тебе?— І вона дивилася на сина такими очима, що той не міг перед тим поглядом встояти...

— Ні, ні! Хто вам таке казав? Бачите ж... Все добре... Я скоро вийду!

— Вийдеш? А мене не хочять все пустити... А сьогодні пішла до того слідчого. Що я, дитино, находилася... Шукала того слідчого по цілому місті, питалася, питалася... А найшла, то знов пустити не хочуть. Кажуть пізно. А я стала вже і плачу. Потім все-таки змилювався, написав якогось папірця й каже: ідце з тим паперкем... Вас пустять. Прийшла і ото пустили... А Василюк... Що вона, бідачесько, поплаче... Господи, Господи!

Вона говорила швидко, хотіла все сказати і боялася, що не хватить їй ані слів, ані часу, а тому решту договорювала сльозами, які вона витирала своєю шорсткою, брудною долонею. Біля них на щастя не було нікого, а дозорець, що трохи далі стояв зі своєю рушницею, мабуть навмисне одвернувся...

З часом вона трохи заспокоїлась, бачила, що її син виглядав не погано, намагався допомогти їй прийти до себе і навіть посміхався...

— Тепер, мамо, — казав він до такого треба призвичаюватись... Нас не залишать в спокою... А це ще тільки початки...

Потім Володько мусів відійти. Мати стояла і дивилася, поки він не зник за брамою. Їй було все це

дивне і незрозуміле... І те, що він сказав в останнє, а ще більше те, що ось вона його мати, яка його породила і яка вже більше не має на нього права... А мають те право інші, чужі, грубі, нерозумні, які беруть її сина, замикають його, мов худобу, разом зі злодіями та розбійниками. І вона не може нічим запобігти, нічого допомогти, нічого навіть сказати.

Місяці йшли далі... Володько знав вже добре цій свій інший світ за замками і ґратами... Кожна його камера це окремий розділ однієї повісті, яку він перечитує просто з долоні буття. Ті натовпи різних людей, що проходили перед його зором, залишали в його істоті безліч цінного матеріялу для пізнання істини, байдуже якої вартості вона була. Такого він не міг би бачити там на своїх рідних полях, на ріллі, між деревами, будовами, звірятами і птахами свого старого, одноманітного села... І одно лишень турбувало: коли він звідсіль вийде? Слідство затягалось і, здавалось, воно не скінчиться. Йому просто не вірили, що він не шпигун, не «вивротовець», не змовник, а просто молода людина, яка шукає на землі свого законного людського права і місця. Їм хотілося б конче бачити його в ролі найбільш зрозумілій для їх нескладної, дитинячої, елементарно наївної уяви... Вони вдиралися до його дому, грабували його власність, копалися в його думках... Влазили до святого святих людини з брудом, злом, руїною в переконання, що цим вони оберігають границі своєї держави. Ніколи не догадуючись, що безпека тих границь таїться в мозку, серці і душі звичайного Володька зі звичайного села Тилявки. Тисячі і мільйони нещасливих душ і сердець не гарантують безпеки границь, байдуже скільки б поставити на них охоронників у тих чи інших уніформах.

Серпень, вересень, жовтень... На дворі сіро. Дощі ллють. Сонце виглядає рідше.

Одного негожого понеділка Володька покликали за браму, напевно на побачення, дармащо він просив матір у такий час не приходити. За брамою, як звичайно, багато матерів, жінок і сестер, які прийшли навідати своїх синів, чоловіків, братів. Володько спо-

дівався побачити між ними також своїх рідних, але нікого з них не міг взглядіти, а натомість до нього підступила одягнута у міський одяг чужа, молода жінка.

— Це ти? — здивувався Володько. Це була Ганка. Була спокійна, вирівняна, здавалось, похорошіла. Володько ніколи не сподівався її тут побачити.

— Пізнав мене? — питала вона з ноткою кокетства. — Я тут на міщанах у тітки. Почула, що і ти тут... Моя тітка має знайомого дозорця... Той дістав мені дозвіл... Ну? То як?

Вона дивилась на нього все тими самими синіми, злегка посмішкуватими очима, які він знав ще з дитинства. Тепер вона на правду була здивована, коли бачила Володька в цьому мишатому, тяремному бушлаті... Володько не знав що й відповісти, така далєбі несподіванка. — Принесла тобі ось, — і подала йому невеликий пакунок.

— Була ти в Тилявці? — запитав він нарешті і прийняв без подяки пакунок.

— Була. На Чесного хреста.

— Що ж там?

— Нічого. Все добре. На празник були музики. Танцювала.

Володькові хотілося знати чи не забули там його, але вагався про це питати. Вона відгадала його думку. — Тебе також згадують... Сергій хотів навіть зайти сюди, але його не пустили. Я танцювала з Йоном.

Ці її останні кілька слів, хотіли мабуть сказати значно більше, ніж лишень про танець з Йоном і Володько це відчув також. Здавалось, він бачив її такою ж, як колись давно над Угорською долиною з пучечком білих пролісків і тепер йому було ніяково дивитися їй у вічі.

— Ага, — відповів він невиразним звуком. — А як там читальня? — квапився перейти на іншу мову.

— Добре. Читальня йде. Йон трохи проти Рони, але Сергій з Роною. Не розумію того Сергія... А знаєш? — Ганка на мить завагалася... — Наталка не вийшла заміж.

Володько швидко глянув на неї, ніби його вкололи. — Як то?

— Не знаю, як воно сталося. Перед Зеленими святами вона тяжко захворіла... Мала запалення легенів... — і Ганка замовкла.

— Ну, і що? — хотів він довідатися більше, але очі їх зустрілися і настала незручна мовчанка. Володько бачив в її очах докір, жаль і щось ще інше, чого б не міг висловити. Після цього Ганка скоро відійшла.

Але залишила по собі враження. Навіть вже в камері, Володько все ще бачив її докірливий погляд, а разом чув її голос повний натяків і тривоги. Як також та вістка про Наталку... Така справді болюча рана в його серці — хотів було позбутися цього разом з усім тим, що там було, але один тільки маленький натяк і все знов оживало величезними хвилюючими картинами чогось такого, що раз приходиться у життю і лишається в ньому назавжди.

Дарма, що за цей короткий час його мандру, Володько помітно змінився. Змінився сам його м'який, довірливий погляд і навіть лагідність усмішки... І вдача його затратила можливо ту найдорожчу свою прикмету — безпосередність і довір'я, особливо те до людини. Починав бачити противенства між думками і ділами, однаково, як там десь високо на горі, так і тут на цьому найглибшому дні. Правдоподібно, людина не хоче, або не може бути такою, якою вона хоче бути, а мусить бути такою, якою хоче її мати вища сила поза нею. Поняття доброго і не доброго, дуже виразно розмежовані і треба бути дуже вправним знавцем цієї штуки, щоб ці речі відповідно бачити.

Змінився Володько і зовнішньо, зорово, тілесно. Здавалось він виріс, змужнів, згрубів, спотужнів... У кутиках його рота залягла твердість. Міг бути різким і міг без надуми кинутись у бійку і битись до крови за передачу, яку хотіли йому викрасти, за незнамого хлопчиська, якого кривдили інші, за свій пояс, якого не хотіли йому повернути... При цьому міг впасти окривавлений, бути побитий, але не упокоре-

ний. Набув переконання, що в цьому тваринному світі, упокорені можуть мало сподіватися від норовистої фортуни, байдуже до яких категорій добра і зла вони б належали.

Місяці йшли далі: листопад... грудень. Різдво. Новий Рік. Січень... Лютий...

ХІ.

У Матвійовій хаті вже давно не було так тісно. Вечір. Над столом висить восьми-номерна нафтова лампа. У плиті топиться. На лаві сидять Стратон, Іван Кушка, Кузьма Запорука, Хома Ет-Тое... Всі вони курять. Над їх головами стоять хмари диму. За столом сидить Володько. Він роздягнутий до сорочки, комір рощеплений, обличчя виголене, вимите, свіже. Волосся дбайливо зачесане і розділене зліва проділом. Перед ним тарілка яєшниці. Їсть виделкою і розмовляє з сусідами.

Матвій сидить збоку на полику, заложив ногу на ногу і слухає оповідання сина. Той щойно вернувся з тюрми.

За вікном віє метелиця і раз-у-раз сипле у шиби снігом. Володько говорить спокійно, байдуже, ніби він зробив звичайну прогулянку до міста і назад. Рухи його, здавалось, менше різкі, зате потрібніші і певніші... Голос ніби понижчав, очі дивилися певно і рівно. — То він, їй-бо, у тій казелюпі поправився, — казав Іван Кушка, вітаючись з Володьком. — То може б і вас, куме, туди післати, — відповідав на це Стратон. На це, як велить звичай, всі відповіли дружнім сміхом... Володькові було приємно бути знов між цими сирими обрубками людських подобизн з їх незмінністю природи, що своїм виглядом сягає можливо в далекі правіки минулого і що їх думав було залишив назавжди і більше ніколи до них не вернеться. Він ще ось не може як слід прийти до себе... Сталось щось несподіване. Ще цього самого ранку — гамір, метушня, тіснота, сморід, ґрати, а це ось знов запах махорки і тепло родинної берлоги... Рано о дев'ятій годині, його викликали до канцелярії «з речами», боявся, що це може бути вивіз до іншої тюрми, а тут несподівано сказали, що він може йти на всі боки.

Зайшов лишень до старости полагодити справу пашпорту, бігав по місті, щоб знайти яку підводу, а тепер ось знов дома... Перед ним ті ось дядьки. Говорять, як і завжди, про «порядки в світі», про Польщу, що на їх думку «не вдержиться довго», про «советів», які кажуть «змінилися», про ціну жита, про вивіз гною на придатки... Стратон так само, як і колись, оповідає про Антихриста-Троцького, безупину курить ті свої товстючі цигарки з бакуну і газетного паперу, від чого кінці його пальців і зарість під носом набрали кольору рудої глини. Іван Кушка купує знов землю і на весну виїжджає з Тилявки десь отуди за Шумське під саму границу. Його численна родина так збільшилась, що змушений шукати також і більшого місця. Кузьма потовстів, збагатів, побудував нову муровану хату, помалював її рожевою барвою, покрив гладкою, сивою черепицею. У нього сім'ї лишень дві дочки і цього йому досить. Хома Ет-Тое помітно постарів, його і так шпаковата борода побіліла зовсім, його старший син коваль давно відділився, перебрався на хутір, а живе він тепер з молодшим німим Романом і наймолодшим Олексою.

Усі ті дядьки, що з ними свого часу мав стільки клопоту Матвій, вже давно тут обулися, вросли в нове місце і дуже його полюбили. Одначе, як і з початку, тримаються від села здаля. Їх мало обходять справи села, вони собі самі по собі... І дивуються, що отой Володько весь час тільки там й чапить. І що йому до села? Щоб тільки дразнити поліцію?

Але, як відомо, Володько думав про ці речі далеко не так само, село для нього жива, велика, кровна справа, від якої залежить майбутність цілого народу. Усі ті «сільські справи» не лишень сільські справи, а також його особисті справи, справи його роду, його майбутнього, його життя як життя і як місяць під сонцем. І особливо тепер. Ось він довідався, що за час його відсутності у селі збільшився один небезпечний рух, до слова прийшов Йон, що несподівано одружився з Ганкою і тепер там на всю ширінь верховодить.

І навіть ось зараз, не дивлячись на вечірню годину, ані на те, що тільки-що прибув, як тільки наївся, встав і почав одягатись. Настя з острахом лишень запитала: — Що? Ти хочеш йти? А куди?

— Вийду в село, — буркнув Володько.

— Але ж там мете... Світу не видно.

— Кому треба — видно, — відповів спокійно він. Матвій, як звичайно, до слова не втручався, а сусіди дивувалися. Трохи згодом, Володько був одягнутий, вийшов і пішов проти вітру в напрямку заходу. І коли вийшов — відчув стільки пружності й сили, що далєбі не йшов, а гнався, біг, летів. Хотілося швидше там бути. О, як він все таки зрослий з тією сірою просторовістю заставленою купками соломянобілих хижок з тими прорізами розсвітлених віконць. З тими дядьками, тітками, запахом диму і гною, гавківнею собак, скрипінням воріт та криничних журавлів. Так. Село. Ось воно довкруги в темноті, тут за тишніше, вітер топчється по верхах дерев і шумить навіжено, до очей сипле дрібним снігом... Віконечка в темноті ледве манячіють, темна закутана постать, «добривечір», копка, біла під ногами рівнина.

А ось і читальня, всі вікна світяться, через них видно людські постаті в середині. Володько рішає не заходити одразу до читальні, це наробило б забагато метушні. Чи не краще було б знайти десь Сергія і розвідатись, що тут властиво діється, але він напевно тут в читальні. Вирішив все таки йти до Сергія і коли б не застав його дома — просив би когось, щоб його покликали.

Але Сергій був дома і не сам, а з ним Кіндрат і навіть Антін. Звичайно нудились, сиділи похнюплено, перекидались окремими словами і коли відчинились хатні двері і в них появився у своєму жовтому кошушку і чорній кепці Володько, вони всі троє зірвалися зі своїх місць, мов облиті окропом. — Свят, свят, свят! Чи не є це мара, хлопці! — викрикнув, звичайно не голосний, Сергій.

— Амінь! Справжня! Здорові, козарлюги! — енергійно увірвався Володько і міцно потиснув кожному руку. — Що нового?

— Що нового! — озвався бурхливо Кіндрат. — Тут, брате, без тебе просто канітель. Ось сидимо і радимось. Добре, що прибув — тепер рішай. У нас війна.

— Що за війна? — сміявся Володько.

— Йон. Той сучий пасинок, робить наступ на читальню й кооперативу. Розкажи... — звернувся Кіндрат до Сергія.

— Е-е-е! — досадно говорив Сергій і його верхня зі заростом губа помітно здригалася. — Йона ти знаєш... Ходив, ходив аж доходився. Тепер він тут пан, Троцький... Як тільки ти відійшов — почав збирати та намовляти... І на тебе вказував... Диви он, мовляв... Ге! І багато пішло за ним... І Ілько вже там, і Никон там, і Демид хитається... Побрався з Ганкою, а вона тепер Кляра Циткін, обробляє жінок... Хочуть перебрати кооперативу... Стара управа... Ти ж знаєш: Рона — голова, Ілько — секретар, я — бухгалтер, Кіндрат, Антін і Симон — члени... Але ж Симон — зайво казати... П'яниця, нероба, його втягнув Рона задля товариства «мокрого клубу». А я оце був у Кресьнянці і мені там сказали: як тільки переберуть камоністи — кінець нашій лавочці... Тепер до нас перевели «постерунок», у дяковій хаті сім поліцаїв, по селі бешкети... На Різдво Йон зробив дебош у церкві — зібрав свою галайстру, зайшли до церкви в шапках з' цигарками в зубах... Люди мало його не розірвали. Тепер вони збирають підписи, щоб зібрати надзвичайні збори і завтра це має статися... Я, Антін і Кіндрат вирішили воювати. До останнього. Проти Йона... А тепер нам цікаво, що на це ти...

Всі три дивились на Володька. — Я з вами, — промовив він. — Ясно. Я «туди» йти — йшов, але не дійшов і добре, що не дійшов, а за науку заплатив, бо бачив на власні очі людей з того ославленого раю... Тисячами тікають... А тут ми мали б самі лізти в його лабеті. Хлопці! Кажу. Це не большевизм, це чума! З Йоном будемо боротись... До останнього! Або ми, або він.

На це звівся Антін, а його дебела постать сягала під самий сволок... — Ти, Володьку, викликав того

вовка — ти його мусиш загнати назад. Село кипить, як казан, по хатах деруться. Я вчора одному паршукові викрошив кілька зубів. Йди ти, кажу, ік чорту з тими своїми ленінами... А він до мене з матюком... О-о, коли ти вже до матері заїжджаєш, то вже зась. Мазнув його по зубах, що той полетів в коцюбник, а два зуби у смітник виплював. На мене хотіли накинутись, але не вдалось. — І Антін байдуже підняв свого кулака. Володько з пошаною дивився на його барки.

— Зате Йон. Ех! У нього ще всі зуби і тверда рука, — докинув Кіндрат.

— Ну, що ж... У нього зуби — у мене зуби. Будемо гризтись, — розвів незграбно руками Антін.

— А знаєте... Я чув, — заговорив Кіндрат, — Йон хоче відкрити свою «лавку». На місці козака... У Григорковій хаті...

— Та бре... — озвався Антін.

— Йй-бо! Ганка намовляє Григорка, щоб той викинув козака... А козак зв'язався з комендантом...

— О-ха-ха! Отоді б наша кооперація дійсно ляснула, — сказав Володько. — Але ж то буде коломийка. І козак... А в нього все ще купують? Питав Володько.

— Як не будуть купувати, — озвався Сергій... Тож наш «прикажчик» там днює й ночує. Ех, Рона, Рона... Казав йому не в'язатись з таким пройдисвітом... Всіх покупців до козака спрямовує. А Рона не вірить... То ж його Бухлов... Інтелігентний человек... Щоб він здох такий.

Говорили довго, жваво, гаряче. У хаті дим від цигарок. На сірих стінах балухаті тині. Аж то прийшов Сергійів батько, був трохи на підпитку і розмова припинилася. Почали про вечорниці... А трохи згодом, коли розійшлися і Володька проводив, як звичайно, Сергій, вернулися знов до тієї ж справи. — Маю найбільшого ворога: батько. Злигався з «ними». І все за Мокрину. Доносить їм на мене...

Метелиця не втихала, біля церкви зайшли під дзвіницю і стали в затишку... — А, — казав Сергій, тут знаєш, все так чортячо сплилося, що сам дідько

не розбереться. Село дійсно кипить і я не знаю, яка з цього вийде юшка. Як завтра програємо — все пропало. Козак веде свою лінію, злегався з поліцією, доносить, що у нас тут діється, але добре що він стався з Йоном...

Володько вислухав цілий довгий звіт про ці справи до найменших подробиць, йому ця картина стає ясною, відчуває і свою вину, а головне — повна невідомість людини у всіх її промірах. Вкинуто бациль «клясової боротьби» туди, де не існувало ніяких клясів, а тому постала боротьба для боротьби, гарячка мікробів тифу в примітивно-здоровому організмі недорозвиненого інтелектуально людського ества. Розуміється, що це пов'язане і з національною амбіцією цих людей. Вони тут «під Польщею», а там же Україна, байдуже яка за формою, а коли це лиш «трудящі», «робітники і селяни», то можливо ще краще, дармащо і тут ніяких інших клясів, за винятком до кінця зпролетаризованого колишнього поміщика Рони, вони не бачать... Але він лиш одна, в деяких справах дуже корисна, а морально знищена алкоголем, істота і ніякої небезпеки для «трудящого народу» вона не може творити. Чому ж тоді боротьба з «поміщиками й буржуазією»? На це питання ніхто не збирається відповідати, бо його давно вияснив Карло Маркс і Володимир Ленін. Тому навіщо про це думати.

— А слухай... Що з Наталкою? — обережно запитав Володько.

— Хворіє. Тяжко... Сухоти чи що... Не виходить ніде. Зараз, як ти відійшов — лягла. Кажуть, дуже простудилася... Десь там по полях ходила... Була, мов непритомна. Мокрина відвідує її. Я казав Ількові: не силий її. Не хоче то не хоче. Але Ілько, як Ілько, розуму в нього, як у доброго козла... Боїться, що заміж не вийде і зістанеться йому на шії. Хіба ж Наталка з таких, що сидітиме комусь на шії... Ілько страх проти тебе... То, каже, він все наробив... Його стримував Йон, думає, що ти з ним, але тепер, як довідається... Знаєш, як то там у них водиться. Поки ти «з ними» — все добре... Не з ними — біда. З тебе

зроблять сміття. Це їх етика — також «для добра людства».

Володько мовчав. Згори, з піддашся, особливо коли повівав вітер, сипало дрібним снігом, але холодно не було, а було тихо і навіть затишно, лишень ті неспокійні думки і ті болючі відчуження.

— Наталка ані тепер не виходить? — запитав Володько.

— Ні.

— Лежить?

— І лежить і не лежить... Ти б її тепе не впізнав. Один кістяк. Я оце було до неї зайшов... Вона запитала: думаєш, він мене ще буде любити? Я кажу: хіба я знаю. Зовсім занепала. Зовсім. Каже: я хочу вмерти. Попівська Ольга також вмирає. І взагалі, у Левинських, — продовжував Сергій, тепер дуже кепсько. Вмирає також о. Клавдій. У хаті двоє вмираючих і обоє на сухоти. Гліба інспектор хоче перенести на інше місце... Роман пиячить... Олег залишив гімназію й перейшов до духовної семинарії, щоб уникнути побору... Одна матушка все ще держиться на ногах, але також дуже підупала.

Володько, розуміється, мав про що думати... Йшов поволі до дому, темна ніч, засипана снігом дорога, шумів вітер... І всі ці клопоти, що зібралися нараз, ніби згряя хижого вороння. Що ж треба платити тридцять злотих кари за паспорт... А де ті гроші взяти... Нема ось за що сестрі чобіт купити, на сіль, на сірники, на нафту не хватає... А тут ще один суд над головою. Не сьогодні — завтра викличуть на суд за ті золоті монети, що їх відобрали на границі... І мало — відобрали, прийде нова кара... Добре, що бодай слідство припинили... Невідомо як надовго, але поки що видається все гаразд.

А головне, те село! Те село. Його болюча рана. Так багато було зроблено... Що буде з ним. Воно зовсім хворе. Воно в гарячці лихоліття і треба негайно щось робити.

Другого дня Володько встав рано, метелиця трохи ущухла, збиралося на відлигу. Матвійове подвір'я завалене заметами. Володько одразу взявся про-

чищати сніг, кормити коней, худобу... Матвій знов мав діло зі своєю спиною, а тому мусів зрання полежати. Настя зробила сніданок і покликала Володька.

Снідали самі чоловіки — батько й сини. Мати поралась біля печі, а Василина виносила свиням пом'ї. За звичкою, Настя почала бідькатися за Володька... Знов з тим селом... Мало йому старої біди, то шукає ще нової... Володько відповідав рішуче й остаточно: — Це, мамо, треба! Не можу стояти осторонь. Я мушу там бути!

— Господи... Хоч, щоб знов замкнули.

— Замкнуть то замкнуть.

До розмови встрявав батько: — То є, як було і зо мною. Я вивів людей з Дерманя... Купив їм тут землю, а ти бачила, що вони робили? Тепер господарі, а тоді мало мене не загризли. Коли б був піддався — затоптали б. Такі ми люди.

Володькові ця батькова мова дуже подобалась, сподівався іншого. Він знає, що старому та його мандрівка дуже не була по серцю, він сердився, ні разу не відвідав у тюрмі... Старий, як сердився то сердився, але тепер це, здається, минуло.

Володько розповів про кооперативу. — Я то вже чув, сказав старий. — Того чортового комунізму не допустіть. Я вже раз бачив його... В революцію. Досить.

Володько не гаяв часу, настроїй йому сприяв, на дворі розпогодилось, потепліло, світило сонце, сліпуче блищало біле рівне снігове поле. Він одразу вибрався, просто через поля, сади і долину до Рони. Було біля години десятої, але Рону застав ще у постелі. Він читав щось з Купріна... У кімнаті, як звичайно, «ліричний непорядок», а до того сьогодні додавався ще й «собачий холод». У сінях розчухраний Марко возився зі самоваром.

— Володько? — викрикнув Андрій Андрійович, коли Марко доложив його прибуття. — У-у! Прошу! Розуміється!

Володьків вхід нагадував вихід на сцену якогось артиста. Рона був дійсно несподівано заскочений, не міг захвати свого вдоволення, просто як був у ниж-

ній білизні, зірвався з постелі і почав швидко натягати зім'яті, доброї, темно-синьої матерії, штани. — Марку! Швидше самовара! У мене тут... чортячий холод... Не має дров. А це прекрасно! Коли ви прибули? А що там? А як там? Кажіть, кажіть, кажіть. І дуже добре що вас там на тій границі... Що? Не добре? Посидів трохи. Ха! Велика справа! А ми тут по шию в клопотах. Безліч. Жах. Сьогодні у нас загальні збори. Чули? Хочуть нас викинути. Ну? Що ви скажете? Мене? З моєї кооперативи? То ж я її викохав. Я вдержав її при життю... То ж туди пішли всі мої... Га! У мене он нема за що дров купити, а Йон буржуй! Тобто, за Йоном — я буржуй... Ну? Що ви? Кажіть. Ви напевно за Йоном!

Володько спокійно посміхнувся. — Ні, Андрію Андрійовичу, — відповів він.

— З нами? Чуд-дово-о-о! То ми будем дужі. Але чого хоче той самий святий пролетарій Йон? Я ж йому казав: Йоне Трохимовичу. Хочете до управи? Прошу. Дамо вам функцію. Тільки працюйте. Ні, він, бачите, хоче сам керувати. Хоче викинуть мене, Сергія, Антона... Але ж дурень. Не розуміє, що без нас це діло не піде. Не хочу хвалитися, але ж всі недобори покривав я. Зі своєї і так порожньої кишені. Десятини продавав. Загляньте тільки до книг... Приватники нас б'ють і в хвіст і в гриву... А він тут з тим комунізмом... То ж там ніодної грамотної людини і сам Йон женився на куркульці і затіває он забрати місце козака. Як вам це подобається. А влада матиме блискучий претекст розв'язати всю ту нашу лавочку... — Рона говорив поспіхом, шукав без пенсне на столику цигарки, нічого не бачив, нервувалася... — Марку! Давай чай! Ви, Володя, вип'єте також скляночку...

— Дякую. Я вже поснідав.

— Е! Вип'єте! Це вже обід. Не роздягайтесь — замерзнете. У мене недавно був турнір. Грали й комуністи. Але мене ті турніри зажеруть. Ледве хватає на призи. А ваш браток вже засіяв на моєму озимину. Чули? На весні переїде. Тринадцять десятин відпус-

тив і вже просвістав... Хай хоч хтось працює. Я... Ет... Який я, скажіть, господар.

Шахові турніри, після кооперативи, театру, футбольної гри і пиятики — ще одна хронічна пристрасть цієї своєрідної, загубленої у глибокій провінції, людини. Він помітно, добровільно, добродійно здавав своє життя в льомбард і єдиною його чеснотою було — не сперечатися з долею. Так, мабуть, хтось хоче і нема потреби робити якісь зусилля спротиву.

Марко приніс на дерев'яній таці дві порцелянові чашки чаю, обидва присіли до круглого, розколотого по середині, мармурового, холодного столика, пили чай і Володько, своєю плутоною мовою... (він завжди, в товаристві Рони, почував себе не свобідно), намагався пояснити поступовання Йона. — Я знаю Йона, — казав він. — Як також про що їм ходить. По перше, Йон не з тих, щоб ділився з кимсь владою... Подруге, вони мають згори інструкції перебирати на місцях всі організації... Що ті організації, під претекстом комунізму, влада може закрити, це їх мало турбує. Для них важливе не організації, а настрої народних мас... По друге, це буде корисне і цим і тим, і там у Москві, і тут у Варшаві... Буде рух, фермент, невдоволення, покривджені... Причина для визволення тим і причина для ліквідації цим.

— Можливо, можливо, — байдуже казав Рона, але у нас тут... Тож кооператива народові... Це його хліб... Коли я відійду... Що це їм дасть?

Володько делікатно перебив: — Дозвольте, Андрію Андрійовичу... Хочу звернути вашу увагу на одну справу... Оповідають, що ваш прикажчик приятелює з козаком. — Володько на хвилинку замовк... — І ще більше... Що він посилає покупців до козака, навіть коли має потрібні товари у себе.

— Не вірю, — рішуче відповів Рона. — Не може бути... Що Бухлов сволота — так, але що аж така сволота — не вірю.

— Але чим пояснити, що постійно маємо недобір?

— Бо мало купують. Всі їдуть до міста.

— А чому козак не має недобору?

— Бо він, по перше сам... По друге — наш народ ще не звик до кооперації. Це... Зрештою, ви це добре знаєте... — казав Рона.

— За шість років був час призвичаїтись. Колись же торгівля йшла... І були зиски.

— Розуміється... Були зиски... Бо були люди... Зацікавлення... Тепер молодь думає за все, лишень не за те, що треба.

Володько не вважав за потрібне вдаватися в суперечки, він мав на це свій усталений погляд. Козак вів справу сам, особисто, незалежно... Кооператива це інституція, форма, бюрократія. Все догори ногами... У м'ясниці привезуть оселедців, у піст їх забракне. Але такі думки на Рону не впливали... До того ж, він не економіст... Він тільки цю справу любить і в неї вірить... Хоча самої віри для цього мало.

Зрештою, це ціла філософія, тим часом треба думати про конкретне. Всі їх справи поважно загрожіні і треба знаходити вихід. І саме про це йде мова... Яка кінчається гень по обіді... — Ах, Володимире Матвійовичу, — казав на закінчення Рона, весь зачаджений тютюновим димом, — село страшна потвора. Головне, що воно дуже глибоко вросло у землю... А треба б трохи і неба...

Цього самого часу у хаті Трохима Пацюка, у тій самій низькій з малими вікнами кімнаті, де то за війни штабскапітан Смірнов робив звичайно свій «рощот» за працю на окопах, велася жива нарада. Сиділи, стояли, ходили Йон, Ілько, Никон, Демид, кілька молодших парубків... Було і пару старших хазяїв — Терешко Соловей і Гнат Черноокій... Одягнені у чорні ватові піджаки, настроєні ударно. Йон вів промову... Одруження надало йому поваги і взагалі він, як казав, Сергій «е дурний дядько».

— Отже, кажу вам, товариші... Наша перемога в наших руках. Маємо сімдесят п'ять відсотків членства. Я був у старости. Так і так, кажу... Мусимо забрати діло в наші руки... Дамо молодших людей, рухливішу управу... А то ці проп'ють. Сам пан Рона проп'є ту крамничку. Тепер ніби він її підтримує, але питаємо чому? Бо вложив туди свої гроші... А коли

не стане грошей, що тоді? Пан Рона набирає все в борг, розплачується раз на пів року, капіталу нема.. Його прикажчик веде коншахти з козаком... Це ж ми всі знаємо і знає це пан Рона. Але чому не розщитають Бухлова? Бо ж з ким пан Рона, коли прийде до крамниці, буде грати в шахи. Це, товариші, ніякий жарт... А правда... Гниль... Залишки зі старого часу... І чи треба це терпіти далі?

Відповідь на це була проста: — Викинути їх всіх до ста чортів і все, — загули всі майже в один голос. — В кооперативі треба навести порядок!

До Йона підступив маленький, згорблений у підраному ватовому піджаку, спитий дядьчина. Це Сергійв батько Макар. — Знаєш, Йона, — казав він. — Вернувся Володько.

— Товариші! Вернувся Володько, — оголосив на голос Йон.

— Вернувся? Гов! — загули довкруги голоси.

І в цьому гаомрі була ще одна мовчазна людина, яка почула цю вістку і сприйняла її діткливо. Це молода Йонова жінка Ганка, яка поралась у ванкірі за бугаєм і виглянула на хату, ніби хотіла краще чути, що скаже Йон. — Ви його бачили, Макаре? — запитав він.

— Був у нас вчора.

Йон не питав більше, але Макар сам додав: — Було там більше. Мабуть радились.

— Нам їх наради не цікаві, — відповів Йон рішуче. — Хочу сам з ним бачитись.

Йон довго не роздумував, зняв з вішака короткого кожушка, підтягнувсь поясом, нічого не сказав і вийшов. Було після полудня, через молошно-сіру поволоку неба просвічувало сонце, зі заходу подував теплий, одлижаний вітер.

Йон одразу подався «на Дерманці», мав намір зайти до Володька, не застав його дома, невдоволений вертався назад, але біля Стратонової хати вони все таки зустрілися. Володько вертався від Рони.

— Здоров, товаришу! — весело привітався Йон. Його широкі енергійні уста дійсно посміхалися, міцне підборіддя напружено витягнулось.

— Здоров, Йоне! — і потиснули міцно руки.

— А виглядаєш добре. Коли прибув? Не хотів би пройтися зі мною? — енергійно говорив Йон.

— Спішу до дому, ще не обідав. А в чому справа? — відповів у тон Володько. Вони пішли в напрямку дерманських хуторів.

Йон не гаяв часу і одразу коротко, ясно і рішуче вяснив своє становище. Володько уважно його вислухав і без вагання заявив: — Я, Йоне, не схвалюю твоїх намірів!

— Можливо маєш на це свій плян? — запитав він стримано.

— Мій плян простіший простого: не розбивати села партійними чварами, кооперативу лишити кооперативою — увести хіба до управи кількох енергійніших членів і звільнити Бухлова.

— Залишити Рону? Симона? Чайо-шахо-пияцтво? — підносив тон Йон.

— Краще це, ніж мали б закрити її взагалі.

— Її закриють так чи так. Не сьогодні так завтра. Всі ті ваші чудові читальні та просвіти — закриють геть чисто до цурупалка. Треба лишень, щоб закрили не задурно, не за прекрасне спасибі. Забрати все в народні руки і тоді хай нам вирвуть.

— Про які такі народні руки мова? — питає невинно Володько.

— Трудящі руки комунізму! — патетично відповів Йон.

— А, Йоне! Які там трудящі і якого там комунізму. Коли ти став тим комуністом і що ти на цьому тямився? От пішов би краще та побачив... А тоді й казав... Скільки їх там щодня тікає... З наших селян такі ж комуністи, як з тебе китайський мандарин. Я ніколи не мав ілюзії з цього приводу, але після того, що я там побачив... Ні,ні,ні! Тепер мене на це не візьмеш.

— Бачу, бачу! І не сумніваюся. Видно там тебе напампували. І так скоро. Не маємо про що говорити, ти там не був, а судити по втікачах може хіба сліпа курка. Всіляка та буржуазна сволота, клясова наволоч, відпадки народу. Тікають, бо знають чому!

— О, напевно знають. Але ти не знаєш. Ти лиш можеш сердечно блюзнірити і коли б ти це розумів — це був би страшний гріх, але ти, не дивлячись на всю твою бундючність — звичайна, жалюгідна, замотилучена вівця... І одного разу... Пам'ятай! Ти будеш гірко розчарований! — казав Володько і дивився гостро до очей Йона.

— Так ось за що пустила тебе офензива, — відповів в'їдливо Йон. — Ніяке диво. Аж тепер ми тебе розкусили — куркульська ти воша. Маєш щастя, що ти туди не попав, але ми і тут з тобою порахуємось.

— Ха-ха-ха! — розсміявся Володько. — Бідний, зворушливий біднячок Йон... Світовий пролетар! Ха-ха-ха! Допобачення! — І Володько приспішив крок.

Йон було на хвилинку зупинився, був приголомшений, спочатку не знав що сказати, такої реакції він ніяк не сподівався, сердито дивився у спину противника, ніби бажав його знищити, а потім круто повернувся і швидко пішов назад.

Ці дві чорні постаті на білому тлі землі, таїли в собі початок глибинної і вічної протидійності, що на ній, можливо, побудовано і саму цілість дії у всій її маєстатній красі і славі.

— Тут приходив отой... Як його... — казав Матвій, що зустрів Володька, виходячи з клуні заפורошений, як мірошник.

— Йон! — допоміг пригадати йому Володько.

— Еге. Хотів з тобою говорити, — казав Матвій, обкидаючи з бороди куряву, що набралася цілими френдлями. І до цього додав: — А як воно там? Чи не міг би і я заглянути на ті ваші збори?

Володько здивовано глянув на батька. Що це, мовляв, має значити? Він ще ніколи не чув, щоб батько якимось цими справами цікавився. — Певно, що можете, — відповів він. — Це дуже важливі збори. Навіть дуже важливі.

Одразу, як тільки Володько пообідав, він знов подався на село. Не міг допустити, щоб не бути там завчасно. Ціле село було на ногах. Ще далеко перед початком зборів, люди стягалися під будову коопе-

ративи. У самій будові, у малій кімнатці продавця, відбувалося прискішене, надзвичайне засідання управи. Володько не був її членом, але попросив дозволу там бути. Андрій Андрійович сидів на своєму місці голови, курих цигарку за цигаркою, дивився поверх свого пенсне і нервово ворухив своїми повними устами. Всі члени, навіть збунтований Ілько, були присутні, але в цей момент центром уваги був Симон. З ним діялось щось дивне. Він сидів збоку на лаві розчервонілий і розгублений... Про нього саме йшла мова.

— А, Володько! Сідайте. У нас тут забавна штука, — казав Андрій Андрійович. — Гідна пера, як не Шекспіра то бодай Гоголя. Наш старий, добрий «бідний чоловік Симон», іменуєми Зелотом, задумав нас залишити. Признатися, я завжди був переконаний, що він майстер на всі руки, але такого, їйже-богу, не сподівався. Ось послушайте, яким обдарував він нас апостольським посланієм, — казав Андрій Андрійович, своєю вченою мовою.

Симон, як жар червоний, звівся на ноги і затинаючись почав говорити: — Ан... Андрію Андрійовичу... Я... Я прошу не робити з цього кпини... Кожна людина має своє сумління і...

Андрій Андрійович йому в тон перебив: — Дорогий Симоне. Дуже прошу. Не думаємо гвалтувати вашого сумління... Ми тільки ще раз хочемо посмакувати вашою пречудовою, високовченою теологічною елаборацією.

Не відомо чи Симон зрозумів відповідно ці слова, але він заїкаючись казав: — Ну то... Може я... з дозволієм... вийду. Извільняйте! Будьте всі со Христом... Він встав, смиренно зігнувся, втягнув голову у плечі і вийшов.

Виглядав на блаженого. І коли за ним зачинилися двері, захриплий Кіндрат зауважив: — Трохи забагато пив... Вступило в голову... Ось прочитай, що він там накатав... — Кіндрат взяв зі столу сірий папірець і подав його Володькові.

Володько намірився читати мовчки, але Кіндрат вимагав: — В голос. Хочемо всі чути! Маємо другого Йона... З другого кінця... Володько читав: «До Упра-

ви Кооперативи в с. Тилявці. Заява Я нижче підписаний член кооперативи в с. Тилявці бажаю уступити з партії кооп. на підставі слова Божого, а саме: 2 послання до Коринф'ян 6 і 14 вірш і од св. Іоана 18-4 вірш і за того я не хочу бути в спілці (до Галатамів 5 розд. 20-21 вірш, до Ефісіян 4-31-32, Філіянців 4 р. 5 вірш). Зістаюсь люблячий вас брат Симон Кисілюк», — прочитав Володько і мовчки положив папірець на столі. І при тому думав: І що це справді з тими людьми діється... Рона мав свій іронічний вигляд, Кіндрат затиснув міцно зуби, щоб не лайнутися, як він казав, «по матушкі», а всі інші безвиразно мовчали. Сергій запропонував поставити ту заяву на голосовання, більшість було «за» і Симона виключено з «партії кооперативи». Розібрали ще кілька питань, оминали справу опозиції, переглянули книговодство і на цьому скінчилося. Швидко хилилося до вечора.

У головній кімнаті читальні збиралися люди. Їх було скрізь повно — на вулиці, у сінях, у крамниці... Курили, спльовували, гуторили, сміялися... О сьомій годині, як було заповіджено, розпочато збори. Відкривав їх Рона На голову пропонував Миколу Кочма-рука. Саме в той час, дуже шумно, демонстративно прибув Йон з цілим своїм штабом, а що всі передні місця були заняті, вони розімстилися ззаду по обох боках залі, переважно навстоячки. Йон якраз зачув пропозицію Рони і одразу попросив слова. — Я пропоную на голову дядька Семена.

Зчинилось замішання. Всі знали Семена, як того, що возив Габльові горілку, що добре пив горілку, але не того, що вмів би провадити зборами. Одразу підняв руку Володько. — Я б пропонував Сергія, — сказав він рішуче. Взагалі Володько мав поважний і рішучий вигляд, що скоро всі помітили.

Більше не було зголошень, Рона подав всі три кандидатури на голосовання, голосували отверто підняттям руки і... О! Сергій дістав більшість. Навіть чималу більшість. Це Володька підбадьорило, вважав це за добрий знак. Сергій заняв місце голови.. Це вперше головував такий молодик, що не конче всім подобалось, дармащо Сергій намагався втримати по-

важний і діловий вигляд... А вже ніяк не подобалось це Йонові, який одначе намагався цього не виявляти.

Народу було багато, але постійно прибували все нові і нові члени, простора кімната читальні ледве могла всіх вмістити. Далеко не всі могли сидіти, а чимало мусіло просто стяти по кутах і ззаду поза рядами лавиць. Було душно, світилась велика «лямпамолнія», над головами стояла поволока диму. І було порівняльно тихо. Спереду говорив той чи інший член президії...

Але ось багато голів повернулося взад. Що сталося? Нічого особливого. Це тільки повільно, незграбно втиснувся у двері дядько Матвій. У своєму жовтому кожусі, дебелий, широкий, повільний. Увійшов, сказав байдуже добрий вечір, зняв чорну вовняну шапку і розглянувся по читальні. Багато здивовання, бо ж, як відомо, останніми роками Матвія рідко бачили між громадою, перестав навіть приходити на «сходки», за винятком хіба церковних відправ.

Але він завжди робив особливе враження, де б він і коли б не появлявся, що одразу відчулося і тут. Сергій перервав свою мову, а Рона встав і церемонно промовив: — Дядьку Матвію. Ми дуже втішені, що бачимо вас на наших зборах. Прошу, панове, зробіть десь місце.

Матвій сприйняв ці слова дуже спокійно, ніякої зміни виразу не виявив, а лишень сказав: — Та я... От так зайшов. Як дозволите — послухаю. Я можу й постояти.

Але десь там з другої кімнати видобули розхитане крісло і підставили його Матвієві. Він сів обережно на краю, лівою рукою обтер мокрі вуса, у правій держав на коліні шапку і почав слухати.

Управа робила звіти, які були досить довгі, а згодом почалась над ними дискусія. Перше слово над звітами забрав Йон. Він зупинився спочатку над звітом культурно-освітньої комісії, а опісля перейшов до касового. Не конче тримався змісту звітів і мова його була обов'язково напаслива: — Отже, товариші! Ми тут заслухали звіти нашої управи... Звіти, як звичайно звіти... Вислухали скільки то зроблено

відчитів, як то страшенно багато маємо різних газет, як намучились наші інструктори і, розуміється, багато такого іншого. Але не було багато говорено, що то були за звіти, який був їх зміст... І які це були газети... Та які то завелися у нас інструктори... (Голос з місця: правильно!) Йон ще вище підносить голову, м'язи його шиї напинаються, його погляд обіймає цілу залю. Одні слухають його дуже уважно, сливе надхненно, інші знов з упередливою усмішкою.

Йому не подобаються відчити, не подобаються книжки, не подобаються газети. Все це відома жовто-блакитна макулятура, слинава петлюрівська агітка... Не подобається йому також торговельна справа... Млява, хронічний дефіцит, вічний непорядок. З кожним реченням, його голос набирає все більшої і більшої гостроти, вислови все менше і менше вибагливості, рухи все гвалтовнішої різкості. Залю починає хвилюватися. Там то там встають то сідають неспокійні постаті, ніби їм хочеться щось також казати, або кудись звідсіль тікати... Обличчя їх набирають барви, очі огню. Падають вирази: Правильно! Так! Геть з ними! — Я думаю, товариші, — казав переконано Йон, — ще вже давно настав час і то найбільший, зробити з цим якийсь порядок. Ті люди мають бути там, куди вони належать, але не тут у нашій кооперативі. Хай хто скаже мені, що кажу не правду, хай хто спробує виправдати їх злочини перед працюючими людьми, що їм повірили, що за ними пішли і що нарешті довірили в їх руки свої тяжко запрацьовані гроші... — Він розвиває це своє твердження все новими і новими зворушливими, повними розпачу, фразами і завершує мову гострим закликком: — Взиваю до всіх тут присутніх: не майте до них милосердя! Женіть їх від себе! Кермо і влада належать нам! Працюючим!

Мова урвалася, буревій криків і оплесків покрив останні слова промовця, на залі зчинилась метушня, деякі зриваються з місця... Сергій відчайоно дзвонить і на ціле горло кричить: — Тихо! Це не ярмарок, а збори!

— Геть! Не хочемо тебе слухати! Ти з боржуйми!

— Прихвостень!

— Сволота!

На весь зріст зривається могутня постать Кіндрата. — Хочете битись! Битись хочете! Хто перший? Ходи! — і при цьому здвигнув свого важкого стільця. Але бурю втихомирив Йон.

— Товариші! — казав він вже спокійно. — Прошу спокою!

Заля поволі затихала, всі сідали на місця... Останній сів Кіндрат... Він попередливо ще раз оглянув всіх присутніх, поставив на місце стільця і обережно присів. Слово забрав Рона, він був вже знервований, а тому його мова втратила звичайну його грайливу блискучість. — Так — казав він. — Вам тепер можна все казати... Язык без костей — розуміється. Тепер може кожний щось казати: і те не так, і тамте зле, і того їм ще бракує. Тепер, само собою, все дозволяється... Особливо, коли ми тут, а не там де інде... Коли вже маємо ці ось наші, напевно не такі, як хотів би товариш Йон, але все таки певні, реальні здобутки... Коли маємо тепло ogrітий і ясно освічений будинок, і крамницю, і читальню, і часописи... Але де, питаємо, були ті мудрі голосні люди, коли нічого цього не було? О, вони були, розуміється, заняті... Наприклад, розбивали один одному голови... (на залі свист)...

Сердито задзвенів Сергіїв дзвінок і його глухий голос викрикнув: — Прошу не перешкоджати говорити! Хто буде робити непорядки — попросимо за двері!

Рона продовжував далі: — Так. Визнаю. Маємо чимало недоліків... Бракує і досвіду, і традиції... І взагалі того всього, що зветься культурою... Але поки що ми горді і тим, що маємо... Що ми нашими власними дуже скромними силами, досягли те, що ось вже є. А коли є то зле, — прошу направити. Прошу. Ходіть, беріть у руки книги, працюйте. Перешкоджаю я — буржуй, експлоетатор, народня п'явка... Дуже добре. Я відійду. І так я вже більше нічого

не зможу на це давати... Всі мої десятини вже пішли... І здебільша на це саме... Але для чого той вереск, та гістерія... Ми ж, дяка Богові, не циганський балаган, ані большевицький мітинг... А загальні скромні збори кооперативи...

На залі нова буря — крики, свисти. Рона розводить руками, дивиться понад головами, його шкельця пенсне поблискують. Крики не втихають і Рона зризигновано сідає. Його повні уста нервово стискаються, йому напевно смертельно хочеться курити.

До слова зголосився Володько. — Поки що слово має Андрій Андрійович, — кричав Сергій.

— Я зрікаюся, — махнув той рукою.

— Тоді прошу, Довбенка, — сказав Сергій.

Володько встав, гамір на залі втихомирився, його давно вже не бачили і були цікаві, що він скаже. — Я, — почав він, — не маю наміру і не можу говорити багато і красно... Є дивно і одночасно приємно ствердити, що порівнюючи за короткий час, я не пізнав свого власного села. Видно, життя жене нас в шию і ми все таки рухаємось. Ще вчора ми німі риби, а сьогодні, диви, вже кричимо на ціле горло... І не погані маємо голоси, шкода, що нема диригента, а то вийшов би добрий хор... Хочеться думати, що старі знані часи святителів архієпископів Антонія та Євлогія минули безповоротньо, коли то було «малчать і неразсуджати»... Трохи гірше, що вони лишили по собі спадщину... І досить таки тяжку, досить глибоку і досить погану, якої ми ще не скоро позбудемось. . Ми ще все і все — паки й паки — не знаємо самі себе — раз монголи, раз хахли, раз малороси, а тепер ось ще одна нація — товариші... Хтось, звідкільсь, щось нам нашепче до вуха і ми вже готові за те розпинатися, битися, ненавидіти один одного... Отже ж, здавалося б, що кожний з нас має на плечах свого власного баняка і кожний щось там у ньому варить. Та будьмо ж нарешті самі собою! Думаймо своїми головами! То ж маємо ми і свої справи... Наші, кровні, тутешні і не тутешні... І мова, і освіта, і культура, і господарство, і політика... Чи маємо розпинатися ли-

шень за когось?.. Кажемо товариші! Певно, що товариші... Але мусимо також знати хто вони, звідки вони і чого вони від нас хочуть? Ви знаєте ось мене, я знаю вас... Знаємо себе, як облуплених... Скільки з'їдено разом капусти, скільки випито оковитої... Скільки наспівано, натанцьовано... А тут ось враз ми чуємо, що ми, тобто моя скромна особа, є якийсь непрацюючий елемент, що я надавав вам якихсь недобрих газет, поганих книжок, що я буржуй, що Сергій мало не якийсь банкір Морган... Тут ось між вами і мій батько... Хоче мені вірте, а хоче ні — а як ніяк не менше працюючий, ніж наш шановний товариш Йон... І книги, які ми тут читаємо, все таки наші книги, нами написані і про нас написані... І газети, які ми читаємо — наші газети, видані у Львові, у Луцьку... І нашими людьми. Про наші справи... І я ніяк не можу зрозуміти, чому вони не подобаються нашому товаришові Йонові.

Але я чую і бачу, що йому подобаються інші книги, і інші газети... Видані десь інше... І кимсь іншим... Дуже добре знаємо що то за книги, і що то за газети... Там на них написано: пролетарі всіх країн — єднаймося! А хіба ж ми пролетарі? Ви, я, всі тут присутні?.. Ось хай нам наш товариш Йон пояснить, що то є пролетарі... Це є ті люди, що нічого не мають. Ні кола, ні двора, ні навіть імени. Їм, навіть, кажуть, що вони не мають батьківщини... Маркс каже їм дуже виразно: пролетар не має батьківщини. Він лиш сам по собі голий, босий пролетар... І що такі люди мають в цілому світі поєднатися...

Добре. Хай собі на здоров'я єднаються... Але мені невідомо, чому товариш Йон і нас закликає до їх товариства... Ми тут у нашому селі живемо з діда, прадіда і ще прапрадіда... Тисячі і тисячі років... Це наша земля... Наша батьківщина... І маємо ми тут поля, городи, садки, хати, клуні... І кумів, і сватів, і будні, і свята... Ні, ні, мої милі... Ми тут ніякі пролетарі... І я ось вас тут отверто питаю. чи хотіли б ви ними стати? Тобто, стати тими самими пролетарями?

Дуже п'яний вопрос, як сказав би наш товариш Корній... Бо ціла кумедія в тому, що ті самі святі

пролетарі, об'єднавшись поки що лишень на території царської імперії, під командою поміщицького сина Леніна і куркульського сина Троцького, рішили силою накинути свою владу всім людям усїєї країни і все населення обернути в пролетарів. Відобрати від них все що хто мав, зрівняти їх з тими найбіднішими і почати життя від печі. На їх мові це зветься диктатурою пролетаріату. На мові людській, це було б насильством, безправям, грабунком. Але саме така штука на нашій землі, отам далі за Шумськом вже переведена... Пролетарями Леніном й Троцьким... За допомогою таких пролетарів, як наш бундючний товариш Йон... (На залі почувся сміх).

Смійтесь не смійтесь, але це гіркий жарт. За це мільйони людей позбавляють життя. Виганяють з дому, розбивають родини, ув'язнюють, засилають... Зрештою, ви їх всі ще бачили... Пригадуєте ті всілякі «разв'орсткі», «уравніловкі», «предналогі», «ліквідації ізлішков», «всьо на фронт»... Як то чистенько обчищали вони ваші хліви, комори, засіки, сади. Обіцяли все дати, але поки що тільки все забрали. І коли дадуть невідомо. І тепер там одно лиш виразно ясно: люди не мають чого їсти. Так, мої шановні друзі! Не мають чого їсти. І не мають чого одягнути. Вони обідрані, босі й голодні. І тисячами тікають через всі границі, ними набиті всі наші тюрми, їх ув'язнюють, їх вертають назад — найнещасливіші сотворіння роду людського, пролетарі над пролетарями, колишні такі ж селяни, як ось ми тут на цій землі... Батьки, мами, брати, сестри — дорослі, старі і діти. Ч и хотіли б і ви такими стати? Відповідь тепер за вами, — закінчив Володько свою мову.

І після цього сів. Це зробило помітне враження, на залі зчинились оплески, Йон миттю зірвався з місця і викрикнув: — Я прошу слова!

— Поступила пропозиція приняти дискусії, — відповів Сергій. — І мушу подати її на голосовання. — Я прошу слова! вперто домагався Йон. — Не можу дати слова, поки не проголосуємо пропозиції — стояв на своєму Сергій. — Слова, слова, слова! — кричали прихильники Йона. — Тихо! Ви не худоба

і це не є хлів, — безцеремонно відповів Сергій. Але заля не втихала, а скорше навпаки... Всі встали з місць, і ті, що були за, і ті, що проти. Кіндрат не витерпів і знов хопився стільця. Навіть Матвій, що так уважно і спокійно слухав все, що говорили, не видержав і встав: — Люди добрі! — казав він. Хтось з публіки викрикнув: — Тихо! Дядько Матвій хочуть слово сказати. — Всі оглянулись на Матвіж, заля поволі втихала, деякі сідали на свої місця, а згодом трохи заспокоїлись. Матвій незграбно, як завжди, як і все, вів свою мову: — Люди добрі! — повторив він ще раз те саме речення, його голос спокійний, майже тихий, але слова звучали твердо і виразно. — Помиріться! Ну, за що тут мова? Я не маю що більше сказати, за мене сказав син... Я ще трохи додаю ясніше: з большевизмом нам не подорозі! Ми люди, а там злодії. Я їх бачив не раз і ніколи не забуду...

— Правильно! — викрикнув якийсь дядько високим фальцетом. — Так! Правильно! Бачили їх! Досить! — Встало ще кількох дядьків. — Геть з большевизмом! До чортової матері!!

Здавалось, прихильники Йона, як звичайно, піднімуть бучу, але цього не сталося. Було помітно, що їх значно зменшилось, а ті, що далі стояли на своєму, стратили свій порив. Сергій знов почав дзвонити: — Люди добрі! — гукав він. — Це ж не політичне віче, а загальні збори кооперативи. Прошу до діла. Забороняю говорити не на тему, особливо тим, що не є членами... Ставлю на голосовання пропозицію припинити дискусію. Хто за — прошу підняти руку. Більшість було за. Володько підняв також руку. Йон не підняв, був червоний, сидів насуплено. Він уважно слідував за залею і був виразно невдоволений.

Дискусія припинилася. Дальша точка — вибір нової управи. Володько запропонував уділити старій управі абсолюторію. Більшість було за резолюцією. Стара управа уступила, оголошено п'ять хвилин перерви, щоб скласти список нової управи.

Було вже досить пізно, люди вставали з місць, збивались у гурти, заставляли проходи. Йон був сердитий, він намагався цього не показати, але його на-

магання були марні. Він склав також свій список і подав Сергійові. Рона підійшов до Матвія. — Дякую вам, — казав він. — Без вас було б тут погано.

Матвій, здавалось, не звертав на ці слова уваги, він збирається до дому, більше він не має що тут робити і непомітно відійшов.

Збори тривали далі. Складались списки, голосували. Йон був остаточно збентежений, коли його список перепавав. Він домагався переголосовання. Йому дозволили. Голосували вдруге. Його прихильники підносили по дві руки, але і це їм не допомогло, а скорше пошкодило. Управу вибрано за списком Сергій-Володько-Рона. Залишились переважно старі члени, на місце великого товариша Ілька, увійшов Володько, на місце блаженого Симона — дядько Михалко. Йон, Ілько, Никон і Демид лишились без нічого. Демидові ніяково й прикро, він потрапив до тієї партії тільки тому, що був старий приятель Йона, але він ніяк з ним не годився колись, а ще менше тепер... Тепер він хотів би вернутись, бо «що мені з того пролетарства»... «І кому воно потрібне взагалі»...

Але Йон мав ще досить своїх прихильників і без Деміда, особливо з молодших хлопців, як Трохимів Кіндрат, як Деберний Сидір... Хлопці, хоч і молоді, зате бойові і для Йона це добра потуга. — О, ні! — намагався він бадьоритися. — На цьому ще не скінчилося. Ми ще поборемось... Повоюємо. Большевики так легко не здаються... — І він відійшов. За ним відійшли всі його поплічники, люди розходились взагалі і згодом залишились тільки найвірніші, старі, випробовані члени нової управи. Рона тріумфував... — Ой, чую, що буде у нас знов мокро, — казав він натякаючи на гостину, які він любив робити з приводу своїх успіхів... — Кіндрате! Кажу! Буде дощ!

— І є за що, — казав Кіндрат. Йй-Богу, є за що, Андрію Андрійовичу! А я, знаєте, вже був готовий розколоти крісло на чийсь голові...

— Но,но,но! У нас крісла дорогі. Дядько Матвій зробив краще. Одно добре, просте слово: і крапка! Кажу: для селянина часом важить одно слово. Коли

воно в точку... Але, панове! Завтра неділя! Вечір у мене! — казав Рона.

Розходились. Була туманна, нехолодна ніч. Село спало, але там то там все ще стояли гурти дядьків, які захоплено обговорювали свої останні збори. Таких зборів у цьому селі не було, як світ-світом. Свята, чиста правда!

Кіндрат пішов проводити Рону, а Володько пройшовся трохи зі Сергієм. — Знаєш, — казав Сергій, — твій старий сьогодні себе показав. Ніколи не сподівався...

— Він може. Він завжди був такий. Але Рони він не похвалює. Не за те що Йон. Не за панство. А за те, що той не вміє бути паном... На його мові — господарем.

— І дивись, як послушали. А там же були вперті йонівці. Як ось мій власний батько. Я помітив, що і він підняв руку за нашу управу... А диви! У Левинських світиться, — змінив тему Сергій...

— Хворі, — відповів Володько. — Нікого з них не було на зборах...

Вони ще пройшлися разом гень до школи і розійшлися. Володько вертався, мав добрий настрій, але проходячи побіля церкви, знов згадав Левинських, а в тому також Наталку, яка була так само хвора. Так би зараз пішов до неї, лишень ніяк це не випадало робити. Йшов тим своїм знаним селом і видавалось воно йому дуже дивним, надмірно загадковим, повним всіляких таємниць, по своєму глибоких, як сама вічність.

Коли прибув до дому, батько вже спав. Лежав, як звичайно на полу під стіною горілиць прикритий кожухом. Він не міг лежати на бік зогляду на свою спину. Володько хвилинку дивився на батька, поправив на ногах покриття, а мати з другого кінця полу тихо казала: — Там на плиті юшка. Вже зовсім вихолоча...

— Нічого, — відповів Володько. Йому не хотілось навіть їсти, був надто схвильований... І напевно йому не вдасться одразу заснути. Натомість йому хотілось присісти до столу і щось писати. Байдуже,

що всі тут же спали, був звиклий, як також були звиклі всі інші в цьому маленькому просторі. Останніми часами на нього часто налягало це дошкульне бажання щось писати. Здавалося, ціле життя спиралося в його голові і вимагало, щоб про нього сказати людським словом.

І Володько дійсно роздобув шматок паперу зі звичайного шкільного зшитка і присів до столу. За тим шматком прийшов другий, опісля третій. Писав про минулий день. В його уяві, ніби на екрані кіна, мигали гарячі червоні обличчя, блискучі очі, звучали голоси. Він зовсім забув, що це ніч і що треба також віддати їй данину. Отямився, коли у вікна ліз сірий світанок і за вікнами виводив свою раннішню оперу півень... А коли прокинулась мати, вона злякалась: — Дитино! То ти ще не спав?

— Я зараз, я зараз, мамо! — відповів він, дуже швидко роздягнувся, приліг тут же на лаві біля столу на готову постіль, прикрився грубим рядном і заснув. Юшка на плиті так і зісталась стояти прохолола...

Володькові приснився сон: він стояв на подвір'ю Левинських і бачив, як з того подвір'я через сад в глибину відходили дві глибокі колії, так ніби туди хтось відїхав тяжким возом... У цей час він також і прокинувся, або краще його розбудили, бо у хаті було зовсім ясно і велася голосна розмова. Говорила якась незнайома людина, а потім говорив батько: — Ну, що ж... Так мусіло бути. Божа воля. — Чужа людина говорила далі: — Бідна матушка. Вона стільки витерпіла. — А далі запитала мати: — А коли буде похорон, не знаєте? — Володько розплющив очі і підняв голову. Біля другого кінця столу сидів Довгоногий Архип і його наравду довгі ноги були далеко виставлені на хату, так що вони одразу кинулись у вічі Володька. Руді, вузькі штани залатані на колінах круглими чорними латами. До Володька підійшла Василюк. — Попівська Ольга померла, — шепнула вона. — Ще не знати, коли буде похорон, — тим часом відповідав Архип. — Панич Гліб поїхали до Кремянця замовляти труну.

Володько ліг знову на подушку і дивився на низьку, закоптілу стелю. Ця вістка не здивувала його, він знав, що Ольга давно хворіла і цього можна було завжди сподіватися, але вона навела його на інші думки. Померла. Не стало Ольги. Така молода. Так часто її бачив, жартував, грав з нею на сцені, танцював гопака... І її вже нема... І ніколи не буде... О. Клавдій все таки пережив її... Йшли ось такі прості, короткі думки. Вони зв'язували його ще живого з тією дівчиною вже не живою. То значить думка живе довше ніж ми. Особливо коли вона кимсь висловлена... Тривалішою, ніж людське тіло, мовою...

По обіді Володько пішов до Левинських. Саме вернувся з Кремянця Гліб. З ним прибув також Олег. Не було ні бурхливого вітання, ні радісних усмішок. Гліб виступив зі саней у своїй довгій, чорній з вовнистим коміром шубі, Олег у легкому сірому реглані... На санях лежала обкидана зверху шматками мокрого снігу бараниця. Коні мокрі з позав'язуваними хвостами. З них хмарою піднімалася пара.

Володько висловив братам співчуття і всі разом пішли до хати. У кухні поралася заклопотана матушка. У неї бліде, опале, мішкувате обличчя... Володькового співчуття і привітання вона майже не помітила.

— Глібчику! А Львовочка? Приїде Львовочка? — питала вона швидко.

— Вони прийдуть... Ніна і він. Мабуть і Женя... Я замовив... Завтра буде готова... — Це малась на увазі домовина.

Галя, Роман, Саша. Короткі привітання. Дитяча кімната прибрана, одно вікно відчинене, по середині катафалк і на нім витягнута, прикрита серпанком Ольга. Кілька свічок і хрест стояло в її головах. Обличчя її зовсім маленьке і зовсім воскове. Чорне, гладенько причесане волосся облямовує вузьке, делікатне чоло. Білий, штучний віночок оздоблює голову.

Ніхто не плаче. Обличчя всіх спокійні. Це витворює настрій побожності. Всі люди видаються добрими. Навіть Саша, навіть Роман... Ольга, хоч мертва, впливає своєю добротою, усмішкою, що застигла на

воскових устах, спокоем, що сьогодні втілюється й стоїть перед очима присутніх. Полум'я свічок освічує його втілення.

Потім всі зібралися в їдальні. Радилися над похороном. Де копати могилу, хто буде нести, які мають бути вінки. — Ну, а як вам? — спитала після Володька Галя. Вона має на увазі тюрму. — Нічого — відповів Володько. — Виглядаєте добре. Не боялися бандитів? А як є в тюрмі? Мені цікаво... А ми нераз вас згадували. Оля також. Восени якось був дуже гарний день... Йй було зовсім добре.. Так добре, що забажала проїхатись. У нас якраз були: Женя, башковецька учителька. Гліб мав час. Ми запрягли коні й поїхали. Боже, як вона раділа. Ви ж знаєте Ольгу? Вона така мила, така наївна... Сміялася, хотіла кілька разів злізти з воза й бігти. Ми йй заборонили. Обїхали до Жолобок, потім ліс, потім назад дібровою, долиною, аж до озера. Але на другий день вона лягла й вже не встала. Але вмерла легко. Вчора... Вночі... Десь так біля дванадцятої.

Володько вислухав це, а потім оповів трохи про свої переживання. — Ну що ж... Нічого особливого... Я колись уявляв тюрму страшнішою. Збита купа людей, сморід, крик, брязкіт ключів, вічне тупотіння на коридорі... Але видержати можна. Призвичаєшся...

Гліб на хвильку також присів до Володька. — Ви зовсім не з тюрми вийшли... Повний, рожевий, — сказав він жартом.

— Ну, а як ваші справи? — запитав Володько.

— Ет... Ліпше мовчати. — Нахилився до Володькового вуха й прошептав кілька слів... На другу осінь мене пересадять, — добавив у голос. — Пан інспектор цього року був до мене так ласкавий, що сказав: — Пане колего. Веншуен пану. Пан бендзе пшеложони до лепшого мейсца. А коли були в моїй кімнаті, знов зачепив портрет Шевченка. Щось йому той Шевченко страшенно не подобається.

— А куди, не сказав? — запитав Володько.

— Ні. Не сказав, але я вже знаю. До Шумська. Буду вчити жиденят... Мені всеодно. Але мама. Вона буде сама... Школа вже пропала... Я вже вчу тільки

два рази «русінського»... Це на тиждень. Навесні має ніби бути плебісцит. То нічого не допоможе... То все так собі. Забавки.

Перейшли на вчорашні загальні збори, але Гліб не має багато часу. Треба йти. Прийшов Олег: — Що тепер робиш? — спитав він Володька. — Може б ти розповів про своє.. Як там велося? — Олег також питає за тюрму. Володькові вже набридло відповідати. Він жартівливо сказав: — Тюрма чудова річ! Це є теперішня школа. Ціле наше покоління відвідає цю устанovu. А ти в семінарії?

— Як бачиш.

— Не зайдеш сьогодні вечером до Рони?

— Пішов би, але... Ти ж знаєш. Хто там буде?

— Багато. Андрій Андрійович святкує перемогу.

Вчора ж був бій.

— І ти підеш?

— Мабуть. Я тепер мушу скрізь бути. Тюрма збільшує бажання жити. Ніде не здавалось життя таким привабливим, як там. І тепер дійсно хочеться жити, хочеться змагатися. У мене кругом неприємності... Маю ще суд... Але всетаки настрої добрий.

— Суд?

— Так. Батько мав необережність дати мені перед відходом шість золотих п'ятирублів. Їх у мене забрали, та ще й подали до суду... За моє жито, мене й набито. Але пусте... Вишкрябаюсь. Тепер не хочеться про таке думати. А знеш, що мені влізло в голову?

— Ну?

— Думаю заснувати в нас дружину копаного м'яча. З театром кінець. Більше дозволу не дістанемо...

— А думаєш піде?

— Чому б ні. Тільки шкода, що хлопці розбилися на дві половини. Але всеодно. На весну беруся за це діло. Я вже над цим думав. Нема кому тренувати... Я ж нічого не тямлюся в тій сраві...

— А Михайло Рона. Він грає добре. Тільки чи захоче він іти на село. А ти спробуй з ним поговорити. Він ентузіяст...

Потім Володько встав. — Треба йти. — До Левинських приходили й відходили різні люди. Приїхала стара Роничка. Ольга була її похресниця. Стара увійшла вся закутана старомодними шалями й одразу пішла в дитячу кімнату. Олег провів трохи Володька. Прийшли аж до церкви. Вечоріло. Небо затягнуте сірою хмарою й починає падати рідкий, тихий, лапатий сніг. На вулиці проти козака стояв гурт людей. Чоловіки й жінки. Між ними Володько пізнав Ганку. У чорному, довгому пальті, зав'язана гнідою, теплою хусткою. Вона тепер ще покращала. Повновида, рожева, міцна з ясними, синіми очима.

Володько не зупинявся, йшов швидко, сказав «добрий вечір» і звернув в напрямку до Сергія.

Не застав його дома. Був тільки його батько Макар і сестра Мотря. Макар видно спав, тепер звівся з розбитого ліжка й закурив цигарку. Голова його розкошлана.

— Не знаю, де він, — понуро буркнув на Володькове запитання. А після додав: — Ну що ж?.. Ти з панами?

— З якими панами?

— Хіба не знаєш?.. Знаєш добре. Но, но... Тобі то не мине даром.

Володько подивився на нього. Той курив, дивився вниз, спльовував собі під ноги й розтирав чоботом.

— Сергій пішов до Рони, — сказала Мотря. — Прибігала два рази Григоркова Вірка, щось йому шептала. А потім він пішов. Взяв книжку й пішов.

Володько вийшов з хати й подався назад вулицею. Біля школи зустрів ту саму Вірку. — А я вас шукаю, — сказала вона. Була в Сергія і то два рази. — Вона дивиться на Володька весело. Її гарні, карі очі сміються. — Може ви зайдете до нас? І тата нема, і мами нема, а Терешко десь повівся. Я сама. Вас хтось хоче бачити. Зайдете? Можемо задніми дверима. Перед козаковою «лавкою» багато людей.

— Хто ж то хоче бачити?

— Все будете знати — постарієтесь. Побачите.

Володько зайшов з Віркою до хати. Дійсно не було нікого. За стіною в крамниці козака чути гамір.

Перед вікнами на вулиці гурти людей. Часом хтось приходить новий, чи відділяється й відходить. Дехто йде вуличкою до Левинських. Швидко проїхали санки, запряжені парою гарних коней з балабонами. Хата розділена на дві кімнати. Вікна від дороги завішені серпанковими завісками.

— Зайдіть до кімнати, — сказала Вірка. Володько зайшов. Біля столу сиділа Ганка. Нероздягнута, так як її перед тим він бачив. Володько не виявив ні здивовання, ні радості. Звичайно привітався. Вона була також поважна й байдужа. — Я хотіла тебе бачити, — сказала вона. — Ще вчора почула, що ти вернувся... (Коротка перерва. Вірка в цей час вийшла). — Ти здивований?

— Ні, Ганко.

— Я вже два тижні Йонова.

— Знаю.

— Так сталося. Я... — Вона опустила очі вниз. Довгі вії прикрили їх. — Я не знала, як все буде... — Мова її затиналася. Слова виходили нерівно. Володько присів на лаві, заложив руки в кишені й витягнув ноги. Дивився в її обличчя.

— Все добре, Ганко... Так, — сказав Володько. — Ти добре зробила. Я не маю нічого сказати. Те, що між нами було? Ну, Боже мій... Так буває нерозуміння і не тільки з нами. Життя обертається й все обертає з собою...

Ганка мовчала. Володько встав. — Я мушу йти, — сказав він.

Ганка підняла на нього очі. Її погляд можна було читати... Такий він був виразний і ясний. Він казав: ще почекай, ще не все сказано. Але слів не було, і Володько намірився вийти. Навіть не подаючи руки. Вже на порозі почув: — Володьку!

Він повернувся й зупинився біля одвірка. Допитливо дивився на неї.

— Я хотіла тобі сказати... Вчора Йон був дуже сердитий... Дуже сердитий. Ти його оберігайся.

В той час у снігах хтось застукав. Чути рішучі, енергійні кроки. Ганка швидко привстає. Вона когось пізнала. Так. Швидко відчинились двері, і увійшов

Йон. Володько не встиг відступити в другу кімнату. До того він і не мав наміру це робити. У хаті робилось темно. Першу хвилину Йон не міг роздивитись, хто є. Він ще раз обтупав сніг на чоботях і швидко проговорив: — Є хто? А-а, ти?.. Дядько є? — Кинув погляд далі й побачив Володька. Це Йона здивувала. — Здоров! Що тут робиш? Бавиш мою жінку? — сказав він енергійно. — Це добре. Старе приятельство... А де дядько? — звернувся знов до Ганки.

Ганка була схвильована, але відповіла спокійно. — Дядько з тіткою на хрестинах.

Володько насторожився. В його вухах звучали ще останні Ганчині слова. І ось перед ним сам Йон. Високий, дужий і сердитий. Ні. Він не сердитий, але прудкий і енергійний. Він зробив кілька кроків до Володька, круто повернув, швидко присів, але почасі встав знов. Володько слідкує за ним очима. Ось він підходить щільно до Володька, руки має в кишенях, очі мружить, уста кривить у відливу усмішку. — Ти мав би бути сьогодні в Рони, — процідив він крізь зуби. — Один з ідіотів буде справляти «перемогу»... Ха-ха-ха! — Зайшовся він зненацька реготом.

— Ти мене вважаєш за великого дурня, — спокійно відповів Володько.

— За середнього... Йди, йди, голубе... Будь свідком, як стікатиме гіркою чаркою Ронова земля в Кіндратове черево. Ідіоти думають, що це «перемога»... Рятують себе шахами, кооперацією... Всеодно.. Що вже гние — згниє.

Володько дивився йому на прю. Коли той скінчив, він йому відповів: — Ех, Йоне, Йоне!

На це Йон: — Ха-ха-ха! — Засміявся так само в'їдливо, обернувся й вийшов. Двері за ним брязнули. Ганка зісталась на тому самому місці, що й була. Вона уважно слідкувала за обома. Її зір перескакував з одного на другого.

Володькові ця сцена здавалася дивною. Так, ніби хтось її підготовив. Але Йонів сміх загачив його. Йому було прикро, що той кпить над ним. Так. Це кпини. Йон чує у всьому свою силу. Володько проти нього хрущ.

— От... Бачиш, — впало два слова. Це проговорила Ганка. Володько повернув до неї голову. У хаті вже настільки стемніло, що на віддалі видно її тільки загально. — Він такий завжди, — казала вона. — Я сама його боюсь. Я його боюсь. Мені здається, що він мене один раз задушить... Думаєш, він любить мене? — і... Ні. Мені це боляче... На другий день по весіллю я відчула це.

— А було весілля? — запитав Володько.

— Не в церкві... Він не захотів. Ми тільки записалися в волості.

— І ти згодилась?

На цей запит не було відповіді. Хвилинка тиші. За стіною в козака вибухнув регіт. Потім регіт втих, щось ніби впало, вдарилося об землю. Потім почувся крик, і перед вікнами побігло кілька людей.

— Б'ються! викрикнула Ганка. Вона підбігла до вікна, потім вибігла на двір. Володько не хотів показуватись між люди. Він дивився через вікно. Було видно натовп людей, рух, чути невиразні вигуки. Всі тиснулися до порога крамниці й далі їх вже не видно. Але це тривало коротко. Ось, вивели під руки Йона. Він сильно шарпався, але кілька дядьків міцно його тримали. Навколо них великий натовп людей, а між ними видно Ганку. Володько залишив своє місце, задніми дверима вийшов на подвір'я, обійшов хату й зупинився збоку на дорозі. У дверях козакової крамниці все ще товпляться люди, але що там сталося, не можна бачити. Отам стоїть Вірка. Володько покликав її. — Йон побив козака, — сказала вона. — Зайшов до крамниці... Там були люди. Йон почав придиратися. Каже: ви козак? ви козак? Ви, каже, не соромитесь в'язатись...? Козак, а гне шию... Тут він сказав погане слово. Люди засміялися. Козак йому сказав: Йоне! Вийди з моєї крамниці. Як? — крикнув Йон. Тріснув козака в вухо. Козак на нього. Перекинули прилавок, розбили ляmpi. Йон схопив пляшку й вдарив козака по голові. Той впав... Йона схопили й повели.

Смеркало. Володько покинув Вірку й пішов дорогою. Біля поліції знов натовп. Володько на хвили-

ку зупинився й довідався, що Йона заарештували. Люди самі придержали його й віддали комендантові. Потім Володько пішов до Рони.

Йшов пів години. Там повно своїх людей. Кіндрат, Сергій, Антін, навіть Демид. Всі веселі, червоні, на столі пляшки, світиться велика лампа, топиться в грубці. Проти Володька появився Рона з пляшкою та шклянкою в руках. — Швидко!.. В стелю!.. — наказував Рона. Володько випив. — В стелю!.. — Ні, — протестував Володько. — Тепер за ваше здоров'я. — В стелю! — крикнув Рона. — Кіндрате. Скільки ми випили? — Незвнятно, — хрипло відповів Кіндрат. Володько ще раз випив у стелю, зробив рішучі кроки до столу й твердо поставив шклянку. Він швидко п'янів.

— Сідай! Де був? — казав Кіндрат. — Справимо перемогу й твій вихід. Хай згине наша комуна! Хай живе!.. Ех, всеодно! Ми трохи дійсно ідіоти.. Але мусить і так бути..

— Брось, дурака валять! — крикнув Рона. — Ідіоти — хто не вміє жити. А ми живем!

— Правильно! — крикнули всі хором. — «Бистри как волни все дни нашей жизни! Что час, то короче к магіле наш путь. Налей, нале-е-ей, та-а-ава-аріш, заздравну-у-ую чару!» — Затягнув фальшиво Рона. Йому підтягнув Антін, Кіндрат. Володько мовчав. Йому хотілося закусити поганий смак горілки, але не було чим. Відчував, що всі його нерви опадають, що голова туманіє. Вже давно не пив горілки. Голова не хотіла триматись на в'язах і все хилилась. Кіндрат міцно вдарив рукою по плечах: — Що? — крикнув він. — Втомивсь? Володькові ще одну! «Гей, хто п'є, тому наливайте! Хто не п'є, тому не давайте!» Закури! Ось «табак, первий сорт місаксудій»... Не куриш? Чорт з тобою!

— Йди геть, Кіндрате! — грубо сказав Володько. Його нападає злість. Якого чорта він сюди зайшов? Встати й говорити? Що? До кого? Проповідувати? Йому стає шкода Йона. Зараз він думає про нього, а головне чує Йонів сміх. Гордий, в'їдливий сміх. — Ти, Кіндрате, як барило! Ллеш, ллеш у себе

й нема кінця. Коли перестанеш пити? Он Йон побив козака!

— Побив козака? — здивувався Рона.

— Побив козака? — відгукнулись решта.

— Хлопці! — заговорив Кіндрат. — Вип'єм за ко... тьху, чорт!.. За Йона! За хороброго Йона!

Рона вже був підняв шклянку, але одразу роздумав. Він ще був здібний думати. — «Дядьо», (так зве він Кіндрата) забігаєш наперед. Наш Йон скінчить на шибениці. Так, так... Це безперечно. А цікавий і винятковий тип. У своїй останній п'єсі...

У цей час увійшов новий гість. Всі знов встали. Був це Олег...

— У-у, Олег!.. — продовжував мову Рона. — Якими вітрами? — Пригадав, що в Олега померла сестра, намагався стримати настрій. — Пробачте... Дуже й дуже пробачте. І матушку Лідію Константиновну перепросить за мене. Сьогодні я не міг... Якраз веселе перебило смутне... Але я заїду завтра зложити мої співчуття...

— Але ти всетаки вип'єш? Вип'єш? — приставав Кіндрат. Не чекав на відповідь і наливав.. Олег між іншим, розмовляючи з Роною, взяв чарку, не дивився на неї, а говорив.... Потім, ніби пригадав, що в нього чарка, кинув на неї побіжний погляд, проговорив «за здоров'я всіх» і вихилив. Кіндрат налив ще... — Я, — казав він, — розумію. У мене також вмирили сестри. Пий, пий, брате! І предки наші колись пили за померших, а ми також... Як це ти кажеш, Володьку?.. Тра... тра...

— Традиція, — підказав йому Олег.

— Трамтациція! Чу-у-удо-о-ово! От слово, хоч і не наше... А що всі пили, то це так... Пили, небіжчики. Завжди й скрізь... Родились — пили, женились — пили, вмирили — пили... Купували щось — також пили, а продавали... Пили-и-и! Ух, і пили! А ми, брате, також... Не відстаємо й ми... О-о, не-є! Бо от я так думаю: наша людина... ну, як вам сказати... Мала, безсловесна, нудна... Сидить, чухається, як Сергійв батько й думає, думає, як наш Тараско... Все думає та зо всіх боків думає... А вип'є чарку й одразу: рух,

мова, спів... Гори верне... Подивись на одного, коли під чаркою! Не мужик, а людина. Щось їм, нам, вам — всім бракує... Мабуть ми надто тверезі... Ні, Володьку? Скажи от ти. Ти завжди нас навчав, а тепер мовчиш і також думаєш, і горілки не п'єш, і дівчат не так любиш, і не куриш... Ну, от кажи: не правду кажу? Га? Не є ми до чорта тверезі і, коли щось до чогось, мусимо трошки п'яніти, щоб показати себе... Юнаки... Ми всі юнаки... З бородами... Невідважні, і віряться, і хочеться, та мама боронить...

— Кіндрате! Закрий сплювачку, — проревів Антін. Кіндрат урвав мову й подивився на Антона, на Сергія, на Рону, на всіх по черзі...

— Що? — гостро запитав він. — Образив кого? — Бога.

— Ні... Жартуєш. Бог на таких не гнівається. На п'яних ніхто не гнівається. П'яні роблять гріх — нічого. Б'ють слабших — добре. Рвуться наперед і завжди своє беруть... Але я тебе, мурдеця, одного й другого питаю: як бути п'яним без оцього? — Він загорнув широкою долонею пляшку й стукнув нею об стіл. Швидко подивився на всіх — очі бігали. — Мовчите? Так. Ніхто не скаже. Без цього ми швах... Ми ніщо... Ми отакі... — І показав рукою при самій землі. — А я вам скажу, що є люди на землі, що й без цього п'яні... От як. Завжди п'яні! От такі, як ми тепер... Ні, Володьку?

— Йон каже, що ми ідіоти, — проговорив понуро Володько.

— Ха-ха-ха! — розреготався Кіндрат. За ним посміхнулись інші, кожний на свій лад. — Кажеш Йон? Йон ще нічого не знає. Йон ще зелене... Він на фронті не був. Він смерти не бачив. Він ще літає... А! — зненацька зупинився Кіндрат з піднесенням, брудним, зачовганим пальцем. — А знаєте? Маємо! Ми маємо п'яного й без цього... Йон! Він, він! Ах, чорт бери! Він большевик, а ті п'яні... І через те вони беруть. Ні, Андрію Андрійовичу? Тож ми з вами як-ніяк, а... гниємо... Ми старі, добрі люди, що ллемо пляшками горілку... А ті, сучо діти... Треба б хіба й нам щось таке... П'янюче, отруйне, щоб кров загра-

ла, щоб ми могли бити козака, за те, що той зі злими людьми... Що видає нас... Що продає... Таж ми мовчимо. Ні? Мовчимо! А Йон б'є його!

Тут Кіндрат різко урвав слова. Дивився на всіх своїми глибокими, малими очима, що бігали, ніби в сліпця. Здавалось, він намагається щось особливе побачити. Здавалось, перед ними завіса димова й він швидко шукає місця, куди б можна глянути й побачити. З його уст виривались і бризкали навкруги слова — спочатку смішні, потім поважні, ще потім сердиті. Всі дивилися на нього і, хоч у всіх очі п'яні, бачили, що Кіндрат паленіє не тільки від горілки, але й сам від себе. У ньому вже щось засіло й вимагало прояву. У ньому є другий Кіндрат і це всі відчули.

Ну, але де його прояв? Це питання вже нераз ставив собі Володько. Це розумів також Сергій. Рона над цим не думав, бо його думки йшли в іншому напрямку, але йому не чуже розуміння дійсности. Хворої дійсности, п'яної й нерозумної...

Одначе цього досить. Всім обридає подібне положення й всі піднімають чарки. Дзвенить скло, переломлюється світло в чистій рідині, горять проміністі очі, гримить сильна пісня. Антін, Демид, Олег — з другого боку Кіндрат, Сергій, а над всім Рона.

Десь опівночі всі вийшли. Глибока, чорна, мов угіль, ніч. Все мовчить, тільки вітер поволі по верхах дерев ступає, зачіпаючи ту чи іншу галузку. Але внизу кущі бозу, що оточують Ронівський будинок, мовчать зовсім. І молоді смеречки мовчать. Грабовий висад також стоїть непорушно й мовчки. Далі садові дерева — яблуні, що закривають гіллям і те невидиме небо, творячи темноту густим мороком.

Парубки йшли поволі. Спереду Володько й Олег. За ними сам Сергій. Кіндрат зістався в Ронівської наймички. Антін з Демидом обнялись, тупали по вогкому снігу й намагалися співати...

Трохи нижче над самою дорогою, де було кілька кущів ліщини, на стежці щось лежить. Щось чорне.. Володько й Олег насилу помітили й майже спіткнулись. Чорне миттю зривається й світить Володькові в обличчя електричним ліхтариком...

— Який чорт! — гукнув Володько. Але в той час зо всіх кущів вибігли люди. Володько відчув на голові міцні удари чимсь твердим. Миттю підняв руки й схопив чийсь кілок. Від несподіванки з'явилось безліч сили, рванув кілок через голову наперед, відчув на плечах тягар, але крутнувся й тягар спав. Кілок зістався в його руках. Був на пригірку. Знизу бігли проти нього три, чи чотири чорні постаті, але він розмахнув кілком і бив зверху просто по головах. Бив пристрасно, з запалом... Чув, що влучає добре і, хоч це йшло швидко, відчув насолоду справжнього, небезпечного бою. Але саме тоді його вдарено по голові. Раз, раз, раз!.. Чути б'ють, хоч не болить, тільки бризнула кров і посочилась з-під кепки по чолі. Потім хтось схопив його кілок. На голову падали все нові удари... Він пригнувся й кілок виховзнув з його рук. Почав тікати й біг вниз понад проваллям дороги. Не бачив нічого, крім снігу під ногами, нічого не чув і навіть забув, що тут десь його товариші. Здавалось, що вони десь зникли, а все, що сталося, рухнуло на нього самого. Пробіг кроків п'ятнадцять і оглянувся. Майже за його плечима хтось гнався з довгим кілком і Володько побіг далі. За ним чути матюк і одночасно на його голову вище вуха над чолом паде сильний удар. Володько одразу клякнув і пальцями обох рук торкнувся снігу. Але зараз зірвався знов і смертельно-схвильованим голосом викрикнув: — Ільку! Він не здавав собі рахунку, що це дійсно Ілько, але голос, що матюкав, здавався Ілковим... Володько побіг три кроки й клякнув знов... Знов торкнувся пальцями снігу й знов зірвався. Потім ще раз клякнув над самим проваллям дороги, при чому послизнувся й полетів сторч головою.

На цьому скінчилось. Ця подія налетіла несподівано й швидко, як буревій. Загуло, закрутило, кілька неясних викриків, тупіт і зникло. П'ять-сім хвилин — не більше.

— Володьку-у-у! Володьку! — Це біжить згори Олег.

— Олег! — викрикує Володько.

Олег пробіг було, але круто повернув і стрібнув просто в провалля до Володька. Той намагався звестися... У голові йому шуміло й очі запливали мокрим. — Ах, чорт... Ах, чорт!.. — Повторяв він. Правою рукою впирався в сніг, лівою згрібав з чола кров, що лилася безупинно. Болю не відчував, тільки в голові шуміло... Олег був надзвичайно схвильований. — Що тобі? Що тобі? А я пізнав. То був Ілько. Я спіймав за полу його венгерки, але він мене навідмаш вдарив. Ах, коли б я мав кілка... А Антін одного здушив. Повалив на землю й здушив... Йон також був... Він вдарив Демида... Їх було з десять...

— Але ж Йон у поліції...

— Демид добре його бачив... Мабуть пустили...

Надійшли Антін, Сергій і Демид. Володько вже вилазив з провалля. Сергій засвітив ліхтарку. — У-у-у! — Вигукнули всі, побачивши Володька. — Що? — казав він спокійно й посміхався. Той сміх виглядав дивно. Криваве обличчя й білі зуби. — Розбили голову? — падали запити. — Це так, як мені у Башківцях, — сказав байдуже Антін. — Ах, шкода... У нас не було ніякого патика... А напали на одного... Всі погналися вниз... І Йон. Він був. Я бачив.

— І я бачив, — сказав Демид. Він мене потягнув через спину. Я розмахнувся, але він втік.

— А я підбив одного... Здається Трохимового Кіндрата... Впав на нього, а він вереснув, як заяць... Так запищав.

— Куди ж тепер? — питав Сергій.

— Тільки не додому, — сказав Володько. — Вернемось назад. Я мушу обмитися... — Він зняв кепку й обережно обмацував голову. — Ціла ще... Нічого! Загоїться... Той останній удар мене зрізав... Це був Ілько... Чув його лайку.

— Хто б не був, але ми їм цього не подаруємо. Як війна — то війна! — сказав рішучо Антін.

ХІІ.

На голову Володька, крім тих кілків, валилось все більше й більше неприємностей. Кожний день приносив нове. Воно входить у його звичку. Боліла голова. Не зав'язував її, щоб не страшити матері. Прикрив струпаки волоссям і так ходив. Але з кожним днем біль не зменшувався, а навпаки. По селі скрізь говорили... Про нього, про Йона, про козака. Втручалась поліція. Кликали всіх і питали. У понеділок прийшла «повістка» на суд. У вівторок мав іти на похорон, але замість того пішов до суду. Приніс тридцять злотих кари. «Фатальне число». Тридцять, тридцять і тридцять... Запас тридцять, рублів тридцять, кара тридцять...

Читальня йшла зле. Село поділилось на два табори. Після останніх подій не було вигляду на якесь примирення. Навпаки. Кіндрат не хотів нічого чути. «Зіб'ю Йона на квашу й кінець». Говори з ним. Вечором село жило обережно. Ті й другі ходили з дрючками. Червоні (до них придали цю назву) сходилися в хаті Йона, або в когось з «товаришів». У читальні грали в шахи, співали, читали часописи. Вечерниці частинно скасовано. Останніми днями село облетіла вістка, що в хаті Симона Кисілюка сходяться якісь «баптисти»... Кажуть, сходяться, Симон їм читає, вони слухають, потім Симон проповідує, що настав час наближення страшного суду, на землю зійде Христос, що буде карати грішників. Має ніби приїхати якийсь чужий проповідник. На весні буде хрещення. Вже ніби приступило п'ятьдесят людей, бо кажуть, «вони» мають правду. Вони за те, щоб не пити горілки. Вони, щоб не вбивати. Вони, щоб не красти. Вони, щоб любити свого ближнього, як себе самого... А тут всі, як вовки. Жеруться, б'ються, розбивають голови, проливають людську кров. Нащо це людям?

Краще жити по слову Божому, а коли нема доброї церкви, коли її слуги впали в гріх і коли священики стали еретиками, тоді сам Бог посилає людей праведних, щоб виводили з неволі сатанської грішників. І таким правовірником, таким Божим посланником у селі став колишній столяр-п'яниця, тепер брат Симон Кисілюк. Він працює кожний день у поті лица, як Іосиф праведний. Струже, теше... З хати повиносив «ідолів», бо «Бога чоловіку неможливо видіти», а люди саме святе письмо поганяють і малюють Бога з бородою, з вусами, з носом і рівняють до себе, ніби він їх брат. Симон зрозумів, що, як так буде далі, страшний суд неминучий. Земля провалиться, вибухне огонь і все спалить, як це було в Содомі й Гоморі.

Переконати його нема сили. Він вже інша людина. У нього руки, ноги, голова, але він не такий, як всі. Він якесь дерево. У ньому нема ні гніву, ні сміху, ні захоплення, ні обурення. Він, мабуть, своєрідно вмер, тільки один натяк його зістався на землі. Він виразно бачить Бога. Він говорить з ним у своїй робітні. Гєблює, струже... З нього капає піт, а уста його шепчуть: так, Боже! Або: даруй мені, Боже. Ти ж знаєш... Я слаба людина. Я подумав зле... Грицько наді мною сміявся. Я в душі сердився на нього, але це було зле. Я мусів прийти до нього й вклонитися йому до землі. Ні? — А Бог йому живими словами відповідає: — Певно. Так. Ти, коли хочеш спастися від вічних мук, мусиш якраз так робити... — Але це, Боже, також гріх. Я хочу себе спасти, а мої брати мають іти в геєнну огненну, у пекло. — Ти думаєш правдиво, каже Господь Бог. Але мусиш і братів вести за собою...

Через те кожного тижня Симон збирав до себе братів і смиренно переказував Божі глаголи. Слухали його уважно, побожно. Приходили до нього з Жолбок, з Угорська, з Чугалів. Він ходив на Одерадівку. Це невеличке сільце далеко від шляху, у долині серед лісу. Там люди завжди були похмурі, а тепер Симон забрав їх усіх, і вони зовсім вмерли, так само, як він. Зникли пісні, зникли вечєрниці, зникли музи-

ки. По хатах тихо, тільки час від часу хтось завие побожну псальму.

І взагалі село було якесь напружене... Так, ніби воно до цього часу не жило й не думало, а спало. тепер воно зненацька прокинулось і починає швидко думати про релігію, про політику, про науку. Думає не в порядку й надто поспіхом... Збивається, заплутується, але вперто думає далі...

Матвій дивився на все по своєму. Спокійно, поважно, розумно. Раз після того, як Володька побили, сказав йому: — Знаєш. Якось треба тобі змінити роботу. Так не піде. Нас заморять карами. Сам подумай, скільки я вже заплатив, а це не кінець. У нас недобудована хата.

Володько мав необережність відповісти: — Я не за це думаю. — Батько подивився на сина суворо. — А що? — сказав він твердо.

— Я таки тут не буду.

— Ага! — Кинув старий і відійшов.

Другим разом він казав синові: — Як таки можна бути таким... Все кудись у чужину і в чужину... Ну, а тут? А своє? Не любиш землі?

— Я хочу здобувати право, — відповів син... — Для неї самої. Ви ж завжди мали з'емлю! Ні?

Матвій допитливо подивився. Що, мовляв, хоч'... Володько продовжував: — Всі ми мали землю, а де було право на неї? Хто був наш дід? Раб! Прадід? також раб! Ми? — І він зухвало підкинув головою, вимагаючи відповіді. Батько мовчав. — І через те от треба йти. Думаєте, я знаю куди? Ні! Я не знаю, але йти треба. Це знаю!

У нього гоїлись на голові струпаки. В нього вже зріли нові пляни. Бачив, що війна з «червоними» затягається. Ось одного разу Йона таки поважно арештували й відвели. Кажуть, він напав на ексекutora й потовк його. Потім у «гміні» стявся з «вуйтом». Це трохи зменшило напруження в селі. Вечором можна було йти спокійніше. Йонові прихильники самі не відважувались нападати. Одного разу Кіндрат стявся з Ільком і розбив тому голову. — Це, казав, за Володька. А Володько покликав Кіндрата й сказав йому:

— Послухай. Ти сам казав: як бути п'яним без горілки? Пам'ятаєш? — Кіндрат кивнув головою.

— Вони вірять, а ми? У що ми віримо? Яка наша віра? Ми розбиваємо один другому голови. Ранніше це було за дівчат, тепер за Леніна...

Кіндрат думав. — Я такими ділами не займаюсь. Твоє діло дати нам віру. Дивись Симон. Він найшов... А дурень набитий... Читальня, кооператива, часописи... Ну, що ще?.. Україна? Але в Україну тяжче повірити, ніж у манну небесну. Я так думаю.

Був великий піст. Поволі наближалася весна. Сніг гинув, знов падав, щоб міг гинути далі. За цей час Володько нашвидко робив у читальні переорганізацію. Тепер це не було так тяжко, як спочатку. Матеріал готовий. Почали складати спортові дружини. Цілі години посвятив Володько для пояснення значення спорту. Одночасно вчився сам. Ходив до Крем'янця, купив підручник копаного м'яча й самий м'яч. Міркував, де б краще зробити грище. Не було іншого місця, як там на вигоні, де лежать колоди. Треба тільки їх усунути. Вони вже вросли в землю.

Робота йшла. Одно тільки турбувало Володька — що з Наталкою? Не міг з нею зустрітись. Мокрина часом казала: — Хвора... Вас згадує. — І це все. Тоді Володько звернувся до Насті. — Вона часом до нас приходить, — казала та. — Зайдіть...

Умовилися, що Володько зайде... Вечором. Хай прийде, як може, Наталка.

І вони зустрілись. Наталка була бліда, худа... Очі її ще збільшились. Здавалось, вона самі очі, як це часом малюють на образах святих. Вона намагалась усміхнутися. Від схвилювання бракувало їй слів. Вона підійшла до нього зовсім близько, дивилася в вічі й обома руками гладила його плечі. Це було в хаті при Насті, але вона не звертала на нікого уваги. Володько намагався бути веселий, та це йому не виходило. — Що тобі сталося Наталко? — питав. Вона не відривала від нього очей і мовчки знижувала плечима, що значило «не знаю». — Болить тебе що? — питав він знов. Вона заперечуючи хитала головою. Він не знав, що її більш питати. — А ти за мене

згадував? — запитала вона. Це були перші її слова. — Чи згадував? Певно! Завжди! Хотів тебе бачити... Але ти ж знаєш, як воно є? Ну, от... Але скажи: що тобі? Болить що?

Вона знов заперечила похитом голови. — Нічого Я буду здорова. Я вже починаю їсти. Була в лікаря, а той сказав: все буде добре. Мене боліли груди... Але все тяжке минуло, — закінчила вона. Цим ніби хотіла змінити розмову. Дивилася на нього своїми великими очима, і в їх бездонній глибині світилася радість, щастя, кохання. Було це справжнє кохання Те, що чарує... Те, що в'яже й манить... Те, що опановує й полонить, володіє над душами й серцями. Володько вже трохи збайдужілий, торкнувся знов його промінів і відчув, що знов є такий, як був. Він любить її, хотів би взяти її в обійми й нести кудись з собою. Моя ти, любя, мила, хороша, добра!.. — кричала його захоплена істота. Ти, що так полюбила... Що так віддалася... що так зріклася всього, крім мене... Він посадив її на лаву, взяв її руку й підніс до своїх уст. Вона злякалася... Ні, ні, ні... Так не треба, — швидко заговорила вона. — Я ж не попадаю... Я проста дівчина... Ти ж знаєш мене... Але всетаки їй це подобалось. Вона бачила й відчула, що він її не забув. Повіки його очей здригалися. Самі очі горіли тим, що було в них колись. На щоках цвів румянець... — Сьогодні я знову щаслива, — казала вона почасі. — А думала, що вже так догорю... Жила... Ах, як це сказати... Володю? Чи повіриш? Як ти відійшов... Чи маю тобі казати?

— Ну, ну.

— Я собі подумала: більше життя не може мені дати. Я все дістала. І тоді мені не захотілось жити... Всеодно... Нащо... Я зробилась, як несвоя. От так іду, а землі не бачу... Здавалось мені, що лечу... Нічого не бачила... Навіть людей... Бог мені свідок, що правду кажу... Я ходила по полях... Руки ні до чого не піднімалися, а тут до мене з тим весіллям... Дайте мені спокій! Я не хочу! Відчепіться! Я ледви живу на світі. «Він» прийшов, а я йому кажу: Іване! Ти ж бачиш сам. Ліпше зречись мене. Я тебе не люблю.

Потім... мати, батько... Ілько. Ет... Я лягла і... Я... — вона не знаходила висловів. Ціла її ісота хотіла говорити, тільки не ставало слів. Володько чув її й без слів. — Я не була хвора... Я тільки ниділа. Мене не брала їжа, і я навмисне не силувала себе. У мене з'явився кашель... Мені кажуть: іди до лікаря, а я навіть не могла думати за лікування. Мати були сердиті, а потім і вони змякли... Привели Палажку, а та подивилась і каже: вона не хворіє, а в'яне. Так і сказала... Це мене, Господи, як здивувало...

Хвилина мовчанки. Потім вона дивиться й ніби сама собі не вірить: — Нецже це ти? — Помацала його цілими долонями. — Все думаю, що це мені сниться... Мені нераз ти снівся. Раз, чуєш... — і вона присунулась трохи ближче. Голос її став інтимніший. — Сниться мені, що я вийшла в поле за черешні... Сонце таке... Жита... А між житами дорожина... Тільки не та, що йде до двора, а якась інша... Йде десь туди до діброви... Така довга, довга... А навкруги жита... Я, знаєш, іду й зустрічаю... тебе... — Вона подивилась йому в вічі, так ніби ще тишилася своїм сном. — Ти тоді був у тюрмі, а я лежала. Від того дня мені полегшало...

Говорили довго. Настя тимчасом лягла спати. В хаті стало тихо. До того в лямпі вигоряє нафта, і її світло починає поволі згасати.

— Треба йти, — майже пошепки говорить Володько. — Чого. Сиди. — Володько кивнув головою на тих, що сплять. Вона надула уста: — То нічого... А ти ще прийдеш? Я так давно не була в селі. Ще не можу... А ти прийдеш? — повторила вона... — Прийди. Скорше. Я буду чекати... На наших не дивись. З Ільком я не говорю. Я в нього всеодно не буду.

Вона провела його в сіни, потім до порога, далі на двір, хотіла ще далі, але він не пустив. — Змерзнеш... Вернися...

Але вона тримала його обома руками... — А ти трошки мене обійми, і я не змерзну... Ну, от... Боже мій, Боже мій!.. — І вона урвала слова. Він горнув її до себе широко, обережно. Вона тулилася ціла,

мовчки з запертим диханням, підсилена й одночасно непевна.

Ніч темна, передвесняна з приморозком. Небо чорне, густо втикане великими зорями. Густі обриси дерев закривали обрії, робили затишок і творили спокійний куток, де загорялась знов пригасла любов, готова ось-ось спалахнути ще небувалою пожежою.

Після того Володько мав добрий настрій. І дні були гарні. Світило сонце, гинув не тільки сніг, а й лід. Місцями земля протряхала й сіріла. Горобці радісно цвірінькали, стрибали, купалися в брудних калюжках. Півні виводили свої родини на городи, високо піднімали горді, оздоблені голови й дивилися, чи все кругом в порядку. Час від часу вони уважали за потрібне затріпати крилами, витягнути шию й голосно на цілу околицю затягнути своє кукуріку. Це для того, щоб і сусід його чув і заздрило йому... А заспівавши, довго вслухались, чи не почують гідної відповіді й при тому кидали оком на всі боки та похитували «коралями»...

Люди почали ходити говіти. Ті, що мали більше часу й побожніші, не бажали тягнути сповіді до останнього тижня. Йшли «до запису», чекали своєї черги й кожного вечора слухали вечірню... Настя також говіла. Потім буде тіснота, а до того не буде часу. Вона кожного вечора надягала свого, критого чорним сукном кожуха-бекешу і йшла до церкви. Сповідав молодий піп, що заступав хворого о. Клявдія.

Матвій все вів своє господарство. Як добрий капітан корабля, так і він не покладав ні на кого надії, а вів сам свій корабель. Він думав за те й за інше; там щось поправляв, там готував до весни якийсь начиння, там виносив на сонце пашню, чи одєжину. Мов добрий годинник, він ішов кожний день, кожну добу по заведеному порядку, не дивлячись ні на болі, ні удари, що сипались на його стару голову. Він ішов спокійно, певно й рівно. Хай там що робиться, а він тут на своєму... господар і пан. Його око завжди дивиться за господарською машиною й тільки помітить

маленьку перешкоду — він іде, торкається вправною рукою й усуває її.

А Володько, крім читальні, куди кожного вечора ходив, зайнявся писанням. Що він писав? Хто може сказати. Пише. Папір, чорнило, перо... Щось там, на краечку стола сидить і пише: Чи є хто в хаті, чи нема, найкраще ввечері. Ні батько, ні мати, ні тим більше Хведот, не питали, що то буде. Колись питали й що ж? Наговорив, наговорив, а хто то второпав. Хай зрештою пише. Іноді він пише від самого ранку... Прилипне до того столу й не відірвеш. Аж вечером якось встане — червоний, майже п'яний, нічого не говорить, їсть, що дадуть, і відходить...

— Ах, Боже, Боже... — Таке зідхання виривається в Насті і, коли вона в церкві, вона дуже довго молиться за сина. Так, так... Дуже довго... Вона, так за нього боїться, бож... Господи! Таж що з нього вийде? У цілому селі нема такого. І то її власний син... Мати Божа, з тим чорним, скорботним обличчям! Захорони його й поведи по добрій дорозі. Хай не зійде на безпуття, Мати Господа мого, — благаю тебе я, грішна й недостойна!..

Молитва матері мусить бути вислухана. Нема Бога, щоб не почув її... Мати... Вона вкладає в молитву огонь своєї могутньої любови, краплини крови свого серця, свої гарячі сльози, цілу, як є, себе... Нема більшої істини, як та, що вложена в слово Мати, з якої відходить навкруги все обняте життям.

**
*

Одного дня Володько захотів до міста. А чого? Іду і вже... Він потребує на пошту... А що дорога розбита, що грязюка по коліна й що дома нема зайвого гроша, йому байдуже. Батько довго монявся в своїх хустинках, де хороняться вузлики з грошима... Потім дав синові відчепного півзлотка. Син подивився, взяв, але не сказав нічого. Він переконаний, що це йому мало, а хто йому дасть ті десять, чи кілька грошів, що будуть йому бракувати. Але казати щось

батькові нема відваги. Батько за нього вже стільки наплатився, що йому прикро.

Дорога дійсно погана, але не стільки, щоб не можна йти. Хто потребує — йде. Ноги грузнуть у розмерзлу землю, ховзаються... За чобітьми тягнуться закарваші болота... Ну... Воно погано... П'ятнадцять кілометрів на пошту, цілий день — туди й назад... Але, як треба...

Володько вже великий парубок, а виглядає цього дня, як дитина. Він ступає по болоті, ніби за те йому заплатять, ніби він дійсно піймає те, що бачить перед очима.. Те, щось велике, неозначене ніякими словами, невловиме й неуявно далеке... Слава його манить. Цього не можна казати. Ніхто не сміє на землі знати, що й Володько хоче бути славним... Матвіїв син... Запханий в якийсь куток на землі... Трохи зацькований, зо всіх боків обставлений сторожею. Ах, яка та дорога брудна, грузька й далека... Але, кому треба...

На пошті сердита, (обов'язково!) гарна панночка кинула Володьків пакуночок назад. — Полецони? Шістьдесьонт гроши!

Він це знав. Лист тяжкий, а так звичайно пустити його не можна... Можна б ще зайти до Лазюка. Тих десять грошів... Позичить. Давно в нього не був. Соромно заходити. Він, ніхто інший, казав Володькові: нема там України, а той не послухав. За один неповний рік людина може багато пережити й багато навчитися.

Лазюка нема дома. Стара господиня сказала: — Посидьте. Він на лекціях... Зараз прийде. — Подивилась на стінний, старий годинник і додала: — Десь скоро.

У кімнаті висить велика мапа Європи. Є ще інші оздоби, але мапа забирає всю увагу. Барвисті плями держав, державок розкиданих випадково, в непорядку, червоні, поплутані жили залізниць, чорні — річок... Велетенська, зелена Росія... Зелена. Ціла зелена, ніби овоч недостиглий. Під нею синя Україна. Посередині розгалужений Дніпро... Йде не просто до Чорного моря, а на південний схід до Азовського, але потім роздумує й поволі вертається. Ах, Дніпре,

Дніпре... Дивишся на тебе й думаєш... Ми недостойні тебе, старий діду. Потім Володько дивиться на Німеччину — ясно-жовта, ніби розлита пляма барви. Берлін, Гамбург, море... І Англія... Блідо-червоний, розтягнутий острівець, а навколо океан, вода, Атлантик. Дивно дивитися на той острівець і думати, що на ньому живуть люди... Пани світу... Володарі морів, океанів...

У сінях тупіт, брязкіт дверей... — Ой, йой! Кого я бачу! Зараз, зараз! — Це Лазюк. Убіг розчервонілий в окулярах... За шкелками блискучі очі. Володько уперше бачить його в окулярах. Він мусить краще витерти ноги. На вулиці таке болото... — Тепер поважання! Де пропадали? Дяка Богові — знайшлися. Ну, ну... А виглядаєте добре... Я чув... Я все чув... Скільки? Сім місяців? Вісім? Ого! Трохи багато. Але тепер... Е, буде добре... Все буде добре. Альо! Пані Виспяньська! Два борщі!.. Поїсте зо мною? Так? От це гаразд!

Перерва. Говорить Володько. Село, боротьба, читальня — все нудні й знані речі. Приходить борщ — один, другий... Тарілки на білому настільнику: блискучі, витерті, мідяні ложки, ножі, видельця... Карафка з чистою, прозорою водою, тонкі хрусталеві шклянки. — Будь ласка. Прошу...

— Вам треба Заходу... — Продовжує перерване Володьком Лазюк, розстеляє на колінах серветку, бере ложку... — Казав вам... Вам треба туди. Тут... Так! І тут земля... Своя, дідівська, але там Берлін, там Париж, там Рим Що ви хочете? У нашому доброму Крем'янці є все, тільки нема головного: Європи! А нам треба її. Треба! Більше її, як сонця... Я там був і знаю. Мусимо казати: ми й Європа. Інакше нічого-ого не вийде. (Він вдарив на «нічого»). Ви пробуєте писати? А бачили ви велике місто, трамвай, копальню, готичну церкву? Тюрми та поліція не вистарчить... Ні, ні, мій голубе.

Це був його тон. Слова, що від нього виходять, усмішка, відблиск шкелок на очах, рухи — живе все, цікаве, бадьоре. У нього повно думок. Вони вибризкують у реченнях і Володько їх приймає. Він все

бере з собою так само, як десять грошів і відходить. Одного йому не признався — нащо потребує ті гроші... Це слава... Будуче... Ні, ні! Про таке краще мовчати...

Над вечір Володько ступає додому. Веселий, щасливий. Погана дорога не шкодить, втома — дурниця, заляпані чоботи не мають найменшого значення. Він несе в собі радість... Тепер тільки чекати. Терпіння... Вже десь далеко за горою причаїлась і чекає його слава. Вона, мов любка, соромлива, але треба взяти її.

Догоряє гарний, передвесняний день. Над заходом кілька криваво-червоних хмарин, що погрожують нічним приморозком. Сонце пересовується з крижини на крижину, ховається, то знов виринає, а потім, потім поволі, обережно спадає десь туди за землю. На тому місці ще довго горить сяйво, ще довго, майже непорушно, лежать червоні крижини хмар... Вони поволі тахнуть, бліднуть, підносяться вище... Одночасно барва неба гусне й з нього в різних місцях виступають дрібні, мерехтячі огники. На землі в той час западає присмерк.

За такого присмерку прибув Володько до села. Все ще був веселий і бадьорий. Комусь треба б це показати. Хотів зайти до Наталки. Навіть деякий час постояв на роздоріжжі перед селом, але все таки не відважився. Ще рано... Бачили б зайві очі... Пішов своєю дорогою. Зайшов до Сергія. Нема. Кудись подався. Пішов далі. Дорога тут надзвичайно розбита. Чоботи глибоко грузнуть у болото, але вже всеодно. Проти Тараскової хати гармідер. На вулиці в болоті троє, без шапок людей. Обнімаються, пхаються, кричать. Видно п'яні. Володько підходить. — Добрий вечір!

— А-а-а! Во-ло-дько! Дай Боже! — Це сам Тараско. Товстий, куций, без шапки з розбитим волоссям... Розставивши руки, преться на Володька. — Гість... Оце так гість!

— Що тут є? — запитав Володько.

— А, знаєш... Це я... Справляю хрестини... Породив. Сина, сина зродив.. Як той Іаков... Тільки той

зродив дванадцять колін, а я щось п'ятнадцять, чи скільки... А ці ось б'ються. Кум Никон за Леніна, а кум Санько проти... І розбери. А я кажу: плюньте на Леніна. У мене сьогодні празник. Я сам кумуніст, а всетаки кажу: за царя жисть ліпша була. Ні? Володьку, ні? Скажи сам. І «водка» була якслід і свобода... Ні? Хто знає з «червоною головою», ніколи не забуде Ніколки. Я сам його патрет повісив... Йй-бо'! У мене в хаті... Зайди побачиш... Висить... Скажуть ти комуніст, а я — дивись. І на Миколку... Який я кумуніст, коли в мене цар висить... Ні, Володьку? Скажи сам... А це мій кум Никон... А це Санько... Помири їх! Плюньте на Леніна... А ти, Володьку, ходи... Ні, ні... Ходи! Ти ж знаєш мене... Не знаєш? Забув? Забув, як колись у Никона... Е, я ще тоді був «халастой», вдовець, а сьогодні п'ятнадцятий раз батько. Ти ж мене знаєш. Ні? Я ж Степан Тараско, ні? — Майже за кожним словом він повторяв своє «ні». До Володька підійшов також Никон.

— Не впирайся! Йди! Кум Тараско вженив мою тітку, тепер знову став батьком. А я хотів його Килинку взяти.

— Куме! — кричав Тараско так, ніби це вже йому остаточно вирішене. — Візьмеш. Кажу: візьмеш. Даю тобі її. Моя дочка і я — одно. Даю! Будемо кругом свої. Тільки ти того... Ну, кумуніст... Ну, безбожник... Але... Володьку? Чи правильно зробив? Скажи? Родився в мене син. Кум Никон вперся й нізащо... Не хоче до попа. А я кажу. Не бійсь попа! Не з'їсть. Я кумуніст також, але хрестити треба. Ні? Володьку, ні? Нехрещена дитина — не дитина. Ну, от... А я ж двадцять нецьок продав, горілки купив.. Як же його не хрестити... Але зайдём! На дорозі не хрестини. Никоне! Саньку!.. Тягніть його!..

Володька взяли під руки. Він пручався. Тараско підпихав... Тараскова хатка на пригірку. У сінях, у хаті люди. — Не пручайся, Володьку, — крекче Никон. — Йди! А, чорт! Побачиш хто зо мною за куму... Ганка!.. Ні! Стій! Тримай, Саньку! Не вирвешся! Гей, там! — кричав він ще з порога. — Володькові горілки! Не вип'єш — вб'єм!

— Ти ж комуніст! Якого чорта!

— Не ображай, Володьку! Мовчи! — А потім, коли вже Володько випив і сидів на покутті, Никон казав: — З тим комунізмом мовчи. Який я в чорта комуніст.

— А що ти є?

— Никон. — Він це сказав і спохватився. — А раз «її» нема... Ні там, ні тут... Так що ж? Де та твоя Україна?

— А Ленін є? — Гостро сказав Володько.

— Ленін?

— Дай Боже! — Перебив веселий Тараско. — Куме! А пий! Володьку! Ага! Ти ще не бачив? Дивись! Не правду я казав? Цар!

Володько подививсь на стіну. Образів на ній не було, а цар висів. У старих з образу рямцях. Володько пізнав портрет. Це зі школи, тільки обрізаний. Тараско вказував куцим, грубим пальцем і зуби його блищали від сміху. — Потягнуть вас за нього, -- сказав Володько.

— За царя? Ніколи! Таж це був цар усім. Ні? А Варшава не була під ним. Забув? Тото!

До Володька присіла Ганка. Вона була на підпитку... Тараско заспівав: «Гей, куме, куме, добра горілка, вип'ємо, куме, ще й з понеділка!» Ганка йому підтягнула. За нею Никон, за Никоном інші. Всі тягнули грубими, сирими й п'яними голосами. Володько відчув, що п'яніє. Йому підсунули пісну, на олії смажену капусту, і він їв заржавілою, осібно для нього принесеною, ложкою. Потім не видержав і сам заспівав. Ганка присунулась до нього зовсім близько. Очі її блищали. Вона обняла його за плечі й співала... Всі ці люди веселі й щасливі. Їх тут повно. На лавицях, на ліжках, у запічку. Чоловіки й жінки, кілька дітей, Тараскові дочки й та сама Килинка, що її хоче взяти Никон і Горпина, що колись за війни гуляла з капітаном, а тепер у короткій спідниці, у «тухлях» та довгих панчохах прибула на хрестини з міста, де служить. Тараско дивиться на неї гордо. Справжня пані. Навіть коси підтяла. Володькові також добре. Всі його люблять, всі до нього п'ють, всі сміються. Перед

ним вирує людська маса, і він між нею, як свій, як одна цілість. Никон кілька разів намагався виправдуватись. Він тоді... Знаєш? Там у панському саду? Він там, їй-Богу, не був. Він має свідків. Як почув, що Володька хочуть бити, він сказав: хлопці! Подуріли? Як можна на Володька?.. Але Йон побив козака й уже не міг спинитись... З поліції просто забрав хлопців і пішов... Але він туди не ходив.. Їй-бо', ні!

Потім він ще говорив: — Поїду, — каже, — звідсіль... Ну, його к чорту. Минулої ночі хтось у Архипа вибрав з льоуху бараболі, а мене знов тягали. Ну, подумай: потрібні мені бараболі? Що я жінку, дітей маю? — Він лайнувся матюком і сплюнув... — Володьку, — шептала з другого боку Ганка. — Провед'еш мене? — Через голови Тараско подавав нову, гніду пляшку... — Слухай! Кумо! Ганко... Вгости но його цим! Га? Навмисне для нього... — То була сливянка. Володько був п'яний, але Ганка наливала, він брав і пив. Одну чарку, потім другу. А сам Тараско, ніби розчулився власною добротою, підсів до Володька. — А я вже нераз кажу: ми тебе любимо, що не гордий. Ні, ні... Ніколи не був гордий. Зустрів чоловіка, випив з ним, поговорив... А... — Він сам себе перебив. — Кумо, Ганко. Ще! — ні, ні, ні! — Запротестував Володько. — Е-е, що там. Лийте, кумо! Хе-хе-хе! Кумо! Та пригорніться. Я Йонові не скажу. Хай там сидить... Йому, бачте, вліз у голову команізм. Впертий чоловік, що не кажи... Он кум Никон хоче до Франції. Ні, куме?

— І поїду! — Твердо сказав той.

— Ідь! А ми й тут не згинемо. А на ті бараболі наплюй. Хто б крав сьогодні бараболі... Архип, клятий чоловік, видумав. Так, так, кумо! Ближче до нього, ближче... Хе-хе-хе! — Ганка була вже п'яна. Вона тиснулася до Володька. Він обняв її за плечі, чув її гаряче дихання біля вуха. Вона шептала йому щось, потім зайшлась реготом. Володько не зрозумів її, але також сміявся. Робилось все веселіше. Люди зливались у щось одно. Тараско оп'янів і все вихвалював Володька, ліз з ним цілуватися, шкодував, що не взяв його своїм кумом. — Ге! Тепер ти з нами.

Йон колись казав: коли він не з нами — дрюком його! А... Ех, Володьку, Володьку! Я також свиня. І я тоді старий вечором був... За пробаченням я стара задниця пішов за Йоном проти тебе... А тепер ось... Ех, ех! Що то зробить чарка... — Він був піднесений, не вдержав і заспівав: «Ой, чарочко, чарочко, медовая! З ким я тебе п'ять буду, молодая?» Пісню урвав на середині й голосно крикнув: — Але, Володьку!? Тепер ти з нами? З нами? Ні, Никоне? А ми йдемо за тобою! Далай з Йоном!

— Тихо! Не кричіть! — Вмовляв його Володько. Він хотів звестися та йти. — Не! Досить мовчати! — Кричав Тараско, схопив порожню пляшку і вимахував нею над головою. — Кричати буду! Хай чують всі! Не, не! Ще не підеш! Сиди!

— Піду, піду! Я вже йду! Йду! — Він встав, а за ним встали інші. Ганка також встала. Тільки Никон сидів. Опустив голову на руку й сидів. Потім зненацька голосно заривав. Всі обернулися в його бік. — Никоне! — Вдарив міцно Володько по його плечах. Баба ти? — Никон зірвався, вдарив міцно по столі кулаком, аж підскочили шклянки, і диким, п'яним голосом через плач заривав: — Не дозволю! Яке мають право мене робити злодієм? Я не крав! Не крав! Я нічого не крав! — Він гатив кулаком за кожним словом.

— П'яний, — добродушно проговорив Тараско. — Лиши його.

Володько дійсно лишив його й через натовп продерся до виходу. На дворі дихнув свіжий, холодний вітрець і стало краще, Але всетаки був п'яний. Хата, люди, дерева мали особливий, незвичайний вигляд. — Ти тут? — Це Ганка. — Проведеш мене? — Володько не відповів, пішов у сіни, знайшов Тараска, розпрощався й пішов.

— Чекай! — Неголосно гукнула Ганка. — Не йди туди... Там болото. Сюдою. — Повела йогогородами, поза хатами, поза школою. Володько ступав навмання, спотикався. Ніч зовсім темна, тільки зорі яскраво блищать. Ганка говорила, а Володько мовчав. Пройшли попівське подвір'я. Десь там під хлівом

низьким голосом гавкав Казан. У кімнаті о. Клявдія світилося. Минули попівське й перейшли на цвинтар. Тут витоптана стежка до церкви. Перейшли через цвинтар до перелазу, перейшли город. Ганка тимчасом вмовкла. Тільки дійшовши до свого городу, тихо сказала: — Володьку. Чекай. — Тут він ішов наперед і на голос зупинився. Вона підійшла, взяла його руку. — Володьку! Ти сердишся?

— Чого?

— Чого ж мовчиш?

— А що казати?

Вона взяла його другу руку. Зробилася рівна, ніби твереза. Мовчки дивилася в його очі, цілим тілом нахилилася, щоб не схилити голови й краще бачити його. У нього крутилась голова, намагався триматись рівно. Дивився так само на неї, а потім раптом обняв її й тісно, тісно пригорнув. Вона швидко закинула руки йому за ший і припала щокою до грудей. — Будеш? — Пристрасно, ледви чутно шептали її уста. — Будеш? — Вона сама не знала, які то слова й нащо вони. Вона швидко, тяжко дихала, все тісніше й тісніше горнулась... Потім підкинула голову й впилася в його уста. — Підем! — Так само пошепки кинула. Він піддався. Був весь обнятий жагучим, сильним почуттям. Щоки його горіли. Швидко вела його попід вікнами за руку. Широкі двері... Відчинила й потягнула його за собою. Двері знов зачинилися. Густа, мертва темнота. Далі, далі... далі... Під ногами зашелестіла солома... Обняла його знов міцно, і обоє звалились у якусь бездонну прірву...

**
*

Над ранок Володько вийшов з клуні. Не хотів іти додому дорогою, через село. Там болото й можуть його зустріти люди. Ганка провела його через садок на городи. Біля задніх воріт поцілувала, спитала чи прийде ще... Лишив її й пішов.

Схід вже сірів. Земля трошки примерзла. Йшов дуже швидко. Йому було дивно, неприємно, соромно. Зупинився аж на зрубі й зненацька згадав собі: вес-

на, праліски... Струнка дівчинка, покрапаний ластовинням носик, розумні, сині очі. — Що ти тут робиш, Володьку? Де твої проліски... А хоч', я дам тобі цю квітку?.. Ну, то хочеш цю, чи цю? Засміялася... Білі, рівні, дитячі зубки... Білі квітки й сині, блискучі очі... Тоді були діти... У душі, у серці, в голові... Спомин... Йде по тій самій землі, тільки тепер не той. Але так мусить бути.

Збоку стояв дерманський ліс. З заходу віяв холодний вітер і ліс безупинно шумів. Небо швидко крилось сірою хмарою й обіцяло сніг... Деякі сніжинки вже спадали, але не падали на землю, а летіли наперед по вітрі.

Володькові не хотілося йти додому. Краще оминув би його... Але треба йти. Прийшов. Вже було зовсім видно. Мати поралася біля печі. Василянка пішла до льоху по капусту, Хведот ще лежав. Батька вже не було дома. Вчора приїхав з Дерманя Василь, переночував тут і ледви світ, вони обидва поїхали на Ронівське.

Володько скинув свої брудні чоботи. Відчував, що мати робить йому в душі докори. Вона мовчить, але він чує її мовчазні слова. Знає їх. Також знає, що й Василянка недобре про нього думає. Це творить негарне, прикре почуття, і він навмисне швидко зриває з себе зімятий одяг, падає на ліжку, огортається ковдрою й засипає.

Прокинувся перед обідом. У хаті не було нікого. Він швидко почав одягатися. Увійшла мати й казала: — Там для тебе папірець. Принесла Григоркова дівчина.

Папірець лежав на миснику. Взяв його й розгорнув. «Ниприходь володьку вернувся іон». Незграбні, криві, вправо, вліво літери писані олівцем. Ніяких знаків, ніякого підпису, але Володько його зрозумів.

**
*

Вернувся Йон. Ця звістка розлетілася миттю по цілому селі. Володько пішов до читальні й перше, що довідався — вернувся Йон. Зустрів Сергія. — Чув?

Вернувся Йон. У козака, у Габеля, у Левинських, у Ронів говорили про Йона.

Він був у селі, про нього говорили, але його ніхто не бачив. Про нього тільки говорили. Кажуть, що ще більше сердитий, ніж був. У тюрмі його били. Тепер він комусь казав, що не вернеться так довго назад до тюрми, поки буде жити на світі козак і ще дехто. Це не погроза. Це може бути. Під «ще дехто» Володько міг розуміти й себе. Тим більше, що Володька знайшла Григоркова Вірка й пошепки (хоч навкруги нікого не було) сказала: — Я бачила Ганку. Казала, ви маєте стерегтись. Йон погрожує. Лютий страшно... Ганку дуже бив, і вона втекла до своїх.

Подібні чутки доходили не тільки до Володька. Вони розходились по всьому селі. По всіх хатах говорили про це й чекали чогось... Тим більше село було напружене, коли одного разу трапилася знов покража. У Дмитра Шепеля вибрали комору. Ніхто не думав на Йона, але це з ним зв'язувалося. Арештували знов Никона і його швагра з Башковець. Це було на поклони... А за пару днів рознеслася чутка, що на Угорщині напали на двох жандармів, одібрали від них зброю й дуже їх збили. Пустили їх живими, але хто то був — не відомо. Їх було п'ять і всі в масках... Того дня хотіли знов забрати Йона, пішли за ним, але його не знайшли дома. Перешукали скрізь, та даремно. Розпитували сусідів, робили ревізії у Тараска, у Макара, у Трохимового Кіндрата... По селі ходила озброєна поліція. Був передостанній тиждень великого посту. Все принишкло, втихло. У церкві сповідалися...

Але читальня йшла. Володько приходив, як звичайно, урядував, організував свою футболеву дружину. До Йонівських погроз відносився легковажно. Сергій також кожний день приходив до кооперативи. Рона грав у шахи й щочетверга скликав засідання управи. Крамниця торгувала. Перед святами купували більше, ніж звичайно. Привозили нові товари.

І от у Вербну суботу, коли всі були в церкві, до кооперативи хтось забрався й вибрав багато краму. Бухлова не було дома. Злодій виїняв шибу в вікні

крамниці й так вліз. Це знов зворушило селом. Управа робила засідання, сходилися пайщики, прийшла поліція... Писали, говорили, обдивляли будинок, шукали слідів, але все марно. Никона ще в селі не було. Він сидів за комору, хоча йому не могли нічого доказати. Його тримали тільки через його швагра. Тепер навіть не знали, кого арештувати. Чіплялися до Тараска, але той ту ніч мав варту на селі, його бачили різні люди.

Володько легковажно відносився до погроз Йона, але ці крадіжі поважно його турбували. Село нервувалося. — Хто те все робить? — Це питання ставилося зо всіх боків. Деякі дядьки почали натякати! — Е-е! Поки було по старому — був спокій. А почав отой свої ханаберії... — Ці закиди обережно підтримував Габель. Читальня йому перешкоджала, бо хоч село пило, але не так, як до цього часу. Володько сам ніколи до Габеля не заходив і ніколи не купував у нього. Навпаки. При кожній нагоді, наскільки міг стримував хлоців від п'янства. А Габель був обережний. Він не говорив проти Володька отверто, але з приємністю підливав оливи до огню. Десь довідався, що Володько ходить за Йоновою жінкою. Зараз це пішло, куди треба. Довідався, що зустрічається з Наталкою й уже зачіпив цим Ілька. Габель знав все, що робиться в селі. Від його уваги не уникало нічого. Одночасно при зустрічі з Володьком він робив солодку міну, розпитував, коли буде нова вистава, ремствував на староство, що не дає дозволів. — Все через староство. Коли б не робили перешкод спочатку, все було б добре. А то подражнили... — Володько знав, на що то говориться. Він не відповідав Габельові... Намагався уникати його товариства...

Але це впливало на Володька зле. Село збурене, розбите. Там Симон із своїми вірниками. Зачиняться й виють, кличуть Бога рятувати їх, бо наступає страшний суд. Їх виття затроювало село. Людям здавалося, що дійсно станеться щось погане. Може той Симон щось розуміє...

Під таким настроєм Володько проводив свої дні. Праця йшла і дома і в читальні, але він кожного вечора не засиджувався довго, а вертався скорше додому.

До дівчат зовсім не ходив. Ганка не показувался в селі, а хоч Наталка, кілька разів переказувала, щоб прийшов, одначе він відмовлявся. Бачив Мокрину, і вона сказала, що Наталка поправляється, вже ходить, була навіть на сповіді. Володько хотів її відвідати, але тимчасом не міг цього зробити.

На Володькове щастя його батько недуже переймався сільськими справами. Він мав досить своїх. Василь поволі перевозився, і Матвій весь час йому помагав. А до того треба й своє доглянути. Почали орати на весняний засів. Скрізь стільки роботи, що старий не може собі дозволити думати про село. Він має там сина. Хай той думає. На його плечах господарство...

ХІІІ.

Великдень злагіднив настрій села. Люди йшли до церкви... Христос Воскрес... Дзвони... Сонце. Дівчата співали веснянки й виводили кривого танця.

Йона в селі не було. Ніхто не знає, куди він зник. Володько намагається знов обняти село, чимсь його зацікавити. Він старанно підготовляє виступ своєї футболевої дружини. Відбулися збори, впис охочих займатися спортом, вибір капітана. Цей обов'язок взяв на себе Володько. Він весь віддається своїй дружині. Забув, що відіслав допущеного листа, що минуло стільки часу, а відповіді нема. Було заглядав до старости проглянути пошту, а тепер дав спокій.

Земля підсохла. Розцвіли черешні. Одного гарного дня під вечір на тилявецькому вигоні вперше стало дві дружини копаного м'яча. Дві одинадцятки молодих хлопців. Ціле село зійшлося поглянути на таку дивовижу. Люди сміялися, жартували. Дівчата соромились хлопців у коротких штанцях. Тренера покищо не було, і Володько сам керував тренінгом. Увага! Свисток! Дружини зарухались, м'яч застрибав. Хлопці моталися по грищі, незграбно тупцяли, вимахували руками, гукали. Ось женуть у браму м'яча. Антін завзято на місці тупцяє, розмахує руками, сопе. М'яч добіг, Антін розмахнувся ногою, але поки вдарив, м'яч вже пробіг браму й був далеко за нею. Сергій на нього кричить, лається, але наступний раз та сама штука повторюється з ним самим. Володько грає в нападі, як правий «хорварт». Розігнався, жене люто м'яча. Ось йому пре назустріч Демид. Хотів вибити з-під ніг м'яча, зо всієї сили копає сильною ногою. М'яч від цього вилітає в бік, але й Володько падає, мов підтятий, на землю. З ноги рине кров. Здається, вона перебита. Поволі рухає нею і впевняється, що ще не перебита, але встати не може. — Біжи, біжи!

— кричить він лежачи. — Сергій! Бий! Романе! Увага! Темпо хлопці! Темпо! Браво-о-о! Браво-о-о! М'яч полетів у протилежну браму, Володько свистить, хоче зірватись на ноги, але одразу знов падає. — У, чортова нога! — лається й кричить, що має сили: — Браво, хлопці! Добре! Нова тура! Ти, Антоне, так не тупцяй! Скорше! А ти, Демиде, женеш добре, тільки делікатніше. Не куй, а то ми скоро всі, мов снопи, лежатимем.

Через дві години засапані, залиті потом і болотом хлопці вертаються до читальні. За ними йде ціле село. Всі регочуть. Багато з грачів шкутильгає, але ніхто не звертає на це уваги. Завзято сперечаються: — Неправда! — перечить весь червоний Антін. — Я бив добре. Але моя нога трохи тяжка. Це винен воротар. — Антоне! Не роби гріха! — перечить знову Роман, що стояв на брамі. — Коли б не я, нам вліпили б сто «голів». Ти повертаєшся, як ведмідь. — А Роман хоче, щоб Антін одразу пурхав, як метелик, — перечить котрийсь. — Ну, як нога? — питає Володька Демид. — Я не хотів так, — вибачливо додає. — Не біда, Демиде! До весілля заживе! — казав Володько й боявся поглянути на свою ногу, що зовсім над п'ятою посиніла й сказано боліла.

Спортовий клуб почав швидко розвиватися. Утворилося три дружини «Прометей» — перша, друга й третя. Закликали з міста тренера. Став ним молодший брат Андрія Андрійовича — Михайло, що навмисне для цього вернувся з міста на село. Село ожило. Скрізь говорили про «футбол». За Йона почали забувати. Його прихильники, крім декотрих найвірніших, поволі зголошувались до читальні. З тюрми вернувся Никон. Він більше не нарікав і не плакав, а почав ходити до Кремянця. Старався дістати закордонний пашпорт і виїхати до Франції на роботу. — Ти віриш, що я крав? — питав він Володька. — Крадуть, але тих не чіпають... Я знаю хто...

— Хто?

Никон мовчав. — Ну, кажи! Кажи!

— Приказчик, — отверто проговорив Никон.

— Никоне! Не жартуй. Маєш докази?

— Маю... Але я не дурний мішатися. Я тобі нічого не говорив... Так і розумій...

За пару днів після цієї розмови, Володько вертався вечором додому. Світив мосяць, цвіли дерева, у дерманському лісі на запусі виспівували соловейки. Володько був утомлений, бо цілий день працював дома, біля хати (продовжували перервану роботу), потім тренував з дружиною. Хутір Матвія відділений від решти дерманських хуторів кількома полями. На полях сходить і яриться ярина. Тепло, приємно, весело.

Перед своїм хутором вже здалека Володько помітив чорну постать. Підійшов ближче — «добрий вечір» і... зупинився. Перед ним стояв Йон. Володько проти волі затремтів і змішався. Йон дивився на нього спокійно, з усмішкою. Він бачив, що Володько його боїться, і це його тішило. — Я тебе чекаю, — сказав він ніби спокійно, але це не зменшило Володькової неприємності. Навпаки. Тим більше, що Йон весь час тримав праву руку в кишені. Що він там має? Володько тимчасом тільки стоїть і дивиться з голими руками.

— Не бійся! — Байдуже сказав Йон. — Не хотів би зійти зо мною трохи на бік? Тут на дорозі ніяково. Хочу поговорити...

— Я тебе не боюсь. Що можеш зо мною зробити? — нарешті проговорив Володько. Намагався надати собі бадьорости, а на думці мав: «Що буде, то буде... А я з ним буду битися...»

— Можу вбити, — так само байдуже проговорив Йон і вийняв з кишені руку. В руці був револьвер. Володько випростався. Хвилинку він не знав, що йому робити. Крикнути? Хто почує. На щастя на хуторі почав гавкати собака, і це його трошки підбадьорило.

— Не бійсь... Не бійсь, — насмішкувато проговорив Йон і сховав руку з револьвером. — Нічого не зроблю. Ходім. Хочу поговорити...

Вернулися назад і попід Ет-Тоевим городом дорожиною пішли до дерманського лісу. Володько все

тримався обережно. Рука в кишені не давала йому спокою. І коли вийшли геть під ліс, Йон почав...

— Та не бійся. Тебе стріляти не буду. Так тільки — налякав... Хоча ти й свиня, але жий. Чорт з тобою! Чую, зайнявся спортом... Втихомирюєш село? Ідію. Культура!.. — Іронічно процідив він крізь зуби.

Хвилинку помовчав і додавив: — А хлопців моїх не чіпай. Чуєш? Це я тобі зазначую. Жінку — можеш... Плювать мені на неї, а до хлопців зась! Грай собі футбол... Можливо, виграєш свободу... Віриш ти, що так щось зробиш?

— Вірю! — Твердо сказав Володько.

— І дурень! — Не менш твердо відповів Йон.

— Ще не відомо, хто з нас двох...

— Ти! Це ясно. Просвіта, футбол, пан Рона... Що той ідіот? Грає в шахи й випикує Ілюстрований Кур'р Цодзенни? Ха-ха-ха! Культуртрегер! А ти його прибічник. Я не вірив, що ти будеш така зрадниця.

— Йоне!

— Я не Йон! — Різко перебив Йон Володька. — Я був ним. Сьогодні я людина. Колись міг мене вкоськати... Сьогодні не вдасться!

Стояли один проти одного. Мосяць лив на них своє сяйво. Густі тіні клались набік. Недалеко чорною стіною стояв ліс. З другого боку хуторі, молоді садки, білі хати під місяцем.. Йон стояв спиною до місяця. Дашок його кепки кидав густу тінь, що ховала в собі чітко закроене, виразне обличчя. Натомість Володькове моложаве, свіже лице зовсім залите місячним сяйвом. Дашок його кашкета робить невеличку тінь над чолом. Вираз його добрий, тепер поважний і трохи схвильований.

— Знаєш, Йоне? — почав Володько. Голос його зміцнів і вирівнявся.

— Ну? — відповів той понуро...

— Мені здається, що ми обоє зле робим...

— Що маєш на думці?

— І ти помиляєшся, і я помиляюсь...

Йон подивився на нього, мов на божевільного. — Ти помиляєшся, — сказав він рішучо, — але я ні.

Мене розуму не вчи. Сам вже виліз з пелюшок. — Тут він говорив довго. Речення певні, уривні; слова сердиті, як і колись. Він розвивав перед Володьком свої пляни. Видно було, що він не стратив надії переконати того «ідіота», спасти його, повернути на правдиву стежку. Володько мовчав. І коли той скінчив, він сказав: — Так, Йоне! Коли б ми — ти і я — разом... Ми дещо зробили б... Можливо колись ще зійдемось. А покищо наші дороги розходяться... І то протилежно...

— Але хлопців моїх не зачіпай! Ще раз кажу! Тепер можеш іти. Для тебе буде краще, коли будеш за мене мовчати. Йди!

Володько відійшов. Йон довго стояв на місці, проводив його поглядом. Потім повернувся й швидкими кроками пішов у ліс.

Ця зустріч здивувала Володька. Не знає чому, але Йон йому подобається. Можливо, він і сам хотів би таким бути. Рішучість, певність себе, виразність. Він був так піднесений і схвильований, що не хотів йти спати, а хотів йти кудись, з кимсь бути, якимось проявляти себе. Він же такий молодий. Навкруги така сильна, жагуча весна. Любити! Хай що — любити. Можливо, ще крок і він назавжди стратить молодість, весну, любов... Йонові слова влили в нього силу. Він не пішов додому, а повернув назад у село. Через кущі, через Титів город вийшов на дорогу, що веде вниз до криниці, повернув вправо й пішов долиною. За пів години він піднімався під гору. Перед ним садок, хати й там Наталка... Але як її викликати?

Зайшов під Настину хату й застукав у вікно. — Хто там? — Почув за хвилю й у вікно виглянула пелехата, жіноча голова. — Є Настя — спитав Володько. — Насте! Тебе кличуть, — чує Володько мову за вікном... — А хто там? — питає Настя матір. — Володько, чи яка біда...

За хвилину двері сіней рипнули, і в їх обрамлюванню з'явилась Настя. Вона боса, у білому, накрита рядном. — Володьку? Це ви? Так пізно? — Не пізно... Нам ніколи не пізно! — Весело сказав Володько... — А в мене була Наталка. Довго сиділа й недавно пішла..

— Йдіть за нею! Насте! Йдіть! — А Демида не бачили? — питала вона. — Бачив. Завтра прийдемо з Демидом!

Настя пішла й скоро сховалась у тіні сусідського саду. Володько зістався сам. Сів на призьбі, розставив коліна, дивився вниз і посвистував. За короткий час чує тупіт босих ніг, стрибки через перелаз, тіні, тихий сміх. Він швидко встав. Назустріч бігли обидві дівчата. Наталка підбігла, кинулась Володькові на шию й при Насті почала цілувати. — На! На! Це тобі за те, що так довго не приходив! Хай Настя дивиться.

— Схаменіться! Не робіть наніч оскоми! Здурила, Наталко!

Володько нагнувся, підняв її на руки й кілька разів обкрутив кругом себе. Наталка радісно притиснулась і сміялась. Серце її билось щастям, молодістю й коханням

З неба дивиться місяць... Над полем, за городами цвітуть яблуні.

А за пару днів Володько був знову у тюрмі. Не сам. З ним були: Сергій, Кіндрат, Антін, Тараско... Це сталось так несподівано, що ніхто не міг дати собі з того повного рахунку. Всіх заарештували... Зробили ревізії у Матвія, у Сергія, в читальні... Дуже гостру ревізію зроблено в пана Рони. Прийшли до нього серед ночі... Шестеро озброєних до зубів людей. Розбудили. Переляканий Марко засвітив лампу, заспаний Рона поглянув у вікно, у двері... І у вікні, і в дверях люди, багнети, кашкети з білими цифрами. — Прошен вставаць. — Іменем права... Ордер на ревізію... Рону набік... Ніхто не сміє виходити. — Панове! Цо то ест? — Пан Рона здивований до смерти. Він весь час повторює: — Я естем пісаж... Жадни політик.. Тутай плякати мих п'ес... Естем артиста.

Ті всетаки шукали. По столі, в столі, під столом. На ліжку, в ліжку, під ліжком, у шафах, під шафами, на шафах. Вийняли одяги, викинули купу черевиків, зняли з полиці книжки, колупали трухляву

підлогу, заглядали за вікна. Рона стояв у одній нічній сорочці... Його волохаті ноги тремтять від схвилювання. Біля нього два багнети.

Потім пішли в інші кімнати, до дівок у кухню, в їдальню... Тут оглядали старий, закурений камін, довгий стіл, самовар... Їх гамір і стукіт розбудив стару паню. У старомодному чепці, у виступцях на босу ногу, в довгій, обшитій мережевом, нічній сорочці зо свічником у руках, вона відчинила з своєї спальні двері, побачила озброєних людей, крикнула й зомліла... Двох поліцаїв кинулися їй піднімати, підняли, положили на ліжку, а самі обшукали комоди, столи, старе трюмо... Їм, здається, було шкода, що тут так мало річей і нема чого розкидати, обдивлятися, забирати з собою. Жіночі старомодні спідниці, комбіне й чепці не могли їх вдовольнити, і вернувшись до кімнати пана Рони з порожніми руками, вони уважно заявили: — Нам донесено, що маєте склад зброї.

Тут настала черга зомліти самому Роні, але він мужчина. Він вже встиг прикрити свою наготу й набратися духу. Він рішучо протестує проти такого поводження з ним органів безпеки й судовою дорогою буде шукати справедливості...

Органи безпеки сказали, що він може це робити, вибачились, взяли з собою купу невідомих їм паперів (недописані Ронові п'єси) і відійшли.

Раненько пан Рона побіг у села, але вже нікого не застав. Не мав кому навіть поскаржитись. Потім наняв підводу й швидко поїхав до староства.

На «дубенській рогачці» в різних келіях сиділи тиявецькі хлопці. Деякий час не знали за що. Їх виводили, питали: де були тоді й тоді? Що робили? Хто їх бачив? Чи не знають Йона Пацюка, Кіндрата Сливюка?... Володька брали окремо... Він мусить признатись... Так, так... Мусить признатись. Але в чому? О, він сам знає... Де він був тієї ночі? Дома? Напевно ні... За угорським заступом вбито жандарма... Він цього не знає? Ні? Ніяк не знає? А хто знає? Де Йон Пацюк? Не бачив його? А хто бачив? Не був з ним у спілці? Питання, питання, питання. Безконечна черга питань. Все тяжчі, болючі, а відповіді на них нема.

Де відповідь? Володько може собі передумувати. має час. А вони всетаки ті відповіді десь лежать. Під землею, на землі, у душах, у природі. Бог також їх знає всі до одної... О! Як приємно було б відповісти, сказати собі щирю, добру, голу правду в вічі... Не боячись її наслідків... Не оминаючи найменшого питання... Не завиваючи його в ніяку вату... Бо чому ж так є? Чому вони себе вбивають? Закони, заповіді, добрі люди кажуть: не вбий! Не вбий людини й кінець! Не можна з цим сперечатися. Так є. Правда. Не вбий, не прелюби сотвори, не кради, не бажай злого своєму ближньому, не віднімай від нього його добра, його землі, його мови... Не ображай його матері. Не муч його дітей... Господи! — скільки заповідей і скільки треба скрижалів, щоб їх списати! Але заповіді пишуть, щоб їх топгати, щоб над ними кпитися, щоб навмисне робити навпаки й сердитись після, що ростуть злочини, що треба тюрму, жандарма... Радість і щастя тим, що вміють тримати за горло собі подібного, а все інше тим, що горло своє спасають і кажуть, що воно їх болить... О, світе! світе!

Але за тиждень всі тиявчани знов були дома. Всі питання лишилися висіти в повітрі й ні один мудрець не дав відповіді. Мовчав Володько, мовчав Кіндрат, мовчав Антін, мовчав Сергій... Тараско, і той на цей раз мовчав, хоч як любив говорити. Він би так хотів говорити. Випити чарку, говорити, захлинатися словами, судити світ, людей, царів і королів. Але на цей раз він мовчав, дивився, кліпав очима, розводив руками, шморгав носом.

За той час Тиявка трошки змінилась. Змінився староста. У село прийшла сотня пограничників. Приїздив кілька разів «вуйт». Він кричав, тряс кулаками, погрожував. У селі не стало Трохимового Кіндрата та ще кількох. На вулицях у всіх кінцях щовечора стояла варта.

Тараско вернувся на своє подвір'я веселий, щасливий. Перше, що зробив — післав до Габеля свою Калинку. Тепер він заговорить. Так. Царя з його стіни зняли — не побоялися. Нічого. Своїх товари-

шів горне в широкі, щирі обійми. Ходить! Пийте! Їжте! Знайте, що з вами чоловік, муж, герой. Биймо лихо об землю, плюймо на нього. — Сьогодні тільки згадав свою молодість... — Кричав він, взявшись у боки. — Жінко! В танець! — Третю жінку загнав — все танцював, все присядом ішов через життя. П'ятнадцять зродив дітей. Правда! Ось вони всі — живі, здорові, тут, там у місті, в капелюхах... А-а!.. І він тупав пристрасно кучими ногами, тряс кудлатою головою, жмурих маленькі, блискучі очі, плескав у долоні... Поля йому! Місця! Танцює герой, мученик... Поля йому!..

Цілу ніч у Тарасковій хаті повно гульні та співу. Сходились сусіди, дивились, сміялись, випивали за нього, за жінку, за дітей і за гостей. Знайшлося на всіх і за всіх. На вулиці ходила варта, а він гуляв. Не заборонять же йому молитися й гуляти...

На другий день на сільському майдані, ніби нічого не було, бігають спітнілі «прометеївці», б'ють мокрого м'яча, що весь час падає їм у річку. Крики, сміх, вигуки глядачів, що йшли випадково дорогою й зупинилися... Між ними й вояки «Ков-у»*) в своїх округлих, з чорним обводом кашкетах та широких, незграбних чоботях. Вони дивляться на грачів, сміються, вигукують... Їм казали, що то бандити, злодії, гайдамаки, але ось вони дивляться на тих веселих бандитів, що з таким завзяттям «кують» один другому ноги, падають, кричать, встають і, біль не біль, — біжать за м'ячем... Дивляться, і їм в голову не приходить порівняння з бандитами. Сонце тимчасом заходить на своє місце, з полів женуть худобу, мукають корови, співають босоногі пастушки з білими торбинками при боці... З гори їдуть вози з бочками по воду, їдуть молодичі з відрами на коромислі, весело вітаються, гомонять дзвінкі жіночі голоси, брязчать відра.

Перед заходом сонця на грищі натовпи людей. Дівчата стоять гуртами... Вип'яті, міцні груди, підтикані спідниці, загорілі, тверді литки... Раз-у-раз

*) Пограничного корпусу.

заходяться реготом. Он біжить дебелий Кіндрат, що таки не видержав і «вступив»... Він ще не має «буців», ні «трусиків», а скинув куртаха, закачав рукави і в своїх тяжких чоботях гасає по грищі. Ось він жетється за м'ячем. Йому назустріч другий грач, що намагається вирвати м'яча. Кіндрат з розгону спотикається й стрімголов «вкривається» ногами. Ха-ха-ха! — розкочується по долині...

Між дівчатами також Наталка. Віна зійшла з гори, присіла на колоді, зложила руки на грудях і дивиться. Вона вже майже здорова. Її великі, карі очі горять, ніби агати, а на устах сміх.

Свисток. Дружини зупиняють гру. Вибивають славу й гарячі зі зрошеними потом очами грачі збираються над річкою біля колод. Їх пружні, молоді тіла виграють. Їм мало того руху. Ось Юхим вийняв свою усну гармонію, обняв її обома широкими долонями, приложив до уст і заграв веселої. Хлопці беруть дівчат, і їх спідниці мають у повітрі. М'ягка земля гнеться під ногами, що вибивають танець... Гарячі, червоні обличчя сміються, миготять, пашать. Володько взяв Наталку. Пішла. — Це вперше після хвороби, — сказала. — Він ніс її обережно навколо; в очах пролітали постаті, барви, усмішки. Ще вчора був у тюрмі, а сьогодні ось знов свої люди, луг, річка, сади... Широке небо й велика любов...

Вечір швидко спадав на землю. Ясне, чисте небо вкривалось зорями. На землю впала чиста, прозора роса...

Село жило. Сто, двісті, триста чи скільки років стояли на тому місці купою хати й звались Тилявка, але цього, що тепер, вони не бачили. Військо, поліція, ревізії, арешти... Люди приходять, люди відходять. Матвій будує вперто хату. Василь перевозиться. Рух, рух, рух. Володько бігає й тут і там, а одночасно уривками пише. Він купив недавно кілька десятків аркушів чистого паперу. Згортає у зшиток і надписує: «Щоденник-хроніка». Котре число? Останні двоє чисел на сірому папері зістались у дефензиві. Перерва. Першого травня в п'ятницю: ...(вирипки) «бо цю землю люблю. Не можу дивитись на світ бай-

дуже. Хай знають майбутні, що ми жили, що я жив, що мій батько жив. Предки лишили в землі кості. Я хочу лишити списаний папір. Можливо хтось прочитає... (небезпечні місця)... Всього сказати не можу, бо живемо... (знов небезпечні слова). Точки. Ті точки хай наводять кожного на думку. Ті порожні місця хай кажуть, що в нас є думки, що їх не можна висловити тепер. Хай відгадають їх колись. У дужках завважу, що я цілий день помагав біля хати. Вечором тренували... А ще вечором у Наталки. Я її кохаю...»

А за три дні писав: — 3. травня. Неділя. Пан Гліб уперше «святкував» конституцію. Йшов зі шкільними дітьми до церкви. Мав обв'язану шию й виглядав на хворого. Кожна дитина вперше несла державний папіровий прапорчик. У церкві були самі діти й пан Гліб. Вечором тренінг. Мені підбили знов ногу. Всетаки був у Наталки.. Я її кохаю...

На другий день нотував: — У нашому селі не переведено шкільного плебісциту. Я не мав часу, інші не догадалися. Але ось продовжили на пів місяця термін. Мені заслали нашвидко деклярації. Я був у п. Гліба. Він дав мені список шкільних дітей, але просив. ради Бога! Не кажіть нікому. У його кімнаті зник зі стіни Шевченко. Зістались тільки дві листівки — Міцкевича й Толстого в довгій сорочці без взуття. Я розділив деклярації на половину — собі й Сергієві. Потім ходив з хати до хати. Ось розмова з Кузьмою Музичуком: — (Довго і вперто пояснюю закони) І це треба підписати? — питає. Так. І йти до волости? — знов питає. — Так. І щоб вуйт затвердив? — Так. (Кузьма довго думає й довго чухає бороду) — А хто ще підписав? — Кажу. (Дядько довго розгойдується). — Та... — поволі, уривно говорить, — воно, коли сказати правду... Понятно... Діло хороше... Понятно, що по своєму воно так... Раз я, примером, українець... значить по моему мусить бути... Але добре, коли дитина й чужих язиків навчиться... Примером німецького, або, скажім, французького... Када я був на фронті... Ми от, примером, стоїмо отак, як сусідова хата, а ниприятель отак трохи далі... Рукою подать... Бували перемирія... У німців водка, у нас

хліб... Вони, сукини сини, вилізуть на окоп і махають руками: камрат! камрат! Гиб майн брот! А ти, як осел... Хоч би одно слово тямив. І бачиш пляшку й не розумієш... Аж після догадалися, та революція прийшла...

Тривало пів години. У мене на чолі виступив піт. Дядько всетаки підписав... Обтер два рази руку й підписав.

Уривок з розмови чорноокого Степана. (Не є членом кооперативи, неграмотний, п'є в Габеля, курить махорку й б'є жінку). — Шкода? А на чорта вона мені? Хай там вчать і по турецьки. Мене з мужика не згадять!

На його обличчі багато віків неграмотности. Залізна тупота. Я всетаки вирвав його три хрестики на деклярації. До волости також піде. Як всі піду — піде... Фу! Втомився! Тридцять сім деклярацій! Те саме в Сергія.

9. і 10. травня. (Пишу одинадцятого). дві біди: протокол поліції за деклярації й «вуйт». На останньому треба зупинитись. Приїхав у суботу... Жовта, нова бричка, гніді з калаталами коні. Зупинився в нового старости.

Цього дня падав дощ і гриміло. Я трохи мав можливість відпочити. Зайшов до Левинських і заграв з Романом партію шахів. Він мене три рази обіграв. Потім прибіг десятник... Задиханий. — А я, каже, за вами по цілому селу ганяю... Вуйт! Вас кличе вуйт!

Йду. Роман каже: віднеси до читальні шахи. Я взяв шахи й думаю занести по дорозі до читальні. Але читальня закрита. Йду з шахами перед «світлі» вуйтові очі.

У старости велика, нова хата. Кухня, кімната... У кухні смажиться ковбаса. Вхожу до кімнати. Повно народу. За столом «його величність» вуйт. Направо й наліво дядьки. На столі білі й гніді пляшки. Вуйт червоний, мов місяць під мороз. Побачив мене... Встав... Насупив брови... — Володимир Довбенко? — суворо. — Пустіть! — Дядьки дали йому дорогу. Вийшов... Заложив руки за спину, похилився до переду... — То це ти? — А очі жмуряться, і губи крив-

ляться. — Я! — Сказав я й відступив. — Бандите! — Хрипливо, п'яно вереснув. Перейшов на московську мову. — Як з'являєшся? — Вирвав від мене шахи й вдарив ними в землю.

Це тривало. Я не знав, що робити. Дядьки дивилися п'яними очима... мовчали... посміхалися... поважніли... знов посміхалися. Вони видавались мені ідіотами. Я сам. Я тут сам. Навкруги п'яні й ідіоти. Я рванувся наперед, але мене схопили за руки. Я мабуть увесь палав, бо чув, що уста мої швидко висихають і очі горять. Вуйт мене арештував. Два наші десятичники посадили мене на лаві біля мисника. Вуйт ходив по хаті, кричав, тупав, йому дослівно бризкала слина. Я сидів на лаві й з-під лоба дивився. Груди мої швидко піднімалися. Я задихався від люті й образи.

Потім вуйт роздумав. — Пустить його! Тут для повістка. На! Маєш заплатити тридцять злотих...

Дав мені «наказ платничий» з суду за золото. Для цього він мене викликав, але забувся. Мене пустили. Ідіоти, що дивились на мене, зідхнули вільніше. Вони були перелякані й здивовані. Я вийшов до кухні й випадково поглянув на стіл. Там стояла тарілка ковбаси й трохи далі лежала свіжа пошта. По звичці сягнув по неї. О! Далі писати тяжко... Там був журнал, до якого перед місяцями я вислав листа. Розгорнув... Володимир Довбенко. Це написано друкованими літерами в двох місцях товстим, чорним шрифтом. Журнал мені не належить. Він належить нашому молодому священникові, але я забрав його й стрімголов побіг. Мені хотілося скорше зникнути... Трохи далі від вуйта, від ідіотів. Десь заховатися й... Признаюсь. На очах моїх тремтіли справжні сльози. Хай мене Бог скарає, коли кажу неправду: я вже не пам'ятаю, коли плакав, але тепер не видержав.

Потім я перегортав журнал. Стара зі світової війни картина. Німці вперше пускають трійливі гази. А під нею стаття. На другій сторінці заставка й під нею моє ім'я. Кому б це показати? Батькові, чи матері, чи братові, чи сестрі? Їм всім не скаже це нічого. Це стверджую: я сам! А всетаки дуже тут самотний. У руках моїх моя новеля й наказ заплатити тридцять

злотих... До всього новий протокол і за ним нова кара... Треба знайти слова, щоб сказати це батькові. А всетаки... Я щасливий... О, Боже, як дякую тобі, що я борюсь. Я побіг через сад до копанки стежкою, перестрибнув два рази, туди й назад, через зарослу траву борозну, схватив галузку яблуні й кілька разів поцілував. Вуйта забув зовсім.

Цілу ту ніч я не міг заснути.

День другий. Десятого. Дуже гарний, соняшний ранок і дуже погані події. Вуйт зібрав «сход». Йому прийшла в голову фантазія закрити нашу кооперативу й читальню. Для того змушував людей підписувати «приговор», що вони не бажають мати в селі такої установи. Пан Рона звернув йому увагу, що це не залежить від підписів, а від суду. Був сердитий, але підписи всетаки збирав. З тієї хмари не буде дощу.

Я був під вражінням своєї новелі. Показав у читальні Роні. Він мені гратулював. Потім сказав, що хоче мати авторський примірник. Пригадав, що й я не дістав такого примірника. Але завтра йду до Кремянця й куплю.

..І одинадцятого. Прийшов тількищо з Кремянця... Швидко занотовую події. Позичив у Сергія два злоти й купив журнали. Два примірники. Роні й собі. Хотів ще Лазякові, але він вже має. Він мені гратулював. Решта людей в книгарні, у Просвіті, хоч знали, що я молодий автор, не звернули на це уваги. Я на них також не звернув уваги. Зате ціла моя увага скупчена на Лазюкові. Це людина. Решта... Ет, Всеодно...

Мусів сказати батькові за тридцять злотих і новий протокол. Мовчав, але це для мене було ще гірше, ніж коли б він говорив. Новелю показав також, але... Що може після того вона значити?

Ага! Бачив Ганку. Вона знов у тітки на міщанах. Я показав їй свою новелю. Розібрала моє ім'я і прізвище й не вірила, що то я написав. Зараз біжу до Наталки. Мушу їй також показати. Цікаво, що скаже...

15. травня. Знов подія. Помер о. Клявдій. З цього приводу батько перервав роботу біля хати. Ми всі були на похороні. Сонце, зелень, вінки. Похорон пра-

вили кілька священників. Я спостерігав батька. Він вже давно не був такий особливий. Він любив о. Клявдія. Занотовує кілька своїх похоронних думок: — Признаюся, іноді я переставав вірити в безсмертя душі й позагробове життя. Але перед обличчям небуття не хотілося допустити, що розумне, досконале ество Людина вмирає й на цьому кінець. Це було б мало. Бог не мусів би тоді стільки вкладати в людину.

Увійти в землю й в землю обернутись. Можливо, що раєм є не небо, а земля. В її надрах перероджуються не тільки наші тіла, а й наші душі. Тож земля вирощує овочі, що кормлять тіло. Тож земля родить у нас найкращі думки... І нарешті вона забирає нас до себе, коли ми нікому не потрібні. Вона турботливо огортає нас своїми суворими обіймами й поволі оберне нас у свою подобу. Ми перестаємо бути трупом, стратимо свій вигляд і запах, обернемось у щось живе — у квітку, у стеблину трави, у колосок жита, у яблуко на дереві. Воїстину все чудово створено. Воїстину Великий Бог! Воїстину є душа, безсмертна й розумна...

З похорону вертався з паном Глібом. Оповів мені, що шкільний інспекторат заслав йому додатково декларації за державну мову. Але ж минув термін, сказав я. Нічого, відповів пан Гліб. Я вже вислав декларації назад. З підписами? Так. А «вуйт», а ствердження? Нічого того не треба. Навіть не треба мати шкільних дітей. Тільки двадцять декларацій...

А я все ще під вражінням своєї новелі. Пан Гліб читав, але не захопився. Я розумію...

23. V. Субота. У Василя на Ронівському були «зводи́ни». Зводили хату. Мій батько дуже радів. Він уперше за останні роки випив кілька чарок горілки. «Хай буде, що буде... Знаю, що одлежу, але раз так...» — і випив. Дядько Єлисей співав. Він запитав малого хлопця, що придивлявся на зводи́нах: «А знаєш, хто була княжна Тмутараканська?» Хлопчина здивовано подивився... Потім йому зробилось ніяково. «Не бійсь, не бійсь... Рости здоров! Можливо, і ти ще будеш генералом...» Дивак той дядько... Я його люблю.

Зі зводин пішов просто до Наталки... Вона згадувала за Ілька. Казала, що довго його не було, а то зненацька з'явився, побув дома, говорив з батьком, переспав у клуні й знов кудись подався...

29. травня (тільки уривки). Вчора було Вшестя. Я запряг коні й ми їздили до Жолобок на празник. Я, Сергій, Антін, Кіндрат, Демид і Роман. Співали..

Вечором тренінг... Готуємось до першого метчу...

30. V. (також уривки) ...вчора не встиг записати... Знову нещастя. Кооператива викрадена вдруге... На вулиці військова й сільська варта... Саме вартував Сергій і Никон. Сергія чомусь арештовано.

(трохи пізніше) Цього самого дня під вечір ми тренували на грищі... Прийшов Никон... Він був на поліції й бачив Сергія. Той казав, щоб я стерігся. Мене хочуть арештувати... А в полудень я був у читальні... Прийшов Роман. Знаєте, каже, що говорив козак? Коли хочуть знати, хто обікрав кооперативу, хай поглянуть на руки Володька...

31. V. (уривки). Раненько я вже був на селі. Заходив до Сергія... Його ще не випустили. Головне, щоб не довідались мої батьки, бо як могтиму їм це пояснити? Минулу ніч я не міг спати... У селі зустрів Наталку. Сказав їй все. Вона дивилась на мене перелякано. Не бійся, казав їй. Хто повірить, що я можу бути злодієм? Козак, вуйт і поліція. Вона засміялася кризь сльози.

(пізніше). — Вернувся Сергій. — Ну, як? Як? — засипаю його питаннями. Він невинно сміється. Вже, каже, всі з'їхали з глузду; весь час питали за тебе. При цьому він оповів також про ту крадіж. Двері кооперативи були замкнені маленькою колодочкою... Злодій легко відкрутив її залізною палицею. Сергій, що був на варті, почув його, біг за ним і навіть схопив його за полу. Але він вдарив Сергія палицею по руці і вирвався... Трохи далі злодій заплутався в загороді колючого дроту в Семеновому саду. Тепер я розумію, чому козак радив оглянути мої руки. Але цікаво, звідки він знав про той колючий дріт?

Тут Володьків щоденник на деякий час уривається. Він не мав для цього більше нагоди. Весь час був

то на селі, то на грищі, то у Сергія, то у Наталки, то у читальні. Ніколи ще не проявляв такої рухливості. Прибігав до читальні... Подивився, посидів, перегорнув швидко часопис, зривався і біг далі. У Наталки сідав і мовчав. — Чого мовчиш? — питала вона. — Хіба не можна? — відповів. — Але ж не так... Не так... Ти... — вона не знала, як це висловити. — Не бійся, дівчино. Не збожеволюю. — І мовчав далі. Час до часу сердито спльовував. Наталка присідала до нього. — Не можна ж так, Володьку, — казала вона і рукою розгортала то згортала його волосся. Він поволі звертав на неї погляд і вперто дивився до її очей. Вона не ухилялася, а навпаки... Її погляд все глибше і глибше вникав до його очей... Він протягав руку, обіймав її, а потім казав: — Слухай. А що ти будеш робити, коли мене тут не буде?

Погляд її швидко відривався від нього й опадав... Дивилась у землю. Потім знизувала плечима й коротко казала: — Не знаю.

— Хм... — казав він сам до себе. — От... Так... Швидко встав. — Іду, Наталко!

— Йдеш? Куди? — Вона не встала, тільки швидко підняла голову. Руки заціплені в пелені.

— Іду. Сьогодні мене арештують! Так. І то за крадіж...

Вона поволі піднялася, підійшла до нього... Груди її торкаються його грудей. Руками взяла його руки вище ліктів. Дивилась до очей.

— Володю... Я піду... Прошу, прошу... Ти ж був тієї ночі зо мною... Буду свідчити...

Він круто одвернув голову. — Не потребую свідків! — твердо сказав він. — Я? Свідків? — Брови його насупились. Уста майже злилися. Потім він обняв тісно Наталку, поцілував, вирвався з обіймів і пішов.

Пішов просто додому. Вечоріло. Поки дійшов, на землю лягла ніч. Хотів їсти, але не пішов до хати. Спати ще рано, і подався на садок. Ішов стежкою до копанки й між деревами почув батьків кашель. Зупинився. Чи знає він? — майнула в голові думка. Він був у церкві, бачив різних людей.

— Це ти? — чує Володько батьків голос. Він не називає імени, але син знає, що батько думає про нього...

— Я, — відповів Володько. Між батьком і сином стоїть дерево. Вони бачать тільки свої чорні постаті. Деякий час мовчки вони взаємно наближаються. Ось стоять зовсім близько. Батько бачить виразно синову постать, а син батькову. «Так, так...» — біжать у Володька думки... «Він знає...» — Але син не відступив. — Не спите? — спитав він. Не знає сам, чому спитав це. Не було іншого слова.

— Ні... Ні... Такий вечір... Не спиться... — Поволі, лагідно проговорив Матвій. А потім додав: — Немає сну.

— А-а, краще йдіть... Відпочиньте, — сказав Володько так само чужим голосом.

— Ходжу от і згадую... Лізуть на думку молоді літа. — Вони обидва, ніби по змові, повернули в напрямку до копанки. Там голосно скреготали жаби й зводився ледве помітний туман. Кущі густих верб поволі в загальних рисах виступали з туману. — Я оженився в дев'ятнадцять, а то ще було перед женьячкою... Був молодий... Силу мав... Дітьми нас не пестили, але, дав Бог, вирости. Я, бувало, зводив у одній руці міх три пуди. На плечі міг і десять взяти. Єлисей... Той трохи слабший. Зате, коли треба звинуватися, або підбігти, то я вже з ним не постачив... Я був трохи тяжкий.

А Запорожже наше було тоді ще мале. Трихон (ще молодий. Стратон пристав пізніше, як взяв Югеню) і ми. Дві хаті й горожені клуні. А кругом були лішники... сад... (Тут Матвій себе перебив). — Сад? Не такий сад, як це... От сторчало безладно кілька сливок, кілька морель, кілька дичок-грушок і пара, ніби кращих, яблунь-папіривок... Але гарно було... Весна, бувало, прийде, так того квіту... Я щось тепер і не помічаю такого... А що було птаства. Бувало, ранками такий гамір, що в ухах лящить. Соловії ото зграями літали... Не знаю, де вже те й поділось... А отам... Знаєш? У рові, біля копанок? Там же було багно... І річка звідти витікала... Ми вже після... Я та

Єлисей, почали його гатити, а річка на наших очах висохла. Далі за нашим почали люди «з-за рову» копани копати на коноплі, дістали джерельну воду, і знов стала річка... Але маленька... струмочок... І тепер він є... Отак було... Наш хутор на горі, як замок, а навколо долини... Хто його Запорожжем назвав — невідомо... Ми... — Я та Єлисей — нераз, бувало, морочим над цим голову. Бо деж таки: Запорожже, Запорожже, а що то таке — ніхто не знає... Навіть ми, ніби запорожці... Тай почав я докопуватись... У манастирі був дуже старий чернець Зосима... Він знав багато... У-у-у.. (Тут Матвій трусив головою, ніби хотів підкреслити знання Зосими)... Книги різні читав... Старі книги... Знав і перекази... Людей дуже старих пам'ятав і розпитував їх і все списував... Такий був старий... Не бачив добре... Наложить грубі окуляри, возьме в руки гусяче перо й пише... Двері його келії не замикалися... Прийдеш, постукаєш, а він не чує... Відкриєш двері, а він пише й не чує... Коли торкнеш за рукав — відірве очі від паперу... Це ти, Матвію? Мене вже знав... А говорив все по нашому... Такий старенький, добрий дідок, царство йому небесне!

Тут Матвій на хвилюку вриває мову, а потім продовжує: — Так от він раз мені й каже: е, Матвію, Матвію... Не знаєш ти свого роду... А був то рід славний... Ти звешся Довбенко? По вуличному Гуца? А чи знаєш, що твій прадід звався Довбня-Гуца й був козаком запорожським? Тото, каже... І був то козак, каже, не посполитий, а зацний... Так і сказав... Ці слова до цього часу тямлю. І прийшов він, каже, як Січ Запорожську розбили... Точно не знаю якого року... Осів там на Запоріжжі й хутір заложив... Це був наш предок.

Матвій знов перервав свою мову... Володько ще ніколи від нього не чув такого. Його увага зовсім увійшла в батькові слова, і він ловив їх, мов щось святе... По короткій перерві Матвій продовжував: — Минули роки... Рід наш не завжди був такий, щоб ним гордитись. Не знаю, як стали наші діди кріпаками... Не знаю, як забули про своє накорення... Твій

дід — мій батько — був вже мізерна людина... Пив, і це його згубило... Я, коли звівся на свої ноги, почав працювати... Не хвалюся, але я ще ніколи на своєму життю не встав пізніше за сонце... І от ти бачиш...

Коротка перерва.

А от сьогодні пішов я до церкви. Чую. так і так... Щось там, ніби, у кооперативі... Говорять, говорять і чую: ти, мій син...

Володько занімів. Дихання сперлось у грудях, і серце перестало битись. Матвій сам не договорив останнього слова. Він тільки вибухнув у гнів і майже вигукнув: — Ні! Сказав я. Не може бути! Мій син такого не зробить. Я це всім сказав... Перед церквою...

— Тату! — крикнув Володько. Він шарпнувся вперед. Хотів обняти батька, але не відважився. Він навіть не торкнувся його, тільки руки здіймались, то знов опускались. Серце знов билось швидко, а уста від схвилювання тремтіли.

— Не треба! — твердо сказав Матвій. — У нашому роду були всілякі люди, але ніколи, ніколи не були це злодії...

А почасі додав: — Не бійся! Прийдуть, то придуть... Візьмуть, то візьмуть... На небі є Бог... Його ніхто ще не обдурив... Не обдурять і «вони»...

З цими словами Матвій повернувся й пішов у темноту напрямком до нової недокінченої хати. Тепер він там спав. Володько не відважився йти за ним. Він зістався на місці, мов вкопаний. Він дивився в темноту, куди пішов і сховався його батько, його великий батько. Нащадок славного Довбні... Людина, що ніколи не встала пізніше за сонце...

І Володько знов відогнав свою малодушність. «Прийдуть, то придуть!»... «Візьмуть, то візьмуть!» — Звучало в його вухах. Що може торкнутись моєї душі, коли вступ до неї заставлений, а на сторожі стоїть Честь. Батько вірить йому... А решта світу може й не вірити.

XIV.

Тієї самої ночі, о годині другій, Володько був арештований. За ним прийшло двох поліцаїв. Віддався в їх руки спокійно, без спротиву. Хотів було взяти кашкета, але не знайшов і пішов так. Батько одразу почув цей рейвах, а мати також. Мати зірвалася з ліжка і вибігла на двір... Зчинила лемент... Але вийшов батько і лемент втих.

Хутір заворушився, схвилювався, погавкав собака і знов тиша. Сонце сходило того ранку так само гарно, як і завжди. Разом з його сходом вернувся також Володько. Його допитували, нічого не могли доказати і пустили. Йшов раненько через село без шапки... Його зупиняла військова варта, на нього дивилися люди, але він не соромився. Буб переконаний, що соромитись мають його противники, якщо вони здібні соромитись.

Над вечір того ж дня вже тренував зі своєю спортивною дружиною на вигоні. Час заповідженої зустрічі з міською дружиною швидко наближався і не було часу на зволікання. Тилявка мусить себе показати.

Одначе до зустрічі не дійшло. Сьомого червня, на перший день Зелених свят, у селі знов появилася вуйт. Знов розігнав по селі десятників, знов гамір, рух, крик... Нова «сходка»... Другого дня мала відбутися зустріч, але замість вислати підводу за грачами, було вислано Сергія пішки до міста, щоб зустріч відмовити. Вуйт виразно цього вимагав. Мовляв нема часу на всілякі витребеньки. І з приводу цього Володько пішов до Рони.

Було свято, ранок, але Рона вже не спав. Він сидів у своїй порожній їдальні біля широкого непокритого столу за великим, гарячим самоваром. Перед ним, на другому кінці столу, сидів його молодший

брат Михайло, а справа, на головному місці сиділа сама стара пані. Всі вони були заклопотані, поважні і невдоволені. Справи села вже дійшли також і сюди. — Ведь етот самий «вуйт» скатіна, — говорила стара пані по московськи своїм переконливим, певним, категоричним тоном. — Пачему ево не вибросят? Удівляюсь... — і при тому, вона демонстративно знизувала плечима.

Михайло дивився крізь пенсне в золотій оправі і сардоністично казав: — Ти, мама, можеш еще удівляться... Я удівляюсь тоже... Но твоєй наївності.

Андрій Рона п'є спокійно, повільно вихололий чай, допиває склянку і автоматично закуряє. Його думки розсіяно гасають десь в інших просторах.

— Андрюша... Пажалуста... Ти здесь не курі, — швидко загомоніла стара.

— Пардон, мама. Забил, — спокійно відповів Андрій.

Стара пані не лишень стара, але й глуховата, у справах села і взагалі «політиці», вона розбирається мало, а тому Андрій підвищеним голосом старанно їй пояснював: — Все ето, мама, к лучшему. Вот такіе глупіе вуйти учат народ. Да, мама... Ну, і что ж? Ну, упьорся... Ну, вижіл нас із сельськаво дома? Гаваріт там будет школа... Нікагда там школи не будет, но новий кооператівний дом будет. Да, да! Будет! Ми поставім. У нас есть место... Харошее место... В центре села... І там будет стаять дом. Я павтаряю: да!

— Українській? — питає, шамкаючи беззубим ротом, стара.

— Какой би он нее-бил... Ето не іграет ролі, — жваво і певно відповів Андрій.

— Как не іграет? Андрюша! Как, не іграет? Ведь іграет. Іграет, Андрюша. А по моему не так. Па моему лучше ежелі би в дярвенне стоял польській дом... Я, старуха, так разсудждаю. ведь украинци не Польшу делят... Делят ані Расію... Да, мой мальчік... Расію. Польша? Что-ж... Ведь ето тоже часть Расії... За наших времьон... Ведь падумай... Прівіслянській край... Нет, нет... Ти абажді. Я гаварю... Наше руское

село... Польським ано некагда не станет... А українським может... Видумалі язик. Ну, как, скажі, по українськи будет рукомойнік?

— Гаспадін Довбенко! — почувся глухий голос від дверей з темного, сирого коридору. Це Марко. Пан Андрій швидко повернув голову на голос і повторив — Давбенко? Заві в маю комнату. Ізвені, мама. Дела.

Він встав повільно, мав заклопотане обличчя і своєю розгойданою ходою, вийшов.

Володько мав з ним довгу розмову, Андрій курил цигарку за цигаркою, його мала кімната наповнилась димом, а розбита мармурова попельниця попільом, але саме з цієї розмови зродився плян побудови нового кооперативного будинку. Вуйтові вдалося добитися свого, читальні не було закрито, але позбавлено її приміщення. Тоді промовило село і можливо вперше мовою господаря. Рона поклав перші дві тисячі злотих, Володько завзявся організувати робочу силу, хлопці й дівчата кинулись до праці. Домашні справи, футбол, залицянки відійшли набік. І вже за пару днів, на подарованому Роною кліні городу, що навпроти дяківської садиби, де примістилась станиця поліції, почалась завзятуша, сливе безперервна, день і ніч діяльність. Пів сотні молодих, здорових хлопців і чоловіків, жартуючи й співаючи копали фундамент, двадцять підвід возило з долини камінь, пара десятків дереворубів валили в Жолобеччині дубину, пара тузинів теслярів витесувало з неї підвали, стовпи, бальки, крокви, десяток мулярів заповняли рови фундаменту муром. І все це складалося, стягалося, зводилося, будова росла, як з води, а село мало велику, хвилюючу дивовижу. Завжди рух, завжди гармідер, завжди спів, безконечні жарти і гарячі залицянки ясними місячними ночами, коли розходились з роботи. Туди стікалося ціле село, прихильники і противники, націоналісти й комуністи, баптисти й православні. Бажання показати своє право і свою силу було більшим, ніж особисті розрахунки.

Прийшли жнива, але праця біля будови не вгавала. Здавалося, що всім хотілося зробити це чудо за

одну ніч, це стало вимогою, щоденною потребою, обов'язком. Дні були гарячі, насичені сонцем, потом, спрагою, випивалися бочки води, напиналися м'язі, гартувалася воля. І за два таких гарячо-барвистих місяців будинок був зовсім готовий. Білий, гордовитий, вкритий сірою черепицею, сім вікон, двоє дверей, простора крамниця, кімната для засідань, мешкання продавця і заля-читальня. І все це красується на колишньому невжитку, тішить око тиллявчан, наповняє гордістю кожного, хто не гляне... Чутки про це рознесли широко й далеко по всіх селах і святами та неділями приходили чужі люди, щоб глянути на таку несподівану дивовижу.

До речі, за цей час і само село внормувалося. Зникли зайві витівки парубків, відійшло військо, не стало озброєних варт. Село готувалося до великого, ще небувалого свята. Село збиралося освятити свій будинок. Це має бути велика урочистість, це приклад, це історія. На Угорщині, в Жолобках, в Людвишах, у Башківцях знають про це. Ціла околиця, небо і земля, і навіть далекі ясні зорі, готуються взяти в цьому участь.

А жнива йшли своєю чергою... Поля горіли то росою, то срібно-золотими стернями, то зернистими вівсами... Перепілки, як завжди, бурхливими ранками, підпідьомкали, моргасті зайчики металися полями, зграї куріпок похлоливо перелітали з долини до долини, яр Мозолянка лежав зеленою латою на золотому савані золотих нив.

Матвійове поле, як і завжди, пересічене вузькою дорожиною, зправа й ліва вкрите пшеницею, житом, ячменем, вівсом з широкою і щедрою благодатю мудрого, загорілого, як обличчя женця, неба. Божа рука була щедрою, стебло поросло густо й високо, колос дзвенить в колос, в гущавинах велике життя всілякого гомінкого цвірквіння. О, яке безпосереднє диво! Здійміть шапку, станьте на межі і послухайте... І хай вашу мокру від поту голову погладить вітер. Підніміть ваші втомлені груди, звільніть серце і беріть обережками свіже, бадьоре, пересичене сонцем повітря.

Саме такого часу отам на дорожині, раннім ранком, коли сходить із-за Мозолянки сонце, а на шпориші дорожини разом з курявою бrenить роса, на південному боці за пагорбком з'являються дві поста-ті. Ось вони зближаються, ростуть, вилонюються з простору. Це йдуть: Матвій та його син Володько. На плечах у них грабки. Ступають по звогченій за ніч землі рівним, широким кроком. Сонце лле їм на-зустріч просто в загорілі обличчя своє м'яке тепло, свою живучу радість, свою невсипущу бадьорість.

Хо-да Матвія така ж, як і колись, як і завжди — розважна, певна, рішуча. На його ногах старі, великі, посірілі з короткими хо-лявами чоботи. Кортові його штани на колінах і ззаду залатані великими, чорними латами. Біла його сорочка, звичайно пропочена і по-руділа, а його кашкет вигорілий і просяклий мішани-ною поту й куряви.

Роки і все, що з ними було, залишили на Матвієві свій трівкий слід, що його не відмиєш ніякими вода-ми і не відмолиш ніякими молитвами. Зморшки ще гостріше врізалися в загоріле, як стара бронза, поре-пане лице, погляд мудро злагіднився, вилиці більше випялись, борода просякла згустками сивини. Але все таки він той самий дужий, могутній з великими, твер-дими руками король поля і праці — Матвій.

Володько зростом дорівнюється батькові, тільки у плечах вужчий та м'язі тіла молодші й прудкіші. Міцне українське сонце поклато трівку бронзовість на його юному виду. На ньому тонка, доморобна з конопляної тканини, з позакачуваними рукавами, со-рочка, на голові доморобний, креслатий солом'яний бриль, на босих ногах сірі, зношені відпорки.

Обидва, наперед батько, а за ним син, зайшли в покіс і з «Боже поможи» розмахнулися. Батько клав покіс рівно і методично, мов по ниточці, син вже дорівнював до його розмаху в ширінь і вздовж, але його покіс був значно гірший, ніби поломаний і рахі-тичний. Грубі стебла вівса-зеленяка покірно клалися перед ними, їх очі уважно стежили за лінією, м'язі їх рук напиналися, груди широко здіймалися з ритмом помаху грабок.

Сонце підноситься... Його промені все більше і більше припікають спину, з чола виступає піт, груди і чоло відчують дотики повітря.

На половині покосу біля борозни, косарі зупиняються. У спокійному повітрі знайомим дзвоном зазвеніли під мантачками і бруками коси, хвилинка перерви, кілька слів про овес і погоду і знов покіс... Доходять до межі Ет-тоє, закидають на плече грабки і повільно, рівним ходом, вертаються назад. — Дякувати Богу, — каже Матвій, — погода видержала.. Коли б так ще пара таких днів і ми той овес змахнемо. — А по короткій перерві додає: — Я все вагався чи сьогодні зачинати, але добре що почали... Хоч завтра неділя... Та що накосимо — висохне і баби в понеділок зв'яжуть. А там і докосимо... Сонце, здається, чисте...

Володькові думки інші. У нього село, будова, посвячення, але на слова батька відповідає: — А! Погода видержить...

Доходили до середини поля і робили перерву. Василюк приносила обід — борщ в «близняках» з пів буханцем чорного хліба, куснем сала і огірками. Запивалось кислим молоком з гладишки, або звичайною водою з баньки, що стояла в тінному місці. А все це разом смакувало хижим, нетерпеливим смаком, що його, здавалось, годі успокоїти, після чого вимагалось лягти просто на сирій землі і дозволити «щоб в'язалось сало».

Але чверть години пізніше, вони йшли знов далі покосом — нестримним, рівним, розрахованим кроком. Час йшов разом з ними. Це тривало, хилилося до вечора. Ось вони знов зупинилися, Матвій звичним, повільним рухом здіймає кашкета, обтирає верхом брудної руки гаряче, мокре чоло, підходить до баньки з водою, підносить її і перехилиє над головою. Сонце скісним промінням освічує його кремезну, помітно втомлену, постать, чорна вкрита налитими жилами рука тримає вухо баньки, вода тепла не смачна і її потьоки спливають по бороді і широких, відкритих, зарослих сивастим волоссям грудях. Напившись,

він ставить баньку на її місце. — Ну, — зауважив він оглядаючи поглядом довкілля. — Змахнемо ще пару покосів і досить.

У природі відчувається наближення суботнього вечора, здається, про це знає все. Сонце хилиться маєстатніше, барва неба спокійніша з ледве помітним відтінком огненності в тому місці де воно має намір зайти за почорнілу стіну лісу. Тінь від лісу відступила й поширилась, ціле Стратонове поле, разом з в'язальниками на ньому, затягнулось мякою прохолодою, в'язальники помітно квапляться, дов'язують покоси, на схилах Мозолянки, куди ще сягає сонце, вовтузяться люди в білих одягах, облиті сонцем. Вище шляхом в тому місці, де він випинається з-за пригірка, помітно тягнуться великі фури наладовані снопами, а між ними в різних місцях, ступають повільно гурти худоби, збиваючи куряву, що її пронизує соняшний промінь і розбарвлює її матовим сріблом. І все робиться тихо, лише десь отуди з угорської сторони чути розтяжні, безконечні обжинкові співи.

Нарешті й Матвій з Володьком докошують свій покіс, майже половина ниви докошена, густа тінь лісу затягнула гень ціле поле аж до Жолобеччини. Володько чує велику втому, але свіжість вечора так чудово злагіднює втомленість твердих м'язів, що не хочеться кінчати недокінченого діла. Матвій також з жалем поглядає на нескінчене поле і шкодує, що день був такий короткий.

Але святий, великий, трудовий день скінчився, від сходу сонця до заходу сонця, весь залитий наснагою сили тіла, природи, неба і землі огненного духа, що ним живе всесвіт. Косарі лишають поле і йдуть... Поволі, без поспіху... Тіло неохоче рухається, кожний м'язь, кожна кісточка вимагають відпочинку. Йдуть не дорожиною серед поля, а межою від Хомового по застарілій ховзькій траві з посохлим бадиллям деревію, громобою з його брязкучим насінням, заплутаної кашки і повитої на стебла повійки. Зо всіх боків гомінким хором невтомно і настирливо вибивають свої одноманітні трелі цвіркуни.

Нарешті вийшли на шлях... Ще кілька сотень кроків і хутір... Ось він зліва у сутінку вечора — такий знаний, рідний, свій. Густий малинник перед хатою, широкий, молодий горіх, кілька рядків малих ще слив і високий, густий живопліт від дороги. З димаря хати, майже сторч догори зводиться дим.

Широка, немощена дорога вкрита грубою верствою м'якої куряви, весь час тягнуться скрипкові вози, повільно котяться тяжкі колеса, з-під кінських копит збивається хмарками курява.

— Добрий вечір! — озивається кожний, що порівняється з косарями. — Як косилося?

— Слава Богу!

— Чи видержить погода?

— Дасть Бог — видержить.

З села чути бамкання дзвону. Його звуки повільно вириваються з садів і розливаються ген навкруги. Десь там на полях, далеко зливаються вони зі звуками обжинкових пісень.

Дома чекає на косарів вечеря. Хведот привів від води коні, Василина порається з коровами, Настя попідтикала спідницю, позакачувала рукави й бігає біля печі. По хвилі на столі парує гаряча, бараболяна, затерта затіркою юшка...

По вечері Володько одразу береться за бритву. Після вже смерком бере відро, рушника, мило та йде через город стежкою до копанки. Приємно йти вузькою стежкою між маком, що вже доспіває, коноплями, буряками та капустою. На все впала роса. Біля обсадженої вербами копанки піднімається ледь помітний, теплий туман і чути скрекотіння жаб.

Вода в копанці тепла, дощова й чиста. Володько швидко роздягається до нага, набирає відро води й обливає себе цілого. Після натирається міцно милом... розтирає набряклі м'язи рук, спини, живота. Йому робиться дуже приємно... Чується сильним, пружним, молодим... Після виливає на себе ще кілька відер води й швидко витирається. До тіла з ледви чуйним бренькотом торкаються комарі. Він швидко надягає сорочку, штани й почуває себе оновленим. Втома десь зникає. Ціле тіло поволі відпружується... Навкруги

так приємно, так гарно... Не хочеться ще кидати такий вечір та йти спати. Через те Володько сідає на м'якій траві й дивиться.

Ціле небо всіяне зорями. Десь далеко за селом туди, де панський двір, чути ще обжинковий спів. Це йдуть запізнені жінці запізнених чийхсь жнив. Одна дівчина несе на голові вінок, а решта йдуть коло неї й співають. Знайомі, гарні, повні якоїсь туги й одночасно радощів, співи.

Володько вслухається в ті звуки... Думка відлітає далеко... Земля ділиться. Небо нахилиється нижче. Душа поволі відкривається, мов двері великого храму, і в ній починає діятись щось особливе. Виходять дивовижні образи, встають надзвичайні, неземні люди, починає грати чудова музика. Боже мій! Таж це страшний суд!

А з-за жолобецького, дубового лісу поволі випливає велетенський, запізнений місяць. Разом з ним зростає музика, зростають образи. Світ ширшає, обрії відступають... Володько знає, що йому треба ще піти в село, що там праця, що завтра велике свято, але він не може відорватися від цього місця. Він щось чує... Йому видається, що це в останнє він бачить ті дерева, небо, будинки... Йому хочеться на все надивитися, затямити, мати в собі... Йому хочеться торкатися пучками пальців землі, що на ній стоїть. Хочеться цілувати її, обняти й нести кудись в інше місце...

Ах, це слабкість... Не варто потурати нервам... Він стрясає головою та йде швидко до хати. Ніхто ще не спить. Все клопочеться, прибирається, чиститься на завтра... Мати качає рублем білизну. Її тонкі, засукані по лікоть руки справно працюють рублем... Накочена на качалку сорочка вирівнюється, м'ягчає, гладшає.

Володько дуже добре знає кожну її думку. Любить її таку, як є... Таж вона знає всього дві літери... Одна, як круглий калачик — О... Друга, як жук, лапата — Ж. Знала колись і А, як кроковка, але вже багато років згасли її очі й не добачають... Візьме

книжку, дивиться на неї здалека перед собою й каже: — Колись ще знала три букві... Не можу вже їх пізнати...

Увійшов до хати Хведот. — Володьку. Тебе кличуть, — сказав він. Не сказав, хто кличе, тільки дискретно посміхався. Видно, хтось такий небувалий... Володько швидко встав, наложив на голову соломяного бриля й вийшов...

На дворі нікого... Вийшов до брами... Рипнула фіртка, і на дорозі побачив чорну постать...

— Володьку, — чує тихий голос. Пізнав його одразу... Наталка. Як вона прийшла? Підійшов до неї. Вона зняковіла, схвильована...

— Я так боялася... Так боялася. Думаю, як його викликати... Ходила довго попід бгіжем... Аж то побачила Хведота... Чому ти не прийшов у село?

— Я ж сказав, що не прийду, — відповів Володько. — Мое все зроблене... Треба було батькові допомогти. У нас цього року запізнилась косінка. А що там?

— Ходім... — Сказала вона. — Я тут боюсь.

— Чого?

— А як мене побачать? Я все чекала, що придеш... А там стільки праці, що Господи... Вінки, біганина, варять, печуть... Всі: де Володько? Де Володько? Привезли скриньку горілки. Там ціле село...

Вони звернули на дорожину, що веде до кущів. Наталка все не могла заспокоїтись. Говорила несвоїм голосом. Серце її швидко билось...

— ...і я не видержала... Піду. Трохи стемніло і я пішла... А знаєш? — Вона взяла його за руку й зупинилась. Підступила ближче. — Знаєш? Був знов Ілько. — Маленька перерва. Володько здивований. Наталка не дочекалась відповіді. — Прийшов з Бухловим...

— З Бухловим? — Перебив Володько...

— З ним... Боже! Я собі думаю: таж Бухлов з козаком, з поліцією. А Ілько втік з іншими хлопцями... Як же так? А вони собі принесли шпроти... Знаєш? Такі рибочки в бляшанках... Бухлов трохи п'яний... Виймає рибочку й дає мені... Я одвернулась. А Ілько

до мене: дурна! Іж! Я вибігла з хати... Цілий день про це думала... Думала собі: чи сказати це кому? Потім рішила: тобі. Кому інакше?

— І більше не кажи нікому, — сказав Володько. Вони пішли просто на темну стіну гаю. Там тихо. З села долітає пісня. З другого боку з Угорщини чути також пісню, тільки ночліжанську.

Вертався Володько зовсім пізно. Йшов через село, повз новий будинок. Село вже спало. Будинок стояв уквічаний. Перед ним така ж уквічана брама. З неба світив сточений сірим кільцем місяць. Буде зміна погоди, думає Володько. Коли б хоч видержала до завтра. Мав на увазі завтрішнє свято, а за скошений овес і не згадав...

**
*

Це було не саме посвячення будинку на площі села Тилявки. Це було щось більше й краще. Тягнулись роки, вкладались у десятиліття, століття, але навкруги було тихо, сонно, ніби безлюдно. Були чудові весни, пишно цвіли черешні... Були поля зелені... Вітер віяв з далеких морів... Було не одно густе, як мед, літо, що заливало землю щирим золотом; були пахучі дні осени повні жовтих, червоних і синіх овочів, були білі, яскраві зими; поля вкриті застиглим білим металем, зненацька схвильованим і ствердим химерно... Була велична, маєстатична, свята земля — гордість Бога й надхнення людини. Чорна земля, дужа, вузлувата й тверда... Сувора, як чоло Саваофа, і радісна одночасно, як гарний спів.

Не було тільки на ній людини. Було безліч недокінчених задумів, безліч початків, нарисів... На кожному проєкті видно було велику, надхненну руку творця... Рішучі, несподівані зариси, потужні, налиті силою обриси м'язів, дебели кусні литі з кращих металів... Бракувало їм відповідної душі. Великої душі. Твердої душі. Розумної душі...

Цілі віки вагітніла стара, чудова земля своїм великим плодом... Небо, обрії, дерева, цвіт яблуні, хвиляста чорна рілля, швидколеті птахи й дикі звірі, і

риби в чистих водах напружено чекали одного, надзвичайного дня, коли ступить Бог на цю землю й мудрою своєю правицею відхилить завісу темноти. Скаже Бог: дарую вам від сьогодні душу. Будьте мудрі, як я. Хочу бачити вас володарями, а не рабами. Воскресніть!

Ні, ні... Це не було тільки посвячення будинку. Це по своєму воскресало й зводилось село. Це не була цвітуча весна, це було густе, налите снагою літо з бронзовим чолом. Треба було бачити, як того ранку сходило сонце. Ніколи воно не вставало так. Сам Бог зійшов зі свого трону й зводив його обома своїми руками... Як горіли золоті стерні розлогих ланів, як суворо, рівно стояв на обрію ліс, якгнулись важкі віти яблунь — про все це немає сили сказати... Село виступало — хата за хатою, всі лавою, мов живі, білі, веселі, усміхнені... Дзвін від самого рання бушував над селом і розлітався навкруги, ніби розбитий гураган; всіх зводив, всіх гнав до Тилявки, всіх випростував і бадьорив.

Он яром з Башковець йдуть все в чорному парубки... За ними в білому, в червоному, в синьому йдуть дівчата... Там далі йдуть дядьки в тяжких, кованих чоботях, що залишають на стежці глибокий слід. Всі вони йдуть, бо кличе тилявецький дзвін... Там буде сьогодні празник... Про це знають всі навкруги...

І на полях від Людвищ квапляться на поклик дзвону парубки, дівчата, дядьки... Тилявецькі поля вітають їх своїми стернями, своїми півкопами... Здається, півкопи знають, кому вони належать і які руки складали їх.

На сході знов від Жолобок з густого, чорного лісу виходять юрба за юрбою, йдуть стежками здовж вкритого курявою широкого шляху просто назустріч дзвоніві, що реве над Тилявкою... Йдуть поспіхом (бо можуть спізнитись) дівчата з червоними, веселими лицами... Он перед ними вже хати Тилявки, що стоять сьогодні гордо... Білі хати під зливою яскравих промінів ранкового сонця...

А з півночі також ідуть... Там запало в глибокий яр старе лісове село Угорське. Угорщани встали сьогодні рано. Вони ж довідались, що сьогодні в Тилявці велике свято. Вони ж знали, що те село ціле літо щось робило. Вони ж знали, що там бігали весь час якісь люди, сходились, розходились, ходили по ночах, ранками, цілими днями. Вони знали, що туди вселили «постерунок», що послали туди військо... Вони знали також свого «вуйта». Нераз погрожував він, що Тилявку «присадить, знищить, рознесе, загладить». Вони також знали, що Тилявка жила в тому, і росла, і працювала... Кожний день хтось приносив вістку, яку передавали з хати до хати, про яку говорили коло церкви, на посиденьках, при гостинах... Скрізь на кожному кроці чути було про Тилявку, і як не піти туди сьогодні, коли так голосно реве великий дзвін і так завзято, сильним, металевим голосом кличе до себе...

Село встало. Було все на ногах, шуміло все, квапилось, вдягалось святочно. Всіми дорогами, всіми стежками через сади й перелази йшли радісні, святочні люди. Зо всіх боків вступали в село гурти, ніби процесії, що йшли вулицями, весело вітались зі знайомими. — Дай Боже, дядьку Семене! Як маємось? — твердий, соковитий бас.

— Здорова була, Яринко! А ходи з нами! — дзвенів дівочий голос.

— Кумо! З святом будьте здорові! Ходіть до церкви!

А дзвін все гуде, все б'є, ніби на сполох, ніби розпачливим криком своїм хоче пройняти саме нутро землі й зівдти викликати навіть тих, що відійшли у вічність. Дзвін б'є і б'є тяжким, залізним серцем, і кожний його удар здвигає селом, струшує з нього віковий сон, зводить і жене... Село встало, село йде, село рушило, мов велика повінь якоїсь загаченої ріки, що раптово прорвала свою перепону.

Посередині села стоїть стара, деревяна, біла, мов чайка, церква. Більше сто літ стоїть вона на тому місці... Старі, розлогі дерева оточили її зо всіх боків... Зелені їх корони майже зливаються з зеленою банею

церкви, і тільки хрест блищить золотом у соняшних проміннях ранку. Така саме стара дзвіниця. Тесані сокирами дубові сходи, старі дзвони... Дзвонар Григор Вакула безперерви б'є в великий дзвін... Обличчя його, ніби зі старого ременю тиснене, глибокі зморщ-ки, кілька бородавок, що ніби дерев'яні цвяхи вбиті в чоло, і цілий ліс густої рослинності... З шкіряного його чола сочиться піт... Тяжка, зачовгана рука безупинно шарпає мотуз дзвону, а залізне серце з кожним ударом випускає на всі чотири боки світу через вікна дзвіниці велетенські, крилаті звуки, що летять і бушують над селом...

А внизу, як гляне око, море людських голів... Ціле церковне подвіря залите людьми... Вуличкою, стежками через сади й городи спливаються все нові й нові струми, що вливаються в загальне море... Ось перед дзвіницею блищать мідяні труби музики. Ось у чудовому, густому від сонця повітрі задзвеніли перші звуки труби, що сповістили Службу Божу. Безліч голів обнажилося, безліч рук заворушилося й склало знак хреста. З церкви вирвалося на зовні перше хорове «Господи помилуй». Було воно, ніби на Великдень, таке дзвінке, таке бадьоре, таке радісне.

Урочистий, налитий сонцем і радістю час ішов поволі вперед... Ось на церковних сходах з'явилися корогви. Ось вийшли спортсівці й зробили коло перед сходами. Море людей похитнулося й відлилось взад. Ось з'явився на сходах престол, хрест... Ось вийшли три священики в святочних ризах... За ними вийшло два діякони, а далі хор... Почався молебен, оркестра заграла гимн, люди клякнули до землі... Запанувала велика, урочиста тиша, і тільки звуки гимну маєстатно здіймаються вгору й десь там високо, високо розпливаються в блакиті... Вийшов священик і почав проповідь... Згадав про «світло Христової правди...» Згадав про добрі й злі сили, що борються на землі... Згадав, що все живе на землі і намагається жити так, як сказав Бог, бо людина є Божа подоба... Хто не вірить цій заповіді, той служить темній, злій силі... Той іде проти закону Божого... «Сьогодні, говорив священик, наше село святкує великий, можливо, ще

небувалий день. Трудами, працею здвигнено велике діло, що його правдиво оцінять тільки ті, що будуть жити тут колись... Хай Бог благословить ту працю й хай принесе вона зріст і розцвіт нашого села й нашого народу».

Ще раз грала оркестра, блищали на сонці мідні труби, гойдались корогви... Велика, барвиста процесія, ніби хвиля моря, під подуvom вітру похитнулась і влилась у вузьку вулицю... На дзвіниці все били в дзвони... Їх звуки виривались з вікон і великими помахами крил летіли в далечінь... Здавалось, їх видно в повітрі... Здавалось, вони веселі, пружніші, жвавіші, ніж звичайно... Ті старі, зачовгані, прадідівські дзвони, що сотні літ дзвонили цим людям і кликали їх перед обличчя зчорнілого Христа з терном і краплинками крови на чолі... От і сьогодні дзвонять ті самі дзвони... Повінню ллється народ, гойдаються спереду корогви, мигоче архистратиг Михайло в барвистім одязі з огненним мечем у руці, блищить старий, позолочений, ще з великим, царським, двоголовим орлом, хрест... Мигає верх оздобленого кружевом великого образу Пречистої Діви... Далі ллються хвилями люди... Міняються барви, вітер бавиться з довгим волоссям, виривається якийсь спів...

Далі похід повертається вліво... Там далі видно високу браму, оздоблену жоржиками, кражалками, повняками та безсмертниками... На брамі напис «В ЄДНОСТІ СИЛА»... Чорні, великі літери на білому папері... Перед тими літерами людське море, голови, безліч голів, з розумом і думками... В єдності сила, каже плякат, говорять чорні на білому літери... В єдності сила стоїть перед обличчями всіх людей... В єдності, в однодушному споєнні, в великій свідомості свого людського первня. Дзвони говорять, небо говорить, говорить стара прадідівська земля, могили батьків, дідів, чорне, закурене віками обличчя в терновому вінку з краплинами крови на чолі... Все це повідає, що сила в єдності, що воля в єдності, що свободу дасть єдність...

Людське море все посувалось вперед просто на браму з написом. Вона уквітчана стояла на своєму

місці, розіпляла свої обійми. — Входьте, люди мої! Вливайтесь! — А чорні літери нестримно росли на білому тлі й кричали разом із дзвоном у мужицькі вуха: «В ЄДНОСТІ СИЛА!»

Побіч стояв невеликий, білий, зовсім новий будинок. Чув свою силу й ніби радів, що народився на світ. Він усміхнено чекає ті тисячі людей, що он зі співами й корогвами наближаються крок за кроком до нього. Ось вони вже зовсім близько. Ось зупинились перед брамою. Ось священник підносить хрест і благословить його. Бризнула свята вода, задзвенів спів, заграла оркестра. Через кілька хвилин невеличкий, білий будинок залитий людьми. Здається, це барвисте море навкруги, а на ньому білий корабель стоїть непорушно міцно заякорений.

В середині будинку також повно. Залиті всі кімнати, всі закутки. Там стоять довгі столи, обставлені лавами. Поволі, урочисто засідають за столами гості. Ось вже засіли й чекають початку гостини. Кого тут тільки нема. Священники, просвітяни з Кремянця, гості з чужих сіл, свої дядьки. Саме в той час на дворі закалатали дзвінки. Всі глянули в вікна. На подвір'ю розступився народ, і увійшов до середини «вуйт» в супроводі коменданта поліції. Він був сердитий, насуплений. Чоло його загоріле, брови довгі, настовбурчені. Вступив і, здавалось, хотів крикнути. Одначе не крикнув. Підійшов до Андрія Андрійовича й зложив якесь привітання. Андрій Андрійович засадив його й коменданта за стіл.

В той час встав Володько. Його хлопці стояли біля гостей. Володько подивився на всіх. Вигляд мав трохи збентежений. Уста його злегка тремтіли й висихали. Одначе він збирає всі свої сили й починає говорити. Спочатку мова його вривалася. Слова виривались з нутра якимось силувано. Кожне з них відривно падало куди попало і, здавалось, боялось лишитись на цьому місці. В очах його стояв якийсь туман. Всі ті обличчя, що були звернені на нього, заволікалися серпанком мороку. Він не бачив їх виразно. Вони були десь далеко перед ним — ті всі, що дивив-

лись на нього з різних місць, ті всі, що його бачили, й ті, що чули його схвильовані, живі, вийняті просто з глибин душі слова.

Вже по короткому часі його мова набрала певності. Слова полились вільніше. Говорив про перемогу, про працю, про змагання. Говорив про землю рідну, про рідних людей. Говорив про могили предків, що жили тут і тут вмирали. Говорив про будучину, про чужих людей, про далекі країни й світи. «Збурились ми — ми півмертві, ми немічні. Збурились і встали! На буревійних хвилях революції виплили наші кораблі в далекий рейд! У наших жилах, міцних руках стерно майбутности. Вірю в нас!»

На цих словах Володьків голос рванувся і його звуки впали в народ, ніби блискавка. Тісно затиснутий його п'ястук вдаривсь об стіл. Очі його горіли... Він був піднесений, вищий, потужніший, ніж звичайно. Це говорить Матвій син. Це слова сказані за батька, за діда, за всіх дідів! За цілу землю сказані ці гарячі слова!

Слава! — Крикнули Володькові товариші. Задзвеніли чарки, заграла музика... Ось вони всі ті милі хлопці. Сергій... Кіндрат... Антін... Демид... Никон... і багато інших — стоять тут на сторожі міцні, потужні й готові...

Гриміла слава, бряжчали келихи. Вирвалась пісня широка й свавільна. Йшов великий день просто у вічність, весь задивлений вперед, весь налитий снагою віри...

Володько жив цього дня винятковим, не звичайним життям. Він співав зо всіма, він танцював зо всіма, він бігав з місця на місце... Він радів. Чого йому сьогодні так весело? Безліч треба слів, щоб сказати це. Можливо, навіть звичайними словами не скажеш такого. Можливо, це такий час... Можливо, у вічності є хвилинка найбільшого щастя й одна незначна людина випадково переживе її... Навіть гнана, навіть переслідувана, навіть прицвяшена на розпутті століть, помножена на сорок п'ять мільйонів...

Скільки тут тих людей. Два кола танцюристів. До Левинських приїхала Женя. Чи Володько її пам'ятає?

Певно. І той день, чи вечір, коли танцював з нею й коли вона з нього сміялась... Все пам'ятає. Це було недавно, перед двома роками... — А однак, як все змінилося...

Тут і Тараско. Він сьогодні сам собі не пан, а цар. Він знов розгулявся і все до Володька ліз цілуватися... Тут і пан Лінкерт з Романом. Обидва вже випили й Лінкерт побожився, що наб'є вуйтові морду, але його стримали. Тут і Габель, тільки без Рози. Тут і дядько Кузьма, що підписував декларації... Староста, вуйт, комендант поліції... Тільки не прийшов пан Гліб. Він боявся. За таке його проженуть з посади. І Саша також не прийшов. Від'їхав геть і не вернеться. Нема й Ольги. І Йона нема, і Ганки... І ще кількох нема... Зате море інших людей, що ще ніколи тут не були, а тепер прийшли і є.

Пізно вночі скінчилось свято. Розходились, розїжджались на всі боки люди. Співали, гукали, раділи, хто як умів і міг.

Один Володько не міг під вечір радіти. Староста знайшов його і «вручив» повістку на завтра до повітового староства. Володько зневажливо впхав її в кишеню, не чигав, не дивився... Але він знав, що там написано. Не треба читати. Зрозуміло. Намагався взяти себе в руки й не піддатись. Прощався з різними людьми, подавав руку, усміхався.

Потім зістався, щоб знайти Наталку. Майже цілий день не міг побути з нею. Знайшов її в Теклі разом з Мокриною, що чекала також на Сергія. Теклина хата низька, простора. Лавиці старі, вигнуті. Стіл також старий і скривлений. Дві постелі збиті дошками, щоб не впасти. Світло маленької лампи ледве освічувало простір. Наталка лежала на лаві за столом і думала: прийде? Не прийде?

Він прийшов із Сергієм. Наталка швидко звелася. Володько присів на хвилинку, потім знов встав. Наталка знає, що він нервується.

— Сергію? Що ти з ним зробив? — Голос і очі Наталки жартують... Підійшла до нього, дивиться в вічі, сміється. Володько також посміхнувся. Сергій підступив до них, тісно обняв їх обох. — Він вас

більше любить, ніж мене, — казала Мокрина й голосно сміялася... — Ви халерники!.. Ви! Володьку й Наталко. Вам треба женитись... Землю орати, дітей плодити...

Наталка дивилась допитливо на Володька. Вона посміхалася й погоджувалась зі словами Мокрини. Обернулась у бік Мокрини. — А думаєш! І хотіла б... Йй-бо'! Дитинку... Володьку, ні?

— Що кому, а курці просо, — сказав Сергій і відійшов.

— Йдем! — Коротко кинув Володько.

— Спіть тут... Місяць досить... Там, там... — казала Мокрина.

— Добраніч, Мокрино! Можливо не побачимось, — проговорив Володько й подав їй руку...

— А-а, на вас частець! — Зсунула брови і крикнула жартом Мокрина. — Вмираєте? На окописько вас внесемо. — Вдарила його кулаком по спині. — Йдіть!

— Сергію! Здуши її! За мене! — Кинув Володько й вийшов. За ним вийшла Наталка.

Вони пішли через садок вниз. Володько обняв Наталку за стан. Йшли вузькою дорожиною, що поволі сходилась у стежку... Город відгороджений від вигону плотом. Вигін круто спадає в долину до річки. Біля перелазу Володько зупинився. Він поволі, обережно, ніжно обняв Наталку й мовчки пригорнув до себе. — Що? — шепнула вона.

Було темно. Місяць затягнутий хмарою. З заходу подуває вітер. На селі в різних кінцях чути співи й вигуки. Біля криниці хтось голосно на цілу долину верещав: — Гва-а-алт! Гва-а-алт! Ряту-у-уйте! — Одночасно звідти чути розкотистий регіт.

Володько й Наталка не звертали ні нащо уваги. Він підніс свої руки й стис гарячими долонями її щокки... Хвилинку вдивлявся в її очі, але темнота закривала їх. Потім нахилився, вона піднялась і уста їх злилися. Цілував її не так, як звичайно. Цілував уста її, раз, ще раз... Цілував очі, одно й друге... Вона була здивована, чула щось і все чекала якогось слова. — Що? — питала пошепки... Ніякої не давав відповіді,

а тільки мовчки горнув, цілував і знов горнув. — Що? Що, Володьку? Любий? Що? — вирвалось у неї вголос.

— Наталко! — Слово впало, і знов тиша. Вона напружилась. Ну! Кажі! Кричала її істота. Кажі!

— Ми розлучимось! — Впали знов слова. Тиша зробилась ще більшою. Наталка раптом опала, ніби підтята десь у середині. Голова її спустилась вниз.

— Наталко! — Голос Володька хоче висловити те, що не скажуть слова. Чулий, з глибини, від серця. Наталка мовчить. Голова її ще нижче опустилася...

— Мушу! — Кидав він далі слова. — А так тебе... люблю! Люблю!

Вона мовчить. Його слова витискаються поволі, одно за другим в непорядку. — Мушу! Покину все... тебе і батька... і матір... і сестру... і брата... І землю свою покину.

Вона не промовила ні слова. Чекав хвилинку й далі казав: — Дякую!.. Тобі!.. всім. Завтра мене ще вкарають... Це буде в останнє... Ні, Наталко! Не думай — боюся. Ні! Але йти треба! Мушу!

Голова її все опускається. Вона тисне в собі чуття. Потім зненацька вибухає... Був це страшний, стиснений, невільний плач. Не плач, а ридання. Сльози лились з очей, як у дитини. Навіть не втирала їх. Текли по щоках і капали, тільки Володько не бачив їх. Він горнув її все сильніше й сильніше, ніби хотів навек пригорнути, щоб не втікла... З уст його падали гарячі, ніжні, повні кохання слова...

Грізні, суворі думки тягнулися за ним. Йшов серед темної ночі, як тяжкий злочинець... Переступав ногами по святій, рідній землі. Тікала вона з-під його ніг, не гнулась... А хотілось, щоб розступилася й проглинула його. І коли вийшов за село до свого хутора, зупинивсь, оглянувся, зняв шапку... Дивився довго, довго в темноту, звідки чути гавкання собак... Очі його широко відчинені, і на чорному тлі йому ввижаються тіні... Безліч, безліч різних тіней, що йдуть перед ним, що повертають до нього голови, що кивають йому, що посміхаються й погрожують. Багато років бурхливого, кипучого життя... Любови,

щастя, радощів, гріху й страждання. «Прости, свята, рідна земле, що мало для тебе зробив!.. Що кидаю!.. Що йду... Прости, село, Наталко, рідні люди!»

І йому здавалося, що він вже не тут, не перед селом. Йому здавалось, що він вже відійшов і тільки згадує все, що було. Лебедщина, Дермань, школа, революція, посвячення будинку.. Все те було колись і він те бачив, і пережив, і затамив. І здавалось йому також, що він не зробив усього... Що зробив не так, не добре... Здавалось, що не виконав того, що хотів... Був не добрий, не сильний, грішний... Ну! — Вставав у ньому інший, тихший голос. Ти ще зробиш! Ще зробиш! Ще зробиш! Тільки йди! Йди звідсіль. Тобі тут не місце...

На другий день рано Володько йшов до Крем'янця. Йшов через село, зустрічав людей, зупинявся, казав кілька слів, розпитував, як спалося і йшов далі. Вчорашній його настрій пропав. Сіруватий, вітряний день розвіяв його. Знав тепер що вже кінець. Він іде до староства, вислухає, що йому скажуть, вернеться, скаже батькові, матері й відійде. Напрямок Львів. Далі знайде дорогу. Це рішено остаточно. Відвороту нема.

Біля магазину побачив десятника, що приліплював тістом якісь папірці. — Дай Боже, Арйоне! Що ліпете?

— Ет... Не знаю... Не вмію читати по панськи... Учителі дали...

Володько підійшов і читав. Меленьке, писане гектографічно оголошення... «Зе взгленду... так, так, так... Встомпіло... тільки то деклярацій... паньствова! ензик... школа ве всі Тилявце бендзе утраквістична...»

— А цо там напісано?.. — спитав на жарт Арйон...

Володько вже на ходу відповів: — Брехня. — Одвернувся й пішов. Вітер дув на зустріч. На дорозі піднімав куряву... Небо затягнене хмарами й погрожує дощем. Біля кооперативного будинку на хвильку

зупинився. Тут ще безлюддя, тільки зівялі квітки, втоптана земля й розкидані папірці. Пішов далі...

Коло одинадцятої години прибув до староства. Увійшов у знайомий коридор, піднявся на сходи. Уявляв насуплених урядовців, непривітливі погляди, короткі сердиті слова. Ні. Помилився, Урядовці привітливі... «Що, пану? Прошен бардзо!.. Прошен доле зачекаць... Пан референт...» І так далі, і так далі...

Володько вийшов на коридор, переступив за двері й зупинився на східцях збоку. Накрапав поволі дощ. Вітер віяв по верхах будинків і дерев. Деколи залітав униз і вривався у двері староства. На дверях різні оголошення — друковані, з орлом і писані машиною, навіть пером... Володько читає одно і друге, третє... Накази, застереження, повідомлення... Між ними більший, сірий папір з підписом міністра внутрішніх справ. — «З огляду, — читає Володько, — що до мене доходять чутки про «невласціве» поводження «владз адміністраційних» зі «стронами»... «Скарги вносити просто до міністерства...» Володько усміхається й усміхається... Слова йому видаються смішні, ніби гумор це, а не розпорядження... Він тепер не боїться й так нічого. Можуть далі кричати, тупати ногами й можуть слинити... Він тепер нічого не боїться... Нема тут страшних річей і грізних слів... Все звичайне, пережите й буденне.

Почув своє прізвище. Швидко побіг на гору. — Прошен вправо! Знайомий сам референт Ліванський... Пізнає Володька й посміхається. — Пан Довбенко. Добрий ранок... Прошу сідати. Ви в нас частенько буваєте... Ну, ну... Що там нового? — Говорить по польськи, швидко, весело, байдуже. Подивився на папір перед собою. — Агітація, пане Довбенку! Зле! — сказав твердіше й коротко. Відірвав погляд від паперу й подивився на Володька. Хвилинку мовчав: Пане Довбенку. Послухайте, що вам скажу: ви ще людина молода. Попереду маєте багато років життя. Невже ви хочете їх змарнувати? Так? Хочете? (Коротка перерва). Ах, які ви легковажні. Б'єте об мур головою й плачете, що болить голова. А я вам можу від себе додати: голова ваша трісне. Так, пане! Ми

вам нічого не даруємо. Що ви там у себе в селі задумали... Вам то можливо потрібне, а нам ні!.. І тут: ви, чи ми! Ні? (Знов перерва). — Ще раз вам кажу: ми нічого вам не даруємо... Нічого вам не попустимо. Хтось з нас добровільно, чи силою мусить піддатися...

— Пане референте, — почав Володько, ніби збирався казати промову. — Я збирав підписи на декларації. Це ж законне діло...

Референт його перебив: — Вас карають не за законне діло, а за пропаганду. Ви десь, комусь сказали: «Держава ця розвалиться, а на її руїнах розцвіте новий квіт — Україна». Казали це? Кому?

Референт уважно дивився Володькові в вічі. Володько піднявся, посміхнувсь і сказав: — Сказано гарно. Я не сподівався, що Габель, чи козак так вміють... І їх не карають?

Референт насупив раптом брови й обурился. — Я з вами не жарту строю. Ви забуваєте, що тут уряд! — Але в цю саме хвилину, мабуть, згадав про міністерське розпорядження й знов зробився ввічливим.

— Ви це казали?

— Ні!

— Ми знаємо. Будьте ласкаві почекати внизу!

Володько вийшов і зійшов униз. Через пару хвилин його знов покликали. «Пан староста» і т. д. — сто злотих гривни! Вразі незаплатення місяць в'язниці. Прошу розписатися.

Кінець. Зроблено. Сказано. Підписано. Володько відходить. Натягає шапку, піднімає комір... На дворі дощик, вітер, рвуться на дверях оголошення, біжать по хіднику панночки, мають короткі спіднички. Хідник блищить від дощу. Зі стріх рурами біжать струмочки води.

Володько крок за кроком віддалюється від того червоного будинку. На першому перехрестку зупинився. Перед ним пройшов горбатий водонос з повними відрами. Його відра сягають майже до землі, підчеплені до коромисла довгими гаками. Це добрий знак. Оглянувся на червоний будинок, ніби казав: ну, ну!.. І далі пішов у напрямку до широкої вулиці.

А над вечір мокрий, втомлений і голодний вертався до села. Чи не зайти до Сергія? Розпитати, що доброго в селі. Зайшов. Є Сергій? Його сестра з усмішкою сказала: — У клуні. Зайдіть. Він там.

— Чого ви, Мотре, смієтеся? — Спитав Володько й засміявся сам. Така вона молода, весела й щаслива...

— Так собі, — відповіла вона.

Володько вийшов з хати. Сергій вже відхилив широкі, з вирізьбленим тризубом двері й гукає: — Гей, гей! Сюди! — Його майже не видно в вечірньому присмерку. Володько увійшов. — Здоров!

— Здоров, здоров, малий! — Захрипів Кіндрат. Він лежить на купі вівсяних снопів і Володько його не бачить. Чує тільки голос. — Скільки впаяли? — питає далі Кіндрат. — Сто, двісті? Батько твій за такі гроші поля купував.

— Староство також потребує жити, — відповів Володько. — А що нового, хлопці?

Після цього настала коротка тиша. — Питай Сергія, — хрипить Кіндрат. — У тебе закрутиться голова, як почуєш... Чекаємо тільки тебе.

Сергій продовжував: — Йон казав тебе вітати.

— З там-того світу? — кинув Володько.

— Кіндрате. Зведися й вигляни...

А потім тихшим голосом Сергій додав: — Йон таки вернувся. Це правда.

Кіндрат з лайкою встав і посвистуючи вийшов з клуні. Руки мав у кишенях. Його постать деякий час стояла в дверях, а потім сховалась. Володька ця звістка не здивувала, але зацікавила. Відчув, що в нутрі зводиться пружність, зникає втома. Підняв голову. Він одразу догадався, звідки «вернувся» Йон. Він був «там». Це безперечно. Ряд картин пролетів у його уяві. Він швидше підступив до Сергія, сперся на лютрину воза й уважливо казав: — З Совдепії, ні? Кається, лютує?.. Певно. Ти його бачив?

— Бачив. Каже, був у Житомирі... Їх там, каже, цілі ватаги таких. З Луччини, Ковельщини... «Товариші» їх впакували до «Допру» — в тюрюгу. Всіх... А потім половину засудили, як шпівнів, решту —

фі-іть! — і назад. «Ви нам такі не нужні. Раз комуніст, значіт, работай на мєстє. Бєй панов! Ми своїх кончілі...» Ех, тобі треба його бачити... Володьку! Ходім. Він хоче з тобою зустрітись...

— Казав?

— Кажє, що Володько? Святить будинок? І цє, кажє, робота, алє всєтєкї... Нє тє, кажє!.. Нє тє треба! А я сказав, що ти прийдєш. Прийдєш?

Володьковї хотїлось сказати одразу: приїду, з радїстю! Алє він нє квєпїтьсє з відповїддє. — А як вїглядєє? — Спитав тїльки, щоб закрити свою нєтєрпєлївїсть.

— З борїдкю. Смішний. Рудава борїдка, а сам закурєний. Вїдно, чоловік потєрсє.

— А дє він живє? — Ставить Володько далї питаннє. Він вжє намїривсє сказати: йдємо!

— У, цє цїкаво. У лїсі. У нього штаб. Він вжє тут двї недїлі. На хуторах має «квєтири»...

— Дєбрє! Йдємо! — Вїрїк нарєштї Володько. — Тїльки я голодний. Мушу напєрєд додому... Далєко цє?

— Години з-двї ходї...

Володько вжє ожив. Він сказав А, тєпєр вжє нє можє стрїматїсь.

— Знєєш, зробим так: я йду, вєчєрєю, а потїм сходїмось у пєвнуму мїсці. А «вїн» там будє?

— Я йому сказав, що прийдємо. Хочємо зробити нараду. Ми умовїлїсь. Іди. Ми чєкатїмємо тєбє бїлє цвїнтєрє. Дєбрє? Кїндрат також їдє.

— Готєво! — І Володько швїдко вїйшов. Вжє смєркало. Дощ нє падав, алє нєбо вкрїтє хмарами. Вїтєр гнав їх у напрємку сходу. Дєрєва шумїли й гойдались.

Дома Володько скоро вєчєрєє. Батько питає, як там було. Дєбрє. Всє дєбрє. Відповїдєє побїжно. Мєти приносїть вєчєрєю. Мєйжє нє глєнув на нєї, бо думав за їншє. Васїлїнкї нєма дома, Хвєдот щє порєєтьсє на дворї. — Ти куди, дїтїно, спїшиш? — кажє мєти. — Побїжу в сєло. Зараз вєрнусє, — швїдко відповїдєє.

З'їв, взяв шапку й вийшов. Мав на собі гумового плаща й чоботи. Вийшов на дорогу й одразу звернув на поле. Десь взявся Пундик. Підбіг до нього й хоче лащитись: — Йди геть! — каже Володько. Собака ще деякий час біг за ним, а потім лишився. А Володько спішив. Через скошені поля, через межі, через зораний переліг, попід лісом, біля запусту. Навкруги тиша й темрява. Він знає добре цю місцевість. Вітер дме йому назустріч, і поли його плаща розвіваються. Він ступає енергійно. Час від часу попадає в ямку, чи на скибу, спотикається, але це не зменшує ходи.

Скінчився «зруб» і там далі в темноті показався цвинтар. Володько зупинився, послухав і свиснув. Його свист розлетівся і, здавалось, десь тут недалеко зник. Вітер розвіяв його й загладив. Володько напружено вслухається. Деякий час не чує нічого, тільки дерева кладовища поривно з кожним притиском вітру шумлять. Але по хвильці почув інший свист. Він відповів ще раз і почасі серед темноти помітив дві чорні постаті. — Кто йдьот? — Прохрипів Кіндрат. Він мабуть уявив себе на фронті. — Свої! — відповів Володько, а потім додавив: — Ти, брате, вже можеш забути московщину.

Кіндрат хрипло засміявся. — Привичка, — сказав він...

— За мною, — здушено проговорив Сергій. Володько й Кіндрат без спротиву, мовчки пішли за ним.

Ніколи ще в житті не переживав Володько чогось подібного. Він бачив за свій короткий вік досить. Війна — гармати, ранені, мертві й розложені люди. Потім революція зі своїм большевизмом... Грабунки, нічні напади, стрілянина, зміна влад, розстріли... Але такого ще Володько не переживав. Він знає, хто такий Йон. Знає, що про нього в селі думають. Знає відношення до нього урядів і влади безпеки. Навкруги темна ніч, вітер, шум лісу. Це щось з повістей про старі часи, про тих людей, що їх бачив у в'язниці... Колись про таких оповідалось у млині... Їх в той час не було на землі, хоч про них оповідали й вірили. Тепер вони є, хоч про них мовчать і ніхто не хоче вірити.

Сергій також нарешті чує себе справжнім «нащадком козацького роду». Він це любив пригадувати після прочитаної повісти Вальтер Скота, чи Кашенка. Тепер він переживає це своїми нервами, душею, всім своїм єством. Він ступає гордо, пружно й обережно. Голова його трохи театральнo піднята. Слух і зір напружені. Тепер він не потребує «йти в бандиту».

Один Кіндрат приймає це по своєму. Шість років військової служби — фронт, атаки, окопи, катюшки вибили з нього все крім шибеничного, «наплювательного» погляду на речі. Так, то так... Коли б інакше — було б інакше. Але він скрізь на місці, і море йому по коліна. Він хоче побачитись з Йоном, «тим чортом», що задумав конче вмерти на шибениці. Кіндрат був проти нього, бо проти нього був Сергій. Сам Кіндрат без Сергія не вміє думати. Пити горілку можна й з дідьком, але думати тільки з вибраними людьми. Тепер Сергій з Йоном... Кіндрат відставати не любить...

Коли ми дійдем? Коли ми дійдем? — Питає себе весь час Володько. Поле, кінець, властиво клин дерманського лісу, спуст вниз, у ту долину з робитим камінем, над яким колись воював з угорцями, біля якого клали багаття й пекли картоплю. Тут ростуть широкі, розлогі кущі ліщини, на яких ще зеленими обривали горіхи, а потім восени лазили попід віттям навколішки й вишукували ті рештки, що випадково залишилися й після самі опали... Далі сіножать Михайла Турка. Перед нею відбитий, великий камінь, що скотився згори.

Швидко вийшли на протилежну угорщанську гору. Перед березовим запустом видно багаття. Його полум'я яскраво виділяється на чорному тлі. Деколи миготять якісь тіні. Пішли просто на багаття. По короткому часі натрапили на спутані залізними путами коні. Одна пара, друга, третя... — Це угорські нічліжани, — сказав Сергій. — Стійте тут... Я знайду до них... Зараз вернусь...

— Да-а! — Протягнув чомусь Кіндрат, при тому сплюнув і почав напобацки закурювати. Довго

монявся з цигаркою, потім одвернувся од вітру, черкнув сірником, полум'я освітило на мить його червону, круглу подобу, і цигарка зажаріла... Міцно потягнув у себе дим і пружно, шумно випустив. — Ну, й сучий син він... — проговорив, ніби сам до себе, і чутно виплював тютюн, що налип йому на уста. Володько не відповів, хоч знав, про кого Кіндрат думає. Володько уважно вдивлявся в темряву, де зник Сергій. Час від часу він входив у с'яйво багаття, і тоді видно було його чорну постать...

— А ти знаєш... Вже скоро осінь... Холодно. — Проговорив знов Кіндрат. Він, мабуть, не переносить мовчанки. Володько байдуже буркнув у відповідь. Він зовсім не про те думає.

Збоку пирхають і брязкають путами коні. Десь там далі шумить ліс, але його не видно.

Володько пригадує референта Ліванського. Ось він стоїть собі за високим бюрком. Тонкі його уста тісно затиснені. Нижній щелеп трохи вип'ятий вперед. Борода гостра, але з ямочкою. Волосся розчесане дбайливо й чіткий проділь пересікає його з правого боку. Він стоїть там кожного дня. У почекальні внизу кожного дня чекають люди. Вони приходять туди, чекають, стоять, сидять. Потім мандрують на «дубенську рогачку», або вертаються додому... «Або ви, або ми», — звучать у вухах його слова... А збоку шумить ліс, спереду миготить яскраве полум'я нічліжанського багаття. Далі вправо і ліво тягнеться велика, оповита темнотою й незнанням земля. По ній біжать свобідно західні, пружні вітри. На ній живуть люди, стоять хати, ростуть дерева.

— Фі-і-іть! — Чути з темноти посвист. Вітер підхоплює його, рве на шматки й відносить. Але кілька тих шматків всетаки долітає до Володькового й Кіндратового вуха. — Кіндрате! Ти вмієш! Свисни!..

Кіндрат вложив два пальці під язик, і різкий посвист пронизав ніч. За кілька хвилин з неї Сергій, але не сам. З ним був ще незнайомий парубок. — Йдем! — Сказав Сергій не доходячи. Володько й Кіндрат вже йшли без його наказу. Не питали, хто з ним прийшов. Увійшли в березовий запуст. Володь-

ко так добре знає ці кущі. Бував тут стільки разів... Тільки тепер вони мають трохи інший вигляд. Можливо це... Ет, знов лізуть на думку дивні згадки й порівняння. Він вже втомлений, але обличчя його пашить від напруження й цікавості.

Через деякий час ходи спереду чути слова: — Стий! Хто? — А потім: — Свої! — Де Карпо з кіньми? — Там... На Бойковому... — Грають дурня? — Фільку, — чути відповідь. Далі в кущах заквилила сова. Володько виступив наперед. Йому хотілося впевнити, чи це не запорожець. Ні. То не був запорожець. У темноті його мало видно, але всетаки це звичайний нічліжанин у великому, жовтому кожусі з виложеним, вовнистим коміром. У руці в нього зложена оброті. Велика вовнянка спадає йому майже на очі. Це, мабуть, з Угорська, думає Володько. Голос хриплий, як у угорощан. Можливо, колись бився з ними камінюками там на другому боці.

Пішли далі. Кущі все густішають. Вузька стежка вється між ними. Спереду йде обережно угорщанин, за ним Сергій, далі Володько й Кіндрат. Ноги майже нечутно ступають по м'якій землі. Навкруги глибока тиша, тільки чути запах диму.

Володькові нерви помітно починають грати. Все-таки зустріч ця не звичайна. Уявляє собі Йона, все, що було між Володьком і ним. Вже наперед чує його сердиту мову, уривні, короткі слова. Вже бачить той блискучий, гострий погляд... Про що будуть говорити? Що скаже та незвичайна людина? Де він був і звідки прийшов?

Прийшли несподівано. Між густими кущами тліє багаття. Навкруги в кожухах, у гуньках, ледви помітні при землі лежать люди. Хтось тихо розмовляє, хтось коротко кашляє, хтось курить, і його цигарка під носом то розгоряється, то знов гасне. Впало кілька відривних, сухих слів. — Знайшли коні? — Є! Якого чорта! — Озвався Кіндрат. — Хто тут?

Від землі хтось швидко піднявся й підступив одразу до Володька.

— Це ти? — почув він знайомий голос. — Йон.

— Пізнав, — так само коротко озвався Володько. Всі, що лежали при землі, почали поволі зводитись. Але на ноги не вставали. Кожний сидів на своєму місці. Йон одвернувся й підложив на огонь жменю труску. Полум'я одразу спалахнуло, і зробилось видніше. Йон і Володько мовчки стояли один проти одного й дивились на себе. Здається, міряли себе. — Та-ак, — протягнув Йон. — Часи міняються... Не сподівався тебе вже бачити...

— Міняються, — відповів так само Володько. Але в ту саме мить почув голос Сергія: — І ти тут? Дай Боже!

— Дай Боже, — спокійно відповів Ганчин голос. Володько подивився в той бік. Так. Це Ганка. У кожусі сидить на виверненому пні. На Володька зовсім не дивиться. Він на хвилинку зняковів. Йон іронічно, поблажливо дивився на нього, потім одвернувся й сплюнув у огонь.

— Сідай, байдуже сказав Йон, вказуючи струхлявілого пенька. Володько подивився на Йона й присів. Йон присів також. — Мусимо почекати на того чорта... Ніколи в час не прийде — додав по хвильці Йон.

Володько дивиться в огонь. Йому пригадався інший час... Війна, табір утікачів за Шумськом на полі... Галичанин-дід з люлькою в зубах, що сидить перед огнем і згадує своїх синів. Мимохіть пригадав ту ніч блукання поміж безконечними рядами возів, огнів і наметів. Тисячі тисяч народу, що вирував перед його очима... Пригадує свої тодішні думки, коли на його очах родилося щось таке надзвичайне, можливо якраз те, що переживає сьогодні, що бачить вже своїми очима, відчуває всіма нервами й про що не може говорити. «Буде колись мир, замовкнуть гармати, народяться й виростуть нові люди...» Це його колишні думи. Буде мир. Ось він є... Мир. Родяться нові люди... Так. Ось вони сидять за ним і перед ним, ті самі нові люди. Здорові, вибрані люди. Люди, що родилися в минулій війні, виростили в революції, хрестилися кров'ю, огнем... Вийшли вони просто з нутра землі й сидять тут, мов тесані з каміню, коло огнища.

Що хочуть тут робити? Чого сюди зійшлися? Хто, яка сила зіграла їх сюди? Хто відорвав їх від чепіги, від лопати, від ціпа? Чого вони криються, мов звірі, в лісах? Чому сходяться по ночах у нічліжанських кожухах з обротями при боці? Е-е! Хто на це відважиться відповісти. Володько мимохіть глянув на Йона... — Дивно воно, Йоне, — проговорив він.

— Що дивно? — перепитав той.

— Багато дивного... Що ми ось тут... Ти, я і всі ми...

— А може б починати, — озвався голос ззаду...

Йон на це не відповів. Насупив брови й дивився в огонь. Всі мовчали також. Тихо. Чути тільки, як грає в грудях Кіндрата дихавиця. — Хотів з тобою бачитись, — байдуже, непомітно переходячи з мовчанки до мови, сказав Йон. — Мусимо змиритись.

— А як? — сказав Володько. — Ти ж...

Йон швидко перебив: — Після за це... Тепер мусимо тільки сказати: мир! Сергій тобі казав, ні?

— Дещо...

— Після розповім більше... Я ось скликав товаришів, щоб нарадитись... Чув, чув... У тебе там свято... Будинок... Читальня. Чув, що пан Рона Курера Ілюстрованого виписав для вояків... Мовляв, щоб заходили. Там на нас плюють, а він виписує його до читальні.

Володько мовчить. Що має казати. Потім тільки промовив: Йоне! Раз мир — мир! Мусимо знайти одні слова. Ні? Я тебе розумію...

Йон поволі одвернув велику, з бронзово загорілим обличчям, голову. Його широкі, дужі плечі в ватовому, незащіпленому куртасі, також повернулись. Це значить мир. Більше він не скаже тих слів... Досить їх. Вони обидва — і Йон, і Володько — тяжким досвідом купили свою згоду. Їх обох тримала в затисненому кулаці залізна рука суворої дійсности. Вони виростали поволі, тужавіли, кріпли... Їх серця наливались все гострішою й гострішою любов'ю до цієї чорної матері землі. Сьогодні вони мусять встати на весь ріст... Так! Сьогодні вже час промовити слово! Пора!

Ніби відчуваючи це, Йон повернувся знов до Володька й подав йому свою кістляву, чорну руку...

— Дай п'ять, Володьку! — сказав він енергійно.

Володько посміхнувся й «дав п'ять». Потиснули міцно собі руки. — Хлопці, — казав при цьому Йон. — Ви свідки...

— Правильно, — прохрипів Кіндрат. — Коли б чарка... Вже досить ви дерлися...

Сталося. Це зрештою мусіло статися. Інакше не могло бути. Вони ж обидва ходили колись на вечірниці. Вони любили одну дівчину. Вони разом співали — Йон басом, Володько тенором. Вони вчилися в тій саме сільській, критій соломою шкільці, тільки Йон трохи скорше її скінчив. Вони сходились часом, коли йшли разом на угорщан. Тільки Володько якось не звертав уваги на того Пацюка. Не подобалось йому те прізвище... Йон також йому не подобався. Був завжди сердитий і замузаний. Вони сходились, розходились і забували один за одного. І всетаки зійшлися. Довгими, крутими дорогами. Зійшлися тут, між кущами угорського запусту, де завжди пасуть коні нічліжани, і звідки кожного року чути нічліжанські пісні.

І ось вони сидять тепер тут... За плечима в них Ганка. Вони обидва, ніби змовившись, лишили її за собою. Сьогодні інші думки в їх головах. Любов, щастя, спокій... Ці слова вже втратили для них значення. Перейшли кордон, що за ним туман, морок, ніч і небезпека. Кожний кущ — небезпека. Кожна чужа людина — небезпека. Кожний день — небезпека. Сонце, те велике, рідне сонце — і те небезпека. Ціла земля сьогодні пече, ніби огнем, їх схвильовані душі. Вони обидва мовчать, але що значить та мовчанка? Ліс також мовчить, земля також... Небо й зорі — все те мовчить. Але все має в собі велике життя, що проривається через мовчанку й кричить особливим криком... Серед цієї темноти й ночі розпучливо наростає той згущений крик життя та поволі наповняє собою повітря, втілюється в ті на вигляд байдужі й мовчазні постаті в кожухах, входить у кожний день, у кожную добу, у кожне десятиліття. Ростає з нього така дика,

небезпечна, мов бочка з порохом, історія, напхана небезпечними людьми, що причаїлись і чекають, блискаючи сердитими очима...

А... Володько виразно пригадує дні, коли родилась ця доба і її люди. Мільйони людей пройшли перед його очима... Вони йшли, співали, вмирали... Їх смерть не може забутись ось так, як минулорічний сніг, що згинув і не стало його. Їх смерть дала нове життя. Вони воскресли й воскресають далі на полях, де пролилась їх кров, де лежать їх кості, де розпорошено їх дух, що переходить з місця на місце й наново втілюється в життя.

За плечима йшла тиха розмова. — А ти її бачив? — питає один. — Певно, — чути відповідь.

— Ой... Слухай... Жінці не вір, — зазначив один з тих, що лежали на землі.

В цей час збоку почувлися кроки, і до гурту підійшов ще один. Всі глянули на нього. Йон швидко відорвав погляд від огню й зробив два кроки в бік. — Нарешті, — сказав він. — Тебе, голубе, посилати по смерть.

Це був Ілько. Володько зовсім не сподівався його тут бачити. Поглянув на нього, ніби змиряв. Ілько також подивився на Володька. Хвилинка непевности, але потім той зрадив: — А-а, здоров! І ти тут? — Підступив і подав Володькові руку. Володько мовчки, без усмішки, без найменшої зміни в обличчі подав йому свою. У голові пробігло кілька думок.

Люди, що лежали в кожухах, поволі почали зводитись. Ганка встала й відійшла на бік. Кіндрат виступив перед Ілька, міцно вдарив його правою рукою по плечі й сказав: — Де був?

— А тобі що? — Відступив і сказав Ілько. Йон похмуро глянув на нього. Володько покинув Ілька й слідував поглядом за Ганкою. Вона мовчки стояла спиною до огню й щось думала. Почасі кілька людей заступило її.

На огонь підкинули ще сухого труску. Полум'я спалахнуло. Люди в кожухах відкидали на кущі густі тіни. Догори летіли іскри й там гасли. — Можна починати, — падали слова. — Ну, можна починати!..

— Тоді знов хтось казав: — Починати!.. Скоро ранок, а ми натомлені. — Інший голос додавав: — Я сьогодні цілий день орав. — На валах? — питав ще інший голос. — Ні. Зорав сіножать. Трава там не росте...

— Є всі, — сказав байдуже Йон і всі одразу втихли. — Добре. — Додав по хвильці. Говорив ні до кого... Взагалі. Казав: — Ми тут, — махнув загально рукою, — порішили зробити нічліжанські сходи. Покликали кількох людей...

Тут Йон зупинився й нашорошився. Люди, що стояли й сиділи навкруги огню зацікавлено подивилися на нього. В цю саму мить Ганка, що була ззаду, крикнула: — Поліція!

— Хлопці! Спасайтесь! — Крикнув Йон і висмикнув з кишені револьвер. Він хижо зиркнув кілька разів по всіх, потім підбіг до Володька: — Тікай! — Придушено крикнув йому в обличчя. — За мною! — І сам кинувся в кущі. Володько оглянувся за Ганкою, але її не бачив. Вона вже зникла в кущах. — Стуй! Стуй! — Почулося в різних місцях, після цього впало кілька стрілів. Звуки їх відбилися луною на другому боці долини під державним лісом. Всі кинулися в кущі. Володько побіг в бік за Йоном. Кущі густі. Він швидко розгортав їх, стрибав, перевалювався, плутовався. — Стуй! — Почув він зненацька майже перед самим носом, але в цей мент гримнув постріл, блиснув оіонь, почувся різкий вигук. За цим впало ще кілька стрілів, та Володько біг вперед. Дерся що сили кущами. Галуззя сікло його обличчя, чіплялося за одяг. Не було часу на це зважати. Стріли й вигуки чулися в різних місцях. Він наскочив на щось м'яке під ногами... Не зупинявся й не дивився, що там було, хоча йому здалося, що то була людина. — Це ти? — Почув він зненацька Йонів голос. — Біжи за мною!.. — За мною! — Повторив він ще раз і побіг. Володько машинально побіг за ним. За ними чути було ще когось. Йон зупинився, присів за кущ і тихо, різко сказав: — Стріляю! Хто там?

— Брось! Це я! — Почувся хриплий Кіндратов голос. Володькові здалося, що він сказав це зовсім спокійно. Йон зірвався й побіг. За ним Володько, а

за Володьком Кіндрат. Скоро вибігли на край запус-ту. Йон на хвилинку зупинився, махнув рукою. — Так просто! — Тихо проговорив і подався через сіножаті. У запусі все ще чути було окремі вигуки й час від часу стріли. Але то було вже за плечима. Спереду стояв густий, високий державний ліс, і вони втрьох побігли на нього.

По короткому часі були в лісі. Тут Йон зупинився. — Володьку! Ти не знаєш нічого? — Люто запитав, ніби хотів його розірвати... Він швидко й голосно сапав. У темноті зовсім його не видно, тільки чути те уривне, напружене сапання.

— А де Ганка? Сергій? — Сапаючи казав Володько.

— Побігли... Ганка кинулась перша... Сергій за нею... — Говорив Кіндрат.

Йон не міг стояти на місці... — Хлопці! Хлопці! — Швидко казав він. — Тут стояти не можемо... Далі... Між нами був Юда... Але хто?

Знаю його, — сказав Володько. — Потім, потім... Ходімо далі. Мусимо до ранку вибратися з цього місця.

Всі три обернулися й пішли напонаці через ліс. Йон нетерпеливився. Йому хотілось знати, хто то був... Але терпів. Пробиралися вперед, оминаючи чорні стовбурі, зупинялися, слухали, потім ішли далі.

Над ранок вони всі три опинились на краю великого лісу. Товсті сосни помішані з такими ж дубами стояли густо й суворо. Вітер віяв по їх верхах, творив замотаний шум, зрідка долітав до землі й біг, біг, біг... Перед утікачами розклалась довга вузька долина, заросла місцями кущами молодого вільшину. За нею знов ліс, знов такі самі сосни й дуби... Долина видається довгою, нерівною дорогою між двома стінами лісу.

Володькові видається ця долина знайома, але встановити, де це є точно, не може. Він зовсім вичерпаний. Гумовий його плащ в кількох місцях прорваний. Обличчя подряпане й замурзане кров'ю. Так само Йон. Він до всього згубив свою кепку й має легко прострілену руку. Один Кіндрат вийшов «цел і невредім», як він казав. Він зо всього посміхається,

зрідка кидає невинний матюк, спльовує... — Да, да, Йоне! Наробив ти кваші...

Йон перев'язує вдряпнену кулею руку, сердито на нього зиркає й не відповідає. Володько вийняв хустину. — Давай я перев'яжу цим, — каже він. Встає й підступає до Йона. — В'яжи! — Каже сердито Йон. — Халера... І як я на нього напорвся? Але дістав, — добавив він до всього.

Володько став на коліна, відірвав від рани брудну скривавлену ганчірку й сховав її до кишені. — Нічого, — сказав він. — Бувало й гірше.

— Пригадуєш?.. Володьку, пригадуєш? Як то ми вернулись з віча, а вони з Башковець? Пригадуєш Антона?

— Тоді Йон ще...

— А ти мовчи, — перебив Володька Йон. — Кажі краще, хто привів шпаків...

— Ілько, — коротко сказав Володько. Він зав'язував Йонові руку й знову сів. Йон ще більше накупив свої густі брови, вийняв з роздертої кишені старого револьвера. — І я так думав, — сказав він, окручуючи скривавленою рукою валець... Гад! Він від мене не втіче! Брешеш. Не втічеш! Задушу оцими руками! А звідки ти знаєш?

— Знаю... Він водився з Бухловим... Наталка казала, — відривно ставив Володько речення.

Гад! — Ще раз сказав Йон і замовк. Дивився перед себе на долину. Уста його висихали від знервування. Раз-у-раз слинив їх язиком.

Ранок все яснішав. Десь за лісом, мабуть, сходило сонце. По небі летіли хмари. Навкруги шумів старий, суворий ліс.

XV.

Події йшли, наростали, глибшали... Котилися і вальцювали, ніби хмари, що віщують бурю. Володько не міг визначати їх напрямку, ані нормувати їх розвитку, дармащо всією своєю істотою прагнув викликати їх з небуття. І ось вони є. Вони вже тут довкруги і на кожному місці. Вони увійшли до цієї недавно первинної, забутої землі, певно, владно, незаперечно і вже ніколи її не залишать.

Як різко і як ґрунтовно все тут змінилося, особливо за ці останні кілька тижнів. Ось цей ліс... І Йон... І ніч... І огонь... І постріли... І перші жертви. Чи могло це статися на цій зграсованій втіленості байдужжя? Це мусіло хіба статися десь там де океани, проливи, буревії.

Ніч була густа, чорна і повна тривоги на самому дні цього темного соснового бору. Відчувалась древність, пра-прадавність, дулібність, дошкульно вражаюча пристрасть віків. Пахло перегноем хвої, калом вепря, випарами живиці... Шуміли горді корони сосон в перемішку з окликами моторошної совинної сторожкості. А все разом, сковане темнотою, давало терпкий, п'янючий напій, перенапружувало уяву, б'яжало і гнало в безвість тривожні думки.

Володько спав і не спав — лежав горілиць на сирій, живій землі з підстілкою сухої хвої, без ніякого накриття — напружено думав, розгортав і згортав сувої своєї легенди, яку він викликав з царства тіней, щоб добровільно стати її рабом до останнього удару свого серця. Своїм молодим здоровим тілом чув істоту своєї землі, так само, як інколи чув живе тепло своєї дівчини. Були тіло до тіла, нерв до нерву, органічні і неподільні, як двоє близнюків.

Біля нього з одного боку, згорнувшись, як їжак на купі моху, лежав і міцно спав, незмінний, простий

і безстрашний оптиміст Кіндрат, а з другого, гей-би вельможний пан на пружинному ліжку, захлинався твердим сном Йон. Сонце вже зійшло і вийшло... Ліниво, мов ситий кіт, переповзало з гілки на гілку, зазірало в ту чи іншу прогалину і, як справжній драпіжник, вимагало уваги. Треба вставати і треба йти. І не знати куди. Всі дороги назад були, здається, виразно закриті. Кінець. Фініта! Він вже належить до якогось іншого світу, хто зна де і якого.

— Йоне, — починає він обережно будити. — Кіндрате! Гей!

Його не чують, у них міцні нерви, вони міцно втомлені і вони міцно сплять. — Йоне! Побудка, побутка — гоп! — і він торкнувся до нього рукою.

— Що? — кинувся той відрухово, ніби зляканий, але одразу отямився і поглянув довкруги.

— Йдем! — з іронічною посмішкою казав Володько.

— Йдем — швидко повторив Йон і зірвався на ноги. Він змерз і заляк, кілька разів пружно підскачав на місці, зробив кілька помахів руками, машинально схопив Кіндрата за брудний чобіт і потягнув його по землі.

— Брось! Ти! Задниця! — зірвався зі сну Кіндрат і соковито матюкнувся.

— Вставай! Піднімайсь! Поліція! — бурчав добродушно Йон.

Кіндрат незграбно, як кінь, звівся, вузловато потягнувся... — Ех, же і спав! Щось, як було в Августовських лісах. Ну, і що ж далі? — і він зиркнув своїми білобровими очима на Володька.

— От хіба ще розвідати де ми є — раз, наїстися яечні з салом — два і вибратись з цього затишного містечка — три. Хто в розвідку? Кіндрат — розуміється. Августовський розвідчик... — казав Володько.

— Пароль? — відповів Кіндрат і закашлявся. Він вимацував щупками своїх зачовганих пальців у верхній кишені блюзи рештки тютюнової потерухи, разом зі всіляким іншим сміттям, зіптив з того костру-

бату цигарку, запалив її сірником, напустив запаху палених онуч...

— Без паролю, — сказав Володько. — Нагостри лиш вухо і досить. — Кіндрат потягнув диму, сплюнуv, повернувся і подався поміж соснами на край лісу. Там зупинився, хвилину постояв і несподівано зник, ніби провалився в землю.

Володько з Йоном зісталися самі. Їм було хіба дивно отак несподівано знов опинитися у одній і тій самій халепі, віч-на-віч і пригадати либонь, як то ще так недавно їх ділили цілі безодні відмінних намірів, за які вони готові були йти ніж на ніж байдуже на висліді. Але так воно є. Такий присуд долі. Тепер нікому з них не бажалося нагадувати того минулого... Справа не в минулому, а майбутньому... Але слово по слову... Йон закурив також лапту, затягнуvся бурим перегаром, випустив його шумно і приліг знов на своє вилежане за ніч місце. З'їхали на філософський, розважальний штиб і, можливо, Володько не забуде ніколи цієї розмови з Йоном в цьому лісі. Володько обережно питав коли і чому він вернуvся. Йон курив і мабуть шукав слова, приплющуvав свої брунатні очі і його повіки моргали, як блискавки. — О, вже два тижні, — неохоче казав він. — Два тижні не здаюсь... За мною гониться поліція, як за чортом. Сходив всі ліси, всі хутори. І народ наш скажу цупкий... Ніхто ще не видав... Не знаю, куди лиш далі... Подамся десь на захід. А чому повернуvся? Знаєш... На це нема слів. От просто крапка... Цього ніяк не розкажеш людським словом... Так... Ти мав правду, але все то замало. Ти мені нічого не сказав... Ти знаєш, скільки нас баранів туди пішло. Зо мною тоді шістдесят... І знаєш що сталося? Ха-ха-ха! Чорт, чорт, чорт! Ми йшли туди... Та яке там йшли... Летіли, рвалися... За нами гнався мало не батальйон коп-у, трьох вбитих, десять ранених. То ж ми вірили, що там... Зрештою, ти сам знаєш... То ж туди пішли наші послі, сенатори, поети, учителі. На ковельщині зробили повстання... Газети про це не писали, але там були бої у поліських багнах, без ніяких надій на перемогу, лишень, щоб показати наш спротив... З надією,

як що не перелівки — махнути за лінію отам біля Корця і ми дома. То ж Україна. То ж пролетарі всіх країв... І ми так зробили. І були як громом вдарені, коли нас там з місця відправили знаєш куди? Ти не повіриш... Ніхто не повірить... Ніхто й ніколи... Нас просто відправили на піхоту, без їжі тридцять п'ять кілометрів до Новоград-Волинська, а звідти телячими вагонами до Шепетівки, з Шепетівки до Бердичева, а з Бердичева до Житомира... до тюрми. По двадцять до камери, що вміщала заледви половину. Шістдесят люда... З наміром післати нас назад до Польщі, а як що не захочемо — без пересядки Сибір. І ніяких тобі чортів...

Чи можеш уявити наше тоді... Не розчаровання. Розторощення. Повний, абсолютний розгром. До цурупалка. Коли, мовляв, комуністи — робіть комунізм там, а тут ми самі потрапим... Але ми зрозуміли з першого слова, що тут ніякий комунізм. Ми ж були переконані, що там... Ти знаєш... Україна і т. д., і т. д... В союзі вільних і рівних... Наговоримось нарешті своєю мовою... А вони сволочи: какаю там мова! Гава-рі на панятном. І ніде ніякої шпетки України. Ге-Пе-У. Куди не глянеш Ге-Пе-У, на кожному кроці Ге-Пе-У. Це ніяка політика, це просто голе-голісіньке Ге-Пе-У... І ми ніякі тут люди, а рогата худоба, яку пасуть, женуть, крутять роги і ріжуть. І коли хтось розкривав рота протесту — били в зуби і крапка. С нами здесь, мать-перемать, нікакіє пілюлі!

І після того ми були до п'ят щасливі, коли нас викинуто назад через ту границю отак просто, як сміття, серед темної ночі. Спочатку хотіли було передати нас, честь-честю, без ніякого пардону, за всіма протокольними процедурами, польським пограничником, але згодом роздумали. Хай, мовляв, ті панове сусіди трохи потрудяться виловлюючи нас один по одному, як розігнаних з клітки курей.

Еее-хе-хе! Братіку, братіку. Такі то наші пролетарські справи. Яким таким диявольським розумом їх збагнути. І бачиш до якої падлючої точки ми дійшли? Але мушу тобі признатися, що я до певної міри ніяк не каюсь, що я в цей огонь вскочив. До

цього часу я не знав ні тебе, ні себе, ні що там в тих книгах, ні кому ми молилось, ні за що йдемо на заріз за Сахалін чи Карпати, які і від кого захищаємо границі. Колись я читав ту саму «Залізну п'яту», щось трохи Леніна, надаремно пробував гризти Маркса... Всі вони в один голос повторяли те саме: в боротьбі здобудеш право своє. Мене при цьому лиш одне дивувало: чому, до диявола, ця сама боротьба мусить обов'язково мати аж такий безобразний вираз? Тяняючись по оцих ось лісах, я все глибше і глибше почав залазити в ці наші трагедії і все більше і більше розуміти, що всі вони могли б бути звичайними людськими ділами, коли б ми потрапили думати людськими нормами. Перегризати один одному горло за кожну огризяну кістку, потрапить кожний півздохлий собака, але рішати долю людей треба всетаки трохи глузду. Коли б так всі ті генії людства могли і до цього додуматись — не було б хіба диктатури безглуздя... Але безглуздя, як і навищий глузд є рішальним генеральним секретарем, коли рішається невіршальне: утопія. Це, здається, одного разу у Рони чи на вечорницях у Явдошки, також ти казав, з чим я тоді рішуче не годився... Мені здавалося, що перегризати чиєсь горло, а в тому також і твое — найпочесніша місія двоногої тварі і що саме за цими рецептами живе прогресивне людство від коли світ світом і Москва Москвою. ГПУ, матюки, сірі довгі рясні, багнети! Початок і кінець — кінець і початок... Ібо безглуздя, як і навищий глузд... Трам-тарарам, тарарам!

А тепер скажи мені, мудра голово, хто нас учора зрадив? — змінив нагло свій флюгер Йон і подивився на Володька з виразом вовка, якого загнали до пастки. Його очі від безсоння і люті мали криваві прожилки і це надавало їм хижої виразності звіря чи птаха, що кормляться кривавим м'ясом собі подібних. Володько вагався з відповіддю, він ніколи не вирікав вироків категорично і це часто лютило Йона. — Ілько? — відповів Йон за Володька і чекав, здавалось, підтвердження цього запиту. Володько вагався далі. — А чи знаєш, — казав Йон, — що там згинула Ганка?

Ця вістка приголомшила все, навіть дерева. Володько занімів. Він раптом запитав: — Ти це знав? І мовчав? — Знав, — відповів Йон... — І мовчав. Я бачив, як вона впала, але я не був певний. Лиш опісля мені видалось, що її було вцілено... — А чому ж ти... не сказав? — викрикнув Володько. — Із-за тебе! — відповів Йон. — Не хотів, щоб ти... Щоб тебе... Там піймали. Все одно то б нічого не поміг. Може будеш потрібен для чого іншого, а жертви завжди будуть. Привикай. Це лиш початок. Тепер нам зісталося — хто зрадив? Кажі, хто? Сам оцими руками розірву на шмаття, — казав він і зуби його скреготали. Володько підійшов до стовбура сосни і приложив своє чоло до шорсткої її кори. Він мовчав, кам'яно мовчав, не чув навіть останніх Йонових вироків. Мав закриті очі і десь там в глибині їх глибин він бачив себе самого, як того, що дає початок цій ось лісовій епопеї, якої продовження триватиме роки і роки невблаганної цієї епохи.

Йон піднявся, присів, мав зігнуті ноги, докурював до цурупалка цигарку, пружньо на бік спльовував. — Я передумав, — казав він, обтрясаючи пальцем попіл недопалка... — Для тебе одна лиш дорога: забрати манаття і десь отуди... За Карпати. Твоя просвіта тут скінчена. Починається епоха Ге-Пе-У... Такого твоя кишка не видержить...

Володько залишив свою сосну. — Так, — сказав він. — Я відійду.

— Я думав було... Заложимо організацію. Щоб все заварилось. Ти, та я, та інші... А ти йдеш. Але йди! Йди! Це вже далі моє діло — не твоє. Ти вже своє зробив.

Десь трохи згодом повернувся Кіндрат, був весь розбурханий, як копиця сіна в буревій. Приніс кусень хліба і навіть сала. — Гісердна, — казав він. — Це ж отут річка... Ех, і молодицю зустрів, ну просто тобі чоколяд. Очі, як цимбали, так і виграють, що просто танцюй гопака. Так це до нашої Тилявки яких п'ятнадцять верстов...

Поділили їжу, їли, Йон краям малим рачком сало і казав: — Ти, Кіндрате, спробуй на Тилявку. Збери

Антон, Кіндрата Трохимового, Сергія, Никона... Направ їх на Людвиські сіножаті. Можуть повести на ніч коні... На Попівщину, де рубають діброву. Кілька ночей хай там ночують в будах з лісорубами. А «його» запросіть до Лисячого Яру. В суботу. На чотири години. Знаєш де живе Князько?

— Кого це «його»? — запитав Кіндрат.

— Сам знаєш кого. Того самого, що вчора ляхів навів, — казав сердито Йон.

— Чому думаєш, що це він? — не здавався Кіндрат.

— Роби що кажу, а там розберемось.

— Е, чорт бери! — казав Корній... — Табак дело! Нічорта! Вивезем!

Рішення запало, все було сказано, сніданок скінчено, всі троє піднялися і взяли напрямок через ліс, де, на їх думку, мало бути лісове село Антонівці. Дерев шуміли німими шумами, галуззя поволі гойдалося, кожна хвоя вела свою ноту. Над усім вітер ніс хмарини, а внизу, їм назустріч, по вогкій, м'якій землі, йшло троє твердих людей.

**
*

Князькова хата, бита вітрами, сонцем, дощами і часом, стояла тоді ще на взгір'ю знаного Лисячого Яру, звернена обшльоганим своїм лицем до сходу сонця, яке звичайно, коли дивитися з цього місця, сходило отам далі поміж одерадівськими і тилявецькими полями понад тим березняком, що здалека виглядав ніби старий білий мур оброслий зеленим мохом. Тут кінчалися ославлені тилявецькі сіножаті з Попівською дібровою і починались людвиські запридатки. На взгір'ю сторчало кілька молодих, моторних дубчаків, що завжди сперечалися і шуміли з вітрами, а поміж ними, гніздами розложилися надуті кущі ліщини щедро і щиро оздоблені своїм плодом... Донизу спадали пологої барви смуги нив, званих сіножатями, дармащо на них, під цю пору, бовваніли на сонці золотисті півкопи вівса.

А хата стояла і не стояла, скорше прилякла на коліна, ніби поліська баба у білій сутані, йдучи на прощу до Почаєва. Вона тут урочисто сама, велично всіма забута — гонів за два від найближчого хутора відлюдної родини кацапських старовірів. Її власник, пан і раб Князько, вельми їй до лиця своєю святочною, щирою самотою, запалий у себе самого, завуджений димом, битий вітрами, пражений сонцем, що колись, кажуть, мав і жінку Лукію і сина Марка, але злощасного, бурхливого тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року, коли військо польського генерала Гелера зробило навалу на цю землю і за непокору спалило село Людвищі, його син, тоді все ще вояк якоїсь дивізії війська УНР, був поважно втручений до цієї суперечки, а тому десь було зник з овиду на довгий час і ніхто не знав де, аж по рокові люди знайшли у кущах старого глинища кілька кістяків і між ними, по деяких ознаках, Князько впізнав свого Марка, поховав його тут же поблизу хати з написом «Тут спочиває мій син», на дебелиму дубовому хресті. Того ж таки року, бита горем та недугами, впокоїлась в Бозі і його незабутню Лукія.

А тоді Князько залишився сам у ворожому оточенню, як казали, запав у бездоння невиситимого гніву, туги і тривоги з пекучою надією, що одного разу прийде і його день відплати. Цупкий, як капиця, як топорище невгинний, він вбудувався у твердінь життя, як мушля у твердінь каменю, з тими своїми далєбі суворими синіми очима, що незгоряемо гнівались під високим, тяжким чолом на якому маєстатно, биті сонцем, палали на вітрі його патли...

І був він славетний на всю околицю бондар... Його багате подвір'я було завалене колодами сухого дуба, клена, ясена звезеного сюди зо всіх усюдів від незнаних часів, частинно вже згнилого і запалого в землю. Під стріхою, на вбитих до стіни кілках, висіли круги в'яленої на обручі ліски, у причепі, сінях та комірчині стояли стосами готові і не готові до продажу діжі, цебри, кадуби з терпким запахом дубової клепки, а в самій хаті, зараз за порогом від мисника

з деякими ознаками посуду, стояв розлого обчовганий, поточений шашіллю старий варстат з великою збіркою різноманітних струганків, рубанків, пилок і сокир розвішених по нерівній стіні гень до самого образу Саваофа почаєвського мистецтва, що стояв у куті на трикутній полиці з почорнілою, колись мабуть червоною лямпадкою, від якої трохи далі на передній стіні, виднілась засиджена мухами фотографія його сина у невиразному вояцькому однострої.

І тож у цій загрузлій у землю споруді, відбувся той суд і той засуд. Інколи це приходить, як сама доля. Суддею був Князько, обвинувачувачем був Йон, захищав Кіндрат, лаву присяглих держало дванадцять лавників з Тилявки, Угорська, Людвищ і Антоновець. Підсудного Ілька суджено за зраду.

Це був суд серця і годі було б вимагати тут рівноваги шальок справедливості чи ласки милосердя християнського розуміння, коли все тут, від правіків, було наснажене чеснотами Божої природи в її первинній чистоті і силі. Чорнявого парубка Ілька суджено за його власну долю і не тільки, як одиницю з ім'ям і прізвищем, а його далєбі викликано з віків, просторів і поколінь людських, як вказану пальцем призначення жертву на віттар сил, що ними двигались дії і завдання у цьому відтинку нашої блакитної планети. Він був знаком сумління, що його іноді викидає вище призначення на забутий беріг долі, як передвісника грядучих здвигів, що тут постануть з новими віттарями жертв самопосвяти й подвигу.

Тут не будуть питати хто, кого, коли і для чого зраджував за нормами параграфів держаних законів писаних рукою людською, тут будуть судити просто силою гніву, бо держава цього виміру вкладалася в рямці законів основних клітин тіла, червоних тілець крові, руху планет і ультра-проміння сонця. Йон, що судив і засуджував, мав вигляд дулібського, лісового кудесника, моторошного ворожбита, який вирікав свої вироки словами вирваними не зі словника знаного людям, а з огню гарячого, накипілого і наболілого жагою правди серця... «Щоб почати початок

правосуддя на цій (він криком підкреслював це слово) землі за власними вимогами», щоб «ніхто непокликаний не топтав її без нашого дозволу», щоб «зникла між нами зрада, бо зрада це мор, параліч, засуд, небуття... Що її мудрі люди завжди випікали розжареним залізом»...

Ось де і як народився Йон... «Гірким досвідом, казав він, куємо цю нашу свідомість»... У хаті були люди, був Йон, його слухали і його чули. Під стелею світилась мала нафтова лампка, години тягнулись довго, повільно, вперто...

А десь опівночі з низьких дверей самотньої будови над Лисячим Яром, нахилиючи голови, безмовно виступали чорні зариси людських постатей; була сторожка ніч з холодним місяцем над людвинською долиною, зі заходу від Кремянца тягнуло хвилястим м'яким вітром.

Другого дня, у неділю, під вечір, о годині шостій, малим льокальним потягом зі станції на Дубенській рогаці, Володько залишав Кремянець. Був одягнений у незвично новий, попелястого кольору, мішкуватий одяг, на носі мав незвичні окуляри, в руці незвичну парасолю, малу, чорну, дешеву валізку і випадкову книжку під пахвою. Був сам, виглядав насторожено байдуже, мав запалі зі синцями невиспані очі. Ступаючи на першу ступінь вагону третьої класи, відрухово озирався і намагався скорше відорватися від цього місця, ніби воно було гаряче. Ще мить і він, дуже до речі, в порожньому переділі.

Сонце було там десь збоку, за вагонами, над заходом і світило ще прощально по всіх будовах, деревах і билось, як птах, до задніх вікон вагону. Володько підійшов до свого вікна і швидко стягнув його завісу. Намагався повити себе мороком і стати невидимим. Присів на твердій лаві, намагався тримати рівновагу, але нерви не слухались і парасоля в руці настирливо танцювала викрутаси під їх музику. І яке щастя, що він тут сам... Але ось відхиляються двері,

мить непевності, чути жіночий голос «чи є тут місце» і на Володькове «прошу» вони зачинилися знов. І він далі був сам у своїй темряві... Потяг починав поволі, обережно рушати.

Нерви помітно звільняли свою пружність, за вікном крізь щілину завіси, виразно відходили взад телеграфічні стовпи і будови освітлені скісним промінням сонця, блищали сірими дахами, ніби зграї голубів. На обрію лишалися знайомі, засоромлені гори з порубаним старим лісом. Поодинокі насінники виразно стояли на тлі вкритого пнями зрубу. Закинута шахта, розбитий війною завод, надщерблений димар, відступали з боєм в глибіню обрію і кілька при самій землі вікон великого цегляного, без даху муру, відбивало червоне сяйво сонця, оздоблене кучерявою хмаринкою сивого диму, що виходив з невидимого димаря і спокійно розчинявся у застиглому просторі.

Потяг набирив ходу. Ось він вже вирвався з шахівниці городів, розгорнулись рівні, чисті, зібрані, всипані білим крейдяним камінням, поля. Це ж долина... Та сама, де колись їхав з большевицьким обозом. Там он далі за Іквою село Сампанів, де збирав з Василем трупи австріяцьких вояків. А ще отуди далі — Божа Гора, що ото з неї били шрапнеллю по головах обозників. І досі лунають у вухах звуки кованих кінських копит по гладкому камені дороги. І бачить обличчя вершників, що женуться на замилених конях з голими блискучими шаблями назустріч тієї гори і тих шрапнелів.

Минулося. Все кудись відійшло. Люди змагалися з огнем, залізом, Сатаною. Люди йшли безконечними сірими лавами, люди падали до землі, люди повзли, вгризалися у твердь, знов зривалися, знов бігли і кричали глухим криком серед темної ночі, що його було чути до самої Тилявки. Володько так виразно бачить ті їх мідяні, червоні, засмаглі, грубо крайні лиця. Пізнає Йона, Кіндрата, Сергія... Що вони й далі, припавши до сирої своєї землі, повзуть у сірому мороці в невидиму атаку.

Величне, незбагнуте, незміримо диво! Волинь!
Земле моя і моїх предків!

В понеділок рано потяг підходив до Львова.

Того самого ранку Матвій вставав, як звичайно, разом зі сонцем. Він знав, що там в селі сталося, як також знав куди і чому відійшов його син. Хто скаже, як надовго... Можливо назавжди. Було багато руху, багато мови, багато тривоги. Але Матвій не має права на це зважати. Його кличе земля і він мусить бути з нею.

Ось він впрягає до плуга коні і йде... Одразу від дороги вгрузає плитою під вівсяне стернисько і Бог-поміч. Коні напружились і потягнули. Земля ворухнулась, піднялась, розірвалась на кусця і посипалась шрубом до права.

З-за жолобецького лісу, як завжди, піднімалось веселе сонце. В небі по різних місцях стояли непорушно підбарвлені охрою білі хмарини. Над Мозолянкою з намагою незграбно летить і квапиться чорний птах. Побачив орача, знижує лет, плавко сховзає вниз, при самій землі робить пів зворот й осідає в борозну.

Матвій далі і далі ступає за своїм плугом, крає чорну борозну в напрямку угорської межі, його шорсткі, вузловаті долоні міцно тримають ручки чепіг. Ось він доходить до взгір'я, піднімається вище... Коні, плуг і орач на хвилину застигають непорушно на тлі синього обрію і одразу непомітно, поволі починають вгрузати у землю. Ось видно ще його спину, плечі... Ось тільки голову... І ось зник зовсім. Зісталось просторе, випнуте взгір'ям поле, перетяте чорною борозною, а над ним глибоке, широке, ясне небо.

1935-37.

К І Н Е Ц Ь

П Р И М І Т К А

Ця книга, роман-трилогія «Волинь», була написана поза межами землі її мови, у чеській Празі, і тільки її перше видання появилось у Львові в роках 1932-1937. А поза цим, всі її решта видань видавались поза Україною в різних виглядах, а в тому також кілька в мовах неукраїнських. Тепер ось вона вийшла ще одним повним виданням в канадському Торонті, протягом 1965-69, старанням окремого комітету, головну ділову роботу якого перевів п. Іван Драгомирецький.

Це останнє видання було перевірене і частинно виправлене автором, одначе ми цілком свідомі всіх його, як творчих, так і видавничих недоліків, зважаючи на ті винятково неприродні і несприяючі матеріальні, моральні і технічні умови, у яких приходилось це діло робити... З єдиною надією, що майбутність нас зрозуміє і нас виправдає.

Автор цієї книги Улас Самчук, роджений 20 лютого 1905 року, в селі Дермані на Волині в Україні, але від року 1927, з невеликою перервою в роках Другої світової війни, перебував на Заході Європи поза границями рідного краю, а тепер є громадянином Канади і живе, разом зі своєю дружиною Татяною, у місті Торонті, провінції Онтаріо.

ІНШІ КНИЖКОВІ ВИДАННЯ ЦЬОГО Ж АВТОРА:

Романи й повісті:

«МАРІЯ»

«ГОРИ ГОВОРЯТЬ»

«КУЛАК»

«ЮНІСТЬ ВАСИЛЯ ШЕРЕМЕТИ»

«МОРОЗІВ ХУТІР» — (Перша книга трилогії «ОСТ»)

«ТЕМНОТА» — (Друга книга трилогії «ОСТ»)

«ЧОГО НЕ ГОЇТЬ ОГОНЬ»

«НА ТВЕРДІЙ ЗЕМЛІ»

«ВІДНАЙДЕНИЙ РАЙ» — (Оповідання)

«П'ЯТЬ ПО ДВАНАДЦЯТИЙ» — (Щоденник)

«НА БІЛОМУ КОНІ» — (Спогади).

